

LOOMING

Eesti

Kirjanike Liidu

kuukiri

9

September 1992

*Mats Traadi, Ene Mihkelsoni, Tõnu Õnnepalu,
Jüri Kaldmaa ja Vesipapi luulet.*

Viljo Anslan Tollaste mängureeglite järgi.

*Adolf Rammo, Leonora Peetsi, Isaac Bashevis
Singeri ja Antti Kirbi lühiproosat.*

Lauri Vaska Meenutusi aastaist 1945, 1950 ja 1930.

*Alari Purju Ääremärkusi turu ja turumajanduse
mõistmiseks.*

*Magnus Ilmjärv Balti liidu loomine, tegevus ja
pankrot.*

Gustav Suits ja Eduard Vilde diplomaadi rollis.

Maie Kalda «Semendivabrik» ei olnud lastekirjandus.

Oskar Kruus Mis on saanud «rahvuskirjanikest»?

Tõnu Õnnepalu Narridelaeva teekond maailma lõppu.

Arvustused ja ringvaade

Ilmub

1923.

aastast

EKKE VÄLI. Kuuvalgus I

(Kips) 1992

LOOMING

9

1992

ILMUB 1923. AASTAST

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI

Mats Traat

Kuletuspäiv

Kiä sina olet vai ei ole,
ku värvilidsin rõivin om puu?
Ehk tuu säääl unetadu Jummal
maa sehest vasta küinitäs suu,

ääd sõnumit taht sulle saata,
et pää ei nõrguss talve poole —
pikk üü om jo palt päivä mustand,
aig pimedä kätte ei koole!

1991

Võõrass äidse

Oh aig, äitsemä lännü om kaoss,
tolmuka pisti niigu väidse.
Mia mõtli, et põrsa ette ta raoss,
aga täl om kihvtine äidse.

Olgu, et esi ma ilbakil,
vabrikust valla, ilma tüütä —
ollev võõralt maalt peri tuu lill,
ei usu tõist loomale süütä.

Tuul puhk

Tuul puhk, aknaklaasilt pragunas kitt.
Jäätk vakka niigu aid enne sadu.
Enämb kas sinu perrä küsijit —
ehk oletki jo ärä unetadu?

Esi viil kõnelat, esi kität
oma kallist kaduvat emäkiilt.
Kost otsigi mõistjit, arusaajit,
musta täppi, mes pudinenu i-lit?

Verbi ähvärdäse sulada suust,
ukka saiija vanembide ehe.
Tulevigu tuul tartu keele puust
piä kisk maha perämide lehe.

Tandsja

Koe, pokalpoiss lahkse üü nink päivä
võõride pille perrä tandsi —
kas puruss nõna, käe vai jala,
puuosmiku vai kivikandsi.

Saina pääle ta karass pisti,
pildse säilili, kiskse kerrä,
tormut tsõõri, et tüki takan —
tandse võõride pille perrä.

Tühmrik verevä näoga miis,
egätepäidi nigu pull —
nüid löiti põrmandu pääl maan,
man kiri nink kihvtiampull.

Talu tagasi

Messä enämb kullet,
aiksade säe astma!
Niigu ma aru saa —
täämbä kätte saat maa.

Kas pidädä talu
om meil õiget tervust?
Ku papritki näess viil,
ehk lätt röömsambas miil.

Perijit ei ole,
tuu om tuu pää-ädä.
Oless viil üitski laits
meil elun! Olli kaits

poiga. Üte võtse
viin — jõi endä kooluss
nink Vennemaal sõaväen
tõsel ots olli käen.

Messä, miis, nüid kullet!
Seeni vallamaja
— oteki rutemb süü! —
väega tahtjit täis lüü!

Paastumaarjapäiv

Tühjäss omma jäänüvä kengu.
Lumi pehme ku voonakse vill.
Vahelt kõivi kost tassakeste
õdagu vereväkiine pill.

Mia niisaate kõndja nink kaeja,
ei mängjä ilusil õdagil.
Loojak lätt jo kah elüst ärä,
ku täl mängit palt: tilladi-lill!

Süäüü poole

Suur või olla kah matal
ainaküini muudu pimme nink lake
Ku ma täst elust üitskõrd ärä pake
käi pimedusen patal

Süäüü kulless mu ärä
süäme päält üüd ei saa ärä
üü päält süänd
pää päält üüd
süäüüd süäme elü
elü päält
elluse elü

Keväjäne

Ei tuu taivade katte päivä
üitski kavval kään ega vään.
Kooluse kõndva tühjän taren,
irmsa silmä peräni pään.

Kevvõi käen. Ei enämb konnegi
kruuksman kuule nüid koskil puul.
Palt Ei-Kiäki laul Konnegi —
egä sõna kipe ku suul.

Sina olet loonu taa pinge.
Sina olet kitnu: saagu!
Mes mulgi mõistligumbat tetä
ku elä nink enge vaagu.

Lahedade

Müüdä sirgit saari, mahlavahtrit
joosten lask orrav väle.
Jürikuu puie äbelik käsi
pai tege keväjäle.

Näaldat otsa vasta ussepiita —
puu sehest tule rahu.
Lahedas lätt pää nink nühri valu
tedä enämb ei lahu.

Viljo Anslan

Tollaste mängureeglite järgi

Kapten Fomitšev

Kas mu hallid meelekohad on hea saavutus või kuri tulemus?

Mõnes mõttes võiks öelda nii: minu ala on konflikt. Õigemini sellest kuivalt väljatu-
lek.

Olin olnud «noor, andekas, energiline, paljutöötav» pootsman Eesti nõukogudeaeg-
setel ujuvbaasidel «Ukraina» ja «Uural». Ühel aasta, teisel kaks. Esialgu oli mind võetud
katseks ja seejärel nähtavasti leitud, et olen kasutatav. Eks seljataga ole ikka pootsmani-
test kõneldud nii seda kui teist. Kus laeva elu ja töö keerlevad ühe inimese ümber, mees-
kond aga koosneb üheksakümnest hingest, on kaksipidiarvamused mõistagi
paratamatud. Paljud on teist vanemad, kõlbavad teile isaks, on osalenud sõdades, lahu-
tustes, väitekirjade kaitsmistes. Kus on garantii, et nad teid tunnustavad? Selleks ajaks,
selleks päevaks, kui ollakse juba kõigest läbi tulnud, on nad kõik täies jõus isetargad.
Olge mureta — nii see on, kuid teil tuleb nad tegutsema panna. Nukud peavad mängima
ka niisugustes tingimustes. Lõpuks aga selgub, et ühega olete olnud ülekohtune, teisega
onupojalik. Pole mingit kahtlust, et võib kujuneda kaks parteid, kellest ühele oled semu,
teisele vaenlane — pardatagusekandidaat. Kuid kuna mereasjanduses pole iial olnud
kohta demokraatial — ma mõlen, võibolla ainult piraatide laevades lasti igatüühi suu
puhtaks rääkida —, siis jääb nõnda, nagu otsustab autoritaarne isik.

Kapten Poltora Ivana ehk Makedoonia Aleksander, kes oli poolteise mehe suurune,
pidas minust lugu, nagu pälvib lugupidamist keskmise *perpetuum mobile*. Mees, kes on
ööpäevade viisi magamata jalul. Oma austusest minu vastu ei teinud ta mingit saladust,
vaid ülistas mind igal võimalikul juhul. Mõnikord, seda juhtus sageli, kõndis ta minuga
— leivalabidasuurune käsi mu õlal — mööda laeva, et teada saada mu arvamust asjade
käigu kohta. Ta oli Eestis juba baaside tulekust peale ja mäletas meie tegelikku eilset.
Meile tehtud ülekohtu suurust ta teadis. Kunagise sõjalaevastiklasena armastas ta pikalt
filosofeerida laevade põlemisest, õuduse olemusest, mis ei tohiks korduda. Rahvuselt oli
ta ukrainlane, kuid see ei seganud tal olla aus ja õiglane ka eestlastega. Teda meenutades
võin maailmale veel kord selgel sõnal korrata: mingit rahvusküsimust pole meie tegelik-
kuses olemas olnud. Sõpru ja vaenlasi, kultuurseid ja kultuurituid, intelligente ja matse
— jah. Neid on olnud. Rikkalikus valikus ja tänaseni.

«Kogu aga endale pootsmanikomandosse kõik eestlased,» armastas ta öelda. «Siis
tean, et laevas on asi korras.» Ja lisas: «Sest te olete vanade viikingite järeltulijad.»

Kellel oleks nõrkus huumori vastu, võiks ilma erilise liialduseta jõuda tõdemuseni, et
ukrainlane oli hingelt eesti natsionalist.

Aja jooksul olin harjunud niisuguse arvamusega eestlaste kohta ja mulle oli hakanud
tunduma, et see on üldine. Kõik oleks olnud korras, kui see arusaam poleks mind üheks
teiseks elujuhtumiks lihtsalt ära rikkunud. See oli mu valvsuse iseenda suhtes uinutanud
— mu rõngasrüü vedeles jõude nurgas, ise aga olin alasti oma illusoorse eetekujutuses.

Kas arvamus eesti meremehe kohta oli õigustatud või mitte, pole siinkohal tähtis. Mina, kui soovite, tean, et see oli õigustatud, eestlane on meremees meremeeste hulgas. Ja sellel hinnangul pole midagi ühist marurahvuslusega, mida ei leidunud noil aastail selles minu linnas ei ühelt ega teiselt poolelt. (Tõsi küll — tagantjärele selgub uurimistöö käigus, et suurvene šovinismi on mõningate siinsete vene koolide õpetajad alati püüdnud arendada, ilmselt võttes seda vallutuspoliitika kui ajaloolise missiooni jätkamise kohustusena. «*Sojuz rastjot, rastjot každõm dnjom, i vsjo što nami bõlo zavojevano, mõ nikogda vragu ne otdadim. . .*» — vene rivilaul aastast 1940 Tallinnas.)

Asi on selles, et kui töötatud on puhkusega, märjana, pritsmevalingutes ööpäev, teine, kolmaski, siis hakkab välja kooruma, kes on kes. Ja selles on oma kindel süsteem. (Meil pole arukas kõnelda sellest ka nüüd, kuid teil, mu sõbrad, läheks raskeks mind süüdistada, sest rahvuselt on nende ridade autor vene-eesti hübriid. Isa venelane.) Niisiis, kui pritsmetemõllust on läinud ukrainlased (vaikselt ära hiilinud), siis leiadki end kolmekesi paari nõrguva, külmunud, magamatusest taaruva eestlasega, kes ootavad — «Mis nüüd veel teha tuleb?»

Selliste mõtete ja sellise teadmisega maailma asjadest sain 1965. aastal saatekirja viietuhandesele külmutuslaevale «Tormilind». («Uural» ja «Ukraina» olid olnud suuremad.)

Fomitšev oli teise järgu kapten sõjalaevastikust. Buldoginäoga, rõugearmiline suurt kasvu mees — ta oleks võinud jagu saada paljudest oma iseloodud vaenlastest, kui need poleks enamikus olnud laeva naised, ebaõnnestunud vägistamiskatsete ohvrid.

Sõjalaevastiku-karjääri aastad polnud teda tutvustanud mitte ainult ohvitserkonna intriigide ja karjäärivõimalustega, vaid ka teatud vaoshoituse kasulikkusega. Paar meest, kellel oli olnud au teenida temaga koos sõjalaeval, nimetasid Fomitševi lühidalt inimsööjaks, hulluks ja vaimuhaigeks. Laevas lasi keegi lahti kõlaka, et Fomitšev tunnistanud omal ajal Soomes sõjakurjategijaks, aga Liit polevat teda välja andnud. Ei hakka siia lisama rõvedaid konkreetsusi, mida oleks raske tõestada. Tahan uskuda, et see nii ei olnud.

«Tormilinnul» oli nelikümmend kaks madrust-kalatöölisi. See tähendab: laevaga tegelesid mehed ülesõitudel ja vajaduse järgi, kalaga aga ööpäeviti. Peatselt pärast minu laevale saabumist oli meil Fomitševiga jutuajamine eri meeskonna loomisest oskusi ja tahtejõudu vajavaks tekitööks talvisel Nordkapil. Pääsemine kalapõrgust tekile või rooli on ikka olnud tsehhimadruste soovunelm. Otse öeldes on neil valida kahe põrgu vahel, aga tsehhist tekile pääsemist võetakse nagu kodakondsuse saamist või valgeks inimeseks tunnistamist. See on pääsemine sinna, kust paistab silmapiir.

«Vali siis, keda õigeks pead,» ütles Fomitšev.

«Muidugi,» kostsin. «Panen selle kokku ainult eestlastest.»

Ja minu viga oligi tehtud. Arvasin tollal naiivselt, et kõik kaptenid on ühesugused. Niiugused head onud, nagu seda oli Poltora Ivana, — sügavalt haritud, suure lugemusega intelligendid.

Kui ma pool tundi hiljem viiendal korrusel Fomitševi kabinetti sisenesin, nohises ta halvaendeliselt, pahvis suitsu ja nohises jälle. Esialgu, kuni ma veel ei teadnud, milles asi, viibisin päris arusaamatuses. Oma toolil kirjutuslaua taga istuv Fomitšev sarnanes solvunud tüdrukuga pargipingil, kes on täna otsustanud oma poisiga torrutada.

Ta ütles väljakutsuvalt:

«*Ja tebja zaprosto unitštožu.*»

«Miks on mind vaja hävitada?» küsisin mina hea lamba süütul toonil. «Kas töö huvides?» See küsimus võis tunduda ironilise või rumalana, kuid oli minu arusaamatuse

väljendus. Fomitšev vaikus. Ta jättis mulle võimaluse ise nuputada oma ristsõnamõistatust. Veidi aja pärast ütles ta midagi tühist ja tarbetut, nagu «Kell on üksteist» või muud niisugust. Justkui oleks ta ruumis ükski. Siis ütles: «Võid minna.» Ta oli mind kutsunud selleks, et mulle selgeks teha, et mind tuleb hävitada ja ta on endale selle eesmärgi püstitanud. Alles hiljem, otsides, kus olin teinud vea, jõudsin järeldusele, et mu lubadus komplekteerida töömeeskond eestlastest oli temas ellu äratanud suurvene šovinisti. Ausalt öeldes üllatas see mind. Igapäevaelus oli see midagi uut. Olin uskunud, et mu kaasaegne inimkond on nii praktilise meelega, et mõtleb ning toimib vaid otstarbekuse järgi, eriti sellises tõsisel valdkonnas, nagu seda on meretöö talvisel Nordkapiil. Olin pardal alles uus. Ent pootsmanil pole aega end uuea tunda, peremehetunne peab algama hetkest, mil celkäija on trepist kaile marssinud.

Laffoteeni saared asuvad Nordkapi otsas — just sinna meie reis läks. See pidi kestma kokku paar kuud. Mõistsin, et mu laul selles laevas on lauldud, kuid lootsin siiski, et töö lunastab mind, võidab Fomitševis madala ja kurja — kui too on tõeliselt huvitatud operatsiooni edust. Paraku veendusin peatselt, et Fomitševi elu peamiseks eesmärgiks ei ole meie edu, vaid see, kuidas oma hävitusplaani ellu viia.

Meditsiin on seni olnud seisukohal, et inimene võib nälgida nelikümmend või kuuskümmend päeva, enne kui sureb, magamata aga olla vaid nädala. Võin kinnitada, et mina olin sellel reisil, Fomitševi ja talvise Nordkapi loodud ühispõrgus, magamata vähemalt kolmkümmend ööpäeva — ja ma olin elus. Algas vaid kerge uimasus, kosmiline pidetusetunne peas ja jalgades.

Et elu mulle kõige selle juures igav ei tunduks, kutsus Fomitšev mind translatsiooni kaudu, mis oli kuulda laeva kõikides ruumides ning osakondades, tekkidel ja kajutites, kümneid kordi ööpäevas enda juurde sillale. Kui mulle hakkas selgeks saama, et see jooksumine läheb normaalsuse piiridest välja, et tegemist on ühe tapmisvariandiga, hakkasin kordi lugema ja sain tulemuseks 28. Kui lugeja püüaks niiviisi saavutatavat efekti rekonstrueerida, ronigu ööpäevas 28 korda viiendale korrusele, jalas rasked meresaapad ja seljas vettinud, soolaseks higistatud vatiriided. Oli see vanapagana poolt kivist vee väänamine? Teil tekiks kahtlus, kas tööks enam aega üle jääb.

Olen juba varem avaldanud loo sellest, kuidas Fomitšev otsustas minuga arveid klaarida, saates mind orkaanis uppuvalt Poola laevalt meeskonda päästepaadiga ära tooma. Asi jäi katki selle tõttu, et uppuv traallaev läks meeskonnaga tükkis enne põhja, kui meil õnnestus pääta alla lasta.

Kuid igasugune reis saab ükskord otsa — isegi see poolteist kuud ujuvas tondilossis talvisel maailmaserval. Panin lahkumisavalduse õigel ajal lauale, et kaadriosakonnas ei tekiks tüli vahetuse leidmisega. Fomitševile polnud see mingi üllatus. Seda oli ta oodanud. Kuid tema ei soovinud loo lahendamist normaalsete inimeste kombel.

Teatavasti vastutab kogu laeva üldinventari eest pootsman. Isegi niisugused asjad nagu pianiinod, raadiod ja telerid on tema arvel. Pootsman saab pardalt lahkuda vaid siis, kui tal on taskus vastav «puhas» atestaat. Pruugib kaptenil atestaadi andmisega venitada laeva lahkumiseni sadamast — ja «süüdlasel» läheb raskeks end puhtaks pesta. Fomitševi näol polnud tegemist algajaga — sellised võtted ei olnud tal teadmata. «Kasi siit välja!» kisendas ta hüsteeriahoos vastuseks mu atestaadijutule.

Siinkohal tuleb lisada, et Fomitšev — olles see, kes ta oli — polnud sellel reisil endale just vähe vaenlasi soetanud. Põhjast tagasisõidul, mil kogu neljakümmemeheline madruste parv kratsis liiva ning soodaga tekki kollaseks, saatis Fomitšev roolimajast valjuhääldisse kannustavaid repliike: «Seakari! Liigutage rutem! Te pole siia magama tulnud! Mõkitavaid oinaid võin ma Šoti saarteltki peale võtta!» Ja samas vaimus paar-kolm

tundi järjest. Ma koostasin tema käitumise kohta dokumendi, milles näitasin ära, milliste kriminaalkodeksi paragrahvide vastu oli Fomitšev eksinud, alandades töötavaid inimesi, Nõukogude kodanikke, kuritarvitades võimu. Kokku võttes oli ta eksinud nelja koodexipunkti vastu. Korraldasin nii, et kollektiiv nõudis Fomitševi vastu kriminaalasja algatamist. Seda prokuratuurile esitatavat nõudmist kinnitas oma allkirjaga viisteist Vene NFSV kodanikku. Sellele lisandusid kahe vägistamiskatse ning santaaži üleelanud puhvetineiu tunnistused ning allkirjad. Neile «vastutasuks» oli Fomitšev pärast saabumist mõlemad laevast maha kirjutatud ning ühele ka neljakümne meetri plüüs-põrandavaiba väljamaksmise nõude atestaati märkinud. See ajast ja arust vaip oli juba varem maha kantud, kuid inventariraamatust kustutamata jäänud. Nii suures asutuses ei hakka raamatupidamine igat piasija ise inspekteerima, vaid usaldab — vähemalt tollel ajal usaldati — laeva administratsiooni. Iga materiaalselt vastutav isik tegeles oma inventariraamatu korrektooriga ise.

«Õigluse taaskehtestamise liikumises» osalejad uskusid, et kaldal saabub nende päev. Fomitšev ei teadnud kaebusest veel midagi. Prokuratuur on pikatoimeline asutus, laev seisis kõigest viis päeva ja kuni tema väljumiseni ei jõudnud kaja kuristiku teiselt kaldalt tagasi.

Viis päeva said jooksujalu mööda ning siis astusin, kohver näpus, kaldale. Atestaati Fomitšev mulle ei andnudki, tõsiseid raskusi oli isegi passi kättesaamisega. Passita oleksin pidanud jääma kaldale vähemalt «Tormilinnu» naasmiseni järgmiselt reisilt. Sama kehtib atestaadi puudumise kohta. Kes saaks kuhugi suunata atestaadita meeskonnaliiget? Teda ei saaks isegi puhkusele saata.

Kümnekond reisi järgset vaba päeva kodus ära kasutanud, asusin oma sõlme lahti harutama. Kandsin olukorrast ette peainsener Kantarovitšile. Viimane saatis kohe samal päeval «Tormilinnule» radiogrammi:

«Palun saata pootsman V.S-ile väljastamata atestaat!»

Ootasin mõne päeva tagajärjetult. Uus visiit Kantarovitšile. Uus radiogramm merele. Veel kolm asjatu ootamise päeva. Kolmanda radiogrammi läkitas merele asutuse direktor Tšernuhhin isiklikult: «Käsin viivitamatult saata atestaat pootsman V.S-ile ja teatan käesolevaga, et konkreetset juhul kannate materiaalselt vastutust teie isiklikult.»

Seepeale saabus üks mereajaloo pikemaid radiogramme, kuhu oli väljamaksmisnõudena kaanest kaaneni ümber kirjutatud kogu laeva inventariraamat. Endamisi olin rõõmus, et Fomitšev, vaatamata oma pagunitele ja medalitele, osutus nii rumalaks mänguriks. Tõepärasuse nimel oluks mõttekas kirjutada mulle kraesse mõni hinnaline ese või mingi väiksem osa sellest nimistust. Saates aga väljamaksmisnõude kogu inventariraamatu sisu kohta, seadis ta oma pretensiooni usutavuse tervikuna kahtluse alla. Õigemini oli väärus nii ilmne, et asja ei hakatud isegi uurima.

Ma ei tea kinnitada, kas Fomitševil tuli selle loo pärast kaldal arusaamatusi. Minul ei tulnud. Arvata võib, et ka temal mitte. Ta oli teeneline, võis endale mõndagi lubada. Oma teeneid polnud ta osutanud küll tol ajal ega sellele asutusele, aga nagu teame — samuti kui mündid, postmargid ja vein väärtustuvad ka teened aastatega.

Prokuratuuri Fomitševi vastu esitatud kaebus sai aga järgmise vastuse:

«Seoses sellega, et kodanik Fomitšev on silmapaistva minevikuga kõrgem ohvitser, auastmelt alampolkovnik, sõjaveteran, paljude riiklike medalite ja ordenite omanik, kõigest lugupeetud isik, loeb-Tallinna Linna Vabariiklik Prokuratuur tema asja arutamise sellisel tasandil ebaõigeks ja suunab asja lahendamiseks asutuse töötulide komisjonile. Soovitame asja arutada tema töökollektiivis ja vastavalt kollektiivi poolt käendusele võtta. Aseprokurör.»

Kuidas seda mõista — töökollektiiv? Töökollektiiv on antud juhul autoritaarsele võimule alluv instants, kes ei saa kohut mõista omaenda pea üle. Neile, kes seda teeksid, läheks see kalliks maksma.

Dokument läkitatigi, nagu prokuratuur soovitas, Fomitševi laeva pardale. Muidugi ei toimunud «töökollektiivis» mingit läbiarutamist, vaid Fomitšev ise koostas oma kajuti rahu hästi läbimõeldud «koosoleku protokollis», milles «töökollektiiv» konstateeris eksitust ning süüdistatu veatut käitumist, kiitis tema oskust inimestega töötada ja rikkalike kogemusi selles valdkonnas. Loeti üles kõik kõnealuse isiku kiiduväärsed omadused, pandi hoolikalt kirja kõik ordenid ja medalid. Järghesid asjameeste allkirjad.

Kakskümmend aastat hiljem sattusin vestlema daamiga, kes esines selles loos «vaiba-atestaadi» saanud neiuna. Ta ütles, et ka tema pöördumine prokuratuuri poole maeti maha. Kusjuures tähelepanu väärib asjaolu, et pöördumist ei kantud «Ookeanis» mitte kapten Fomitševi isiklikku toimikusse, nagu see ette nähtud on, vaid avalduse kirjutanud daami enda toimikusse.

Hiljem, möödudes Fomitševiga mõnikord kuskil teineteisest, tervitasime nagu viisakad inimesed ikka. Kuigi olime vaieldamatult surmavaenlased. Aga pole kahtlust, et maailm ta ümber kubises minust lihtsamini kättesaadavatest ohvritest.

Olgu siinkohal ka öeldud, et tootniskoondises «Ookean» polnud tavaks määrata kedagi ühele või teisele laevale, arvestamata munsterdatava soovi. Ikka püüti saavutada vastastikune kokkulepe. Ei saa ju sundida inimest kuudeks või aastateks alusele, millele too minna ei taha. Sageli on juhtunud, et mõne laeva võimumehe halb kuulsus on jõudnud laevast kaugele ette. Sellise laeva juhtkonnal läheb raskeks endale meeldivaid inimesi ja häid spetsialiste saada. Suuline infolevi on teinud oma töö ning halva kuulsuse põhjustajail tuleb leppida esmavärvatutega, kes veenduvad oma nukras saatuses põhimõttel: oma silm on kuningas.

Halli soniga mees. 1967

Alates tollest nelikümmend päeva kestnud viibimisest pörgus — tööstuskülmutuslaeval «Tormilind» — olin püüdnud seda tüüpi aluseid vältida, ehkki laevad polnud ju süüdi. Teadsin, et Fomitšev oli olnud unikaalne ka omasuguste keskel, kuid selle plejaadi karistamatus sundis endiselt valvsusele. Olin endale teadvustanud, et varjude mängureeglid on jätkuvalt samad. Seega oli parem neist laevadest eemale hoida. Väike ebausku, nagu käiksid varjud just nende laevade kannul.

«Sajaanidele» jõudnud, panin kohvri kappi ja tutvusin olukorraga pardal. Jälle tööstuskülmutus, ainult uus, moderniseeritud tüüp, ja veel lõhkumata. (Ma mõtlen siin vene laeva olmekannatusi: kapiuksed kajutites pillutakse pussnugadega kriimuliseks, laualiinooli lõigutakse nimesid, ankruid, naisi ja sõjalaevu. Pärast seda, kui kajutis on elanud mõni Pihkva noormees, sarnaneb kajut vaksali nulliruumiga.)

Oli suve algus ja laev oli otsustatud saata Riia lahte kakuamipaadidelt kevadist ränderräime vastu võtma ning külmutama. Reis töötas tulla päikeseline ning siniveeline. Sellistel reisidel ei lõhuta laevu ega vahendeid, neid peetakse mereelu kuurordipäevadeks.

Väljusime suurest sadamast ilusal kevadõhtul. Ma ei mäleta, et selle laeva neljakümnest kalamadrusest oleks ükski sel õhtul merele läinud kainenena. Kaipoolses vahekäigus mängis keegi akordioni, salk lõbusaid poisse laulis ahtris mingit ukraina laulu: «*Napnja-*

gaite, hloptšõ, koni. . . » Nii tavatu tundus see lauldes merelemine. Kaugõidureisidele suundumine oli ju tujutu nagu ikka astumine katsumuste rajale.

Kapten Axel Cruiser oli juba sillal ning nii laulev jõuk kui ka täiesti ootamatult kaile tekkinud ärasaatjad võisid kuulda, kuidas kapten ütles valjuhäälditest:

«Küll on väljaminek. Just nagu surma mindaks.»

Laev sai oma lühikese ülesõiduga enne toime, kui asjaosalised oleksid jõudnud endale arugi anda, et ollakse juba merel. Seisti ankrus Riia lahes, üsna Vätta all. Ja kohe esimeste koidukiirtega algas räämepaatide lakkamatu voor.

Hommikul leidis seltskond end kahe sileda peegli vahelt, kuhu nad näisid olevat nagu klaaskarpi päevitama paigutatud. Ainult neljakümnele kalatöölisele külmast märjas kalatsehhis see päike ei paistnud, endiselt rabelemine kas või kakskümmend neli tundi — soomused, tormiülkondade libedad paudutused ja lõputu vahetuse lõpu ootamine.

Ei ole olnud kerge värvatud juhuõnnejahtijate elu. Ilmub keegi portfelliga onu võõrsilt keskoblastitesse, levitab kuuldusi pikast rublast ja ennäe — juba tormavadki keskealised ekskavaatorijuhid, sohvid, kaevurid, kooliõpetajad, sportlased, insenerid ja geoloogid seiklusse, jättes üksi ja hätta oma pere. Kasakad kappavad sõtta — eh! Nad sarnanevad kullabuumi ajastu kullaotsijatega, kes on tegemas viimast panust eluvirelusest väljapääsemiseks. Usutakse — ja asi seegi. Esimene reis. Veel ei osata, kuid püütakse, tahetakse. Veel pole neid petatud. Õigemini — veel pole nad pettust hirmukarjatusega avastanud. Võib-olla on just niisugune erandreis kontrastide nägemiseks kõige parem. Kui põlised meremehed loovad endale sellest reisist lõbusa päevituspuhkuse, siis kalatöölised on ametis nii-öelda kirikus nahatäie saamisega.

Ja ometi leidus aeg-ajalt ka nende hulgas tahtjõulisi, kes kogu tolle vaeva välja kannatasid ja end mõneks ülemuscks rabelesid — päikese kätte pääsesid.

Kord pideva kalavoolu ajal (külmutati umbes kuuskümmend tonni ööpäevas, lootusega kala lõpunikülmumisele juba laadruumides, kus peeti —25° C) sattusin tekil vestlema ühe kuskilt keskoblastist pärit mehega. Tal oli peas hall soni, jalas suured juhtnahksaapad ja ta imes piipu, mis talle ei sobinud. Ta välimuses oli midagi tehtut, kombineeritut, mees oli püüdnud sarnaneda Jack Londoniga. Piip, soni, saapad, portsjon julget initsiatiivi. Ta oli lootnud siit leidagi tõelise kalapõrgu — suvisest Riia lahest, peegelklaastriiphoonest, kus pruunistatakse logardeid. Ta hakkas mult uurima, palju tal võib selle kuu ajaga juba välja teenitud olla. Tegin talle sealsamas — «*ne othodja ot kassõ*» — poordiservale pisut matemaatikat. II klassi madruse kuupalk — 72 rubla. Rajoonikoefitsienti Läänemerel ei maksta. 15% lisa ühe ületõõtatud tunni eest iga päev.

«Kuidas nii? Töötame ju kaksteist, seega viis ületundi.»

Selgitasin, et kaksteist tundi töötab ta vabatahtlikult. Tabelisse läheb kaheksa.

«Protesteerin,» kostis tema.

«Vene ametiühinguseadused ei luba kahteist tundi teha, selletõttu kirjutatakse kaheksa. Nii kogu laevastikus, ja karta on, et üle terve Venemaa.»

«Missugune pettus,» oigas tema, «missugune pettus. Kõigepealt petab laev meid ja siis veel asutust!»

«Kaksteist tundi kirjutada keelab seadus.»

«Soo! Homsest töötan kaheksa. Rohkem mitte üks tonks.»

«Jah, palun. Siis võib oletada, et te ei külmuta mitte kuuskümmend, vaid nelikümmend tonni. Seega pole plaani ületamisest 160% enam juttugi. Ja 40% preemiat jääb tulemata. Teil on lihtsalt valida kahe variandi vahel. Kas $100\%+40\%+15\%=155\%$ töötasu. Või $100\%+15\%=115\%$ töötasu. Ega endale preemiat teha pole kohustuslik.»

«Aga kuradi kurat! Võin näidata trükitud planki, millel meile on lubatud kolmsada kuni viissada.»

«Kes lubas, sellelt ka küsige! Muidugi, Atlandil oleksite saanud rajoonikoefitsiendiga, valemi järgi $100+40+15+80=235\%$. Meie külmutusvõimsused normeerivad meie võimalused.

Mõtleme veel pisut. Mis juhtuks, kui administratsioon kirjutaks ka paberile kaksteist tundi? Ja esitaks need töötabelid raamatupidamisele raha arvestamiseks. Kõigepealt läheks esimene raamatupidaja selle pihutäiega pearaamatupidaja juurde kooskõlastama. Enneolematuid asju tuleb ju ikka kooskõlastada. Makstav tasu ulatuks igasugustest viisakuse piiridest ülespoole. Arvan, et esimest ja viimast korda maksaks asutus selle raha järgneva kohtuotsuse kohaselt ka välja. Sest kuhu sa musta ja valge fakti eest pääsed. Samal ajal lendaksid kohtadelt kapten, vanemabi, pootsman, tehnoloog, võibolla vahetu-se meistrid ja nende abid. Ühtlasi saabuks asutuse peadirektori käskkiri, mis keelaks merel üle kaheksa tunni päevas tööd teha. Kuidas käituks meeskond? Meeskond saaks aru, et merele pole tulnud magama, vaid võimalikult suurt raha teenima. Kutsutaks kokku koosolek ja kõik nelikümmend kalatöölisi töotaksid jampslikke nõudmisi edaspidi enam mitte esitada, head poisid olla ja lõuad pidada, et kaldal asjast keegi teada ei saaks. Laeva juhtkond on su heategija, mitte vaenlane, ja missugune loll sacks oksa, millel ta ise istub!»

Mu jutt avaldas sellele poisile üsna tugevat muljet. Näis, et temas varisevad ideaalid, mida olid ta pähe istutanud tublid pioneerijuhid, teenelised kooliõpetajad ja arvatavate teenetega vanemad. Mida jutustab see küla komsomoliliider neile seal tagasi jõudes?

«Selles mõttes on püügilaevas rohkem lootust ootamatule rikastumisele,» jätkasin ükskõikselt, lastes paista, nagu oleks see tagasihoidlik pisiasi meie kõigi elu mõte. «Iga tonn maksab raha ja tonnide arv on meres praktiliselt piiramatu. Võtke välja — ja raha ongi teie oma. Saage kätte, kui te saate. Ainult et tekivad teised takistused. Kuhu need tonnid panna? Enamasti on nii, et kui saadakse, saavad kõik. Aga saavad kõik, siis pole seda kuhugi ära anda. Tekivad järjekorrad ja igaihelt võetakse vaid osa. Meie plaanimajanduse ajastul ei saa olla mõistusemajandust. Seal, kus me palju teeme, me ka palju hävitame.»

«Niisugust asja kuulen ma esimest korda,» kostis sonimees rahulolematult. «Kaldal pole küll kuskil nii. Nõukogude Liit on üks kõige paremini organiseeritud majandusega riike maailmas. Ja aeg töötab pidevalt meie kasuks. Oh, kui hädised me olime kolmeteistkümnendal aastal!»

Mõnikord seisis see sonimütsi ja suurte saabastega mees paaditekil ning vahtis vette. Me nägime teda seal, kuid ei pööranud sellele tähelepanu. Ühel õhtul üheteistkümmne paiku, kui tavaliselt juba magatakse, kui taevast oli nagu verepada ja mõned mehed venitasid voodisseminekuga tänu haruldasele õhtule, kuulis vanemabi avatud aknast vägevat veelahvatust. Niisugust sumatust ei tekita kassi hüpe ega ämber solki. Vanemabi pistis pea aknast välja ja nägi, et meres on inimene. See inimene oli soniga sell. Mees rabeles usinasti laevast kaugemale. Vanemabi kihutas aluspükste väel paaditekile ning viskas liiniga päästerõnga. Mees tõukas rõnga eemale. Järgmiseks mängiti alarmi ning pääste-paat lendas alla. Muidugi ei käinud see kõik nii kiiresti, kui paberites ning teooriates öeldud. Ujuja polnud aimanud, et nii päikesepunane vesi võib osutada südasuvel nii jäiseks, ja kuni paat ükskord temani jõudis, oli ta oma kavatsusest loobunud. Ent järgmisel ööl hüppas ta uuesti sisse. Ainult soni jäi koogina pinnale ujuma. Seekord mees vahistati ning saadeti kaldale, lähemasse hullumajja. Juhtkond ei soovinud vastutada. Sest kindel on, et kui väga tahta, võib õppida end laevalt merre sokutama nii, et tõepoolest keegi

peale ei satu. Ja kui sel mehel oleks enda uputamine õnnestunud, kas oleks siis juhtkond suutnud tõestada, et selli pole näiteks meelega üle parda sokutatud? Selle küsimuse juures löi kapten oma kajutis risti ette, tänades jumalat asja lahenumise eest.

Meditsiinikomisjonilt ei nõuta, et ta praagiks välja kümnete kaupa merehuvilisi, terveid, saja kahekümnese vererõhuga noormehi, vaid kaitseks laeva skisofreenikute eest. Merel võib iga päev ette tulla, et kellegi elu ja julgeolek sõltub teise nutikusest. Ometi praagiti terveid poisse välja pidevalt, aga niisuguseid nagu see mees lasti merele. Sest tema oli saanud soovitud, pääsenud läbi igasugustest parteikomiteede filtritest, samal ajal kui mitmed minugi koolivennad pidid soovitude puudumisel või välismaa sugulaste tõttu merest loobuma. Noil aastail nõuti kahe parteilase isiklikku soovituskirja, aga kust võtta nii häid tuttavaid parteilasi? Juba ainuüksi selle nõudega on kolmekümne aasta jooksul merest eemal hoitud paljusid eesti noormehi.

Valteni-poiss kargab ära

See juhtus Shetlandi saartel. Inglise keeles on saarte nimi Scotland Isles, eesti keelde tõlgituna Šoti saared, asukad peavad end aga norralasteks, mitte šotlasteks. Neile on pühad Norra ajalugu, muinaskangelased, meresõitjad, folkloor; Norra võite peavad nad endi võitudeks, ebaõnne endi ebaõnneks. Muistsete saareelanike rõivad sarnanevad väga eesti omadega. Shetlandi saarte etnograafiamuuseumis või kodudes vanu pildialbumeid sordides tabate end paratamatult kahtluselt: kas norralased on samuti pärit Uuralite tagant, nagu meie kohta väidetakse, või oleme meie pärit Skandinaaviast? Igatahes kanname tugevat ühismärki. (See on muidugi minu isiklik veendumus; kui keegi on asjast huvitatud, siis samad allikad on Shetlandil kättesaadavad kõigile.)

Administratiivselt kuuluvad saared Suurbritanniale. Otsida tuleb neid Norra mere lõunaosast koordinaatidel 1°l.-p. ja 60°l.-l.

Heeringabuumi aegadel olid Shetlandi saared lahutamatud heeringameeste igapäevasest elust. Saarte lahesoppides ning fjordides tohtisid ka välismaa laevad ankrusse heita ning omavahelisi ümberlaadimisi teostada — ja seda vahetult kaldani välja. Nendeks fjordisoppideks olid Out-Skerry, Wike of Groting, Wike of Triesta. Kaldad on seal hallist kaljumassiivist ja meenutavad mõneti Põhja-Eesti pankrannikut, kuid vesi on sügav ja kristalselt läbipaistev kuni viieteistkümne meetrini. Tõusu ja mõõna amplituud on aastaajati kuni seitse meetrit. Saartel puuduvad teravad mäctipud, aeg on nende kallal oma silumistööd teinud. Tuhanded hektarid suviscid rohelisi niite asenduvad talviti tuhandete hektarite kõleda porise kõnnumaaga. Vihm ja lumesadu vahelduvad seal aasta ringi. Ma ei mäleta niisugust südasaue, kus ootamatult poleks mägede poolt laviin rahet alla tuisanud ja maad valgeks teinud. Orkaan võis alata kümne minuti jooksul ja ükski näiteks Wike of Triestas seisev laev poleks jõudnud ankrut hiivata, et põgeneda ümber nurga Grotingisse. Olen olude sunnil aastaid jaganud nende saarte looduse tujusid ja seepärast on mul jäänud üks küsimata küsimus sealsetele elanikele: kuidas on neil võimalik heina teha ja kuivatada? Et nad seda tegid, on fakt. Sest kui lambad toitsid end talv läbi ise, siis ponid poleks sellega leppinud.

Lambad, keda keegi nähtavasti õieti kokku lugeda ei viitsinud, tegid niitudel oma suvalist kärneritööd. Villagi neilt ei pöetud, vaid igal kevadel ajasid loomad 20—30 sentimeetri paksuse kasuka ise tortidena seljast maha ning need korjati siis lihtsalt kokku. Vill oli väga kvaliteetne. Saarte tohutud rohumaad olid maavaldusteks jaotatud üsnagi eestili-

ke paekiviaedadega. Need rangelt geomectrilised aiad ulatusid kilomeetrite pikkuselt üle nõlvakute ja olid avamerelt hästi näha. Wike of Triesta kallastel asus kaks talu ning ka nende ümber luusis alati lahtiselt loomi, sest tõsi on see, et nad poleks saanud saarelt omapäi lahkuda. Ja ka muul viisil ei võinud loomad seal kaduma minna: nii kana kui lammas olid nähtavad kahe kilomeetri kaugusele. Kõige jämedam puu on neil saartel mustikavars, kõige suurem metsloom küülik.

Wike of Triestas ankrus seisvatel Nõukogude baaslaevadel, mida oli vahel kuni kaksikümmend korraga, oldi mõlema fjordiäärse talu eluga hästi kursis. Jälgiti, kuidas üsna tavaline maanaine, peas kirju rätt, seljas punane valgete mummudega kleit, valget pesu nõõrile riputab. Salamisi ning binokli kaudu armastati seda naist, talu, kanu — kõike, millest oldi ilma. Mis farmerisse endasse puutub, siis olid meremehed tedagi aastate jooksul sadu kordi näinud. Keegi ei teadnud öelda, oli ta noor, vana või keskeas. Sest mis laubakurde või kaelakortse seletab silm kilomeetri kauguselt või ka kaabeltau pealt. Kiikergi ei andnud täpset vastust.

Valten töötab baaslaeval «Ukraina». Pärit Maarjamaalt. Sageli leidub laeva ühiskonnas mehi, kelle tagasihoidlik, endassetõmbunud eluviis jätab neist vähe muljet. Nad ei lähe kellegagi isegi korralikult riidu, et viha ning rusikahoobid tooksid päevavalgele nende sisemise olemuse. Ja kui nad pole aastate vältel osalenud ei kõmulises abielulahutuses ega lasknud endal vintispäi vestitaskust kolme tuhandet ära tõmmata, ei teata nende surmapäevalgi neist mitte midagi. Selliseid inimesi on meie keskel. Ehkki oleme saunas sama seepi kasutanud, ühisest pudelist õlut joonud ja katelde juures teineteisele vahti üle andnud.

Niisiis, Valten oli aurulaeva masinist. Oma varasemas elus oli ta kaldal töötanud mehaanikuna, kuid diplom polnud mere oma ja seega tuli tal heeringabaasil nõustuda kraad madalama ametiga. Arvatavasti võiks öelda, et neil aegadel polnud aurulaeva masinistide elul viiga, sest neid ei puudutanud tormipritsmed ega üdini lõikav tuul, neil oli soe, hubane, valge. Dünamod müdisesid uinutavalt, vedelkütusepihustid õhkusid kuuma masuudilehka. Ei olnud sellist talve Põhja-Atlandil, kus tekimehed poleks kadestanud katla-mehi.

«Ukraina» oli saabunud Wike of Triestasse ankrusse ja ootas heeringalaevu. Oli varasuvine südapäev, meeskond lõunasöögi lõpetanud ja kogu kalatööliste punt vaatas messis kino. Sellistel juhtudel on muidugi ka salongi pimenduskatted alla lastud. Keegi ei näe mujale kui ekraanile. Neid, kes ei istunud kinos, oli vallanud pärastlõunane roidumus ning tänu laevade puudumisele kasutati aega tukastamiseks. Kes teab, mis toimub õösel. Vahitüürimees korrastas kaardikambris kaarte, vahimadrus tolknes õngega kolmanda trümmi juures ja oli juba välja tõmmanud kaks lesta. Õngemees vaatas hajameelselt, kuidas Valten ronib väljariputatud autokummipundart pidi alla, vees loksuvale tööpaadile, mutrivõti hammaste vahel nagu säärekont peni lõugades. Pootsman oli paadi juba ennelõunal alla organiseerinud, et Valten võiks vindi pöörlemist ning mootori rütmi katsetada vees. Sest õhus vinti tühjalt käitada — see on hea masina lõhkumine. Tühja vankriga munakaid mööda kihutamine. Et Valten on oma ala meister, teadsid kõik. Teist sellist kuldkäppa andnuks otsida. Teeb asja korda — ja tore on. Mis tehtud, see tehtud endale. Ja Valten oligi istunud tööpaadis kõik oma vabad tunnid, et «General Motors» tööle saada. Tööpaati oli ju alati vaja. Kuidas muidu saaks käia teistes laevades filme vahetamas või sigarete hankimas? Te teate ju, kuidas ilma suitsudeta hulluks minnakse. Mitu korda on nähtud, kuidas kaugesõidukaptenid roolimaja pedaalämbrit kummutavad ja sealt kõik konid ära nopivad. Ja see on juhtkonna, valitute privileeg, igapähe sealt ei antagi, ärge lootke. . . Ei, ilma tööpaadita ei saa peast ega jalust. Saabuvate laevadega

suhtlemine on hea asi. Ja sellepärast polnud Valteni-poiss peale heade sõnade mingit muud ütlemist oma tubliduse eest ka saanud.

Valten krohmatas paati, sai vändaga lüües kohe hääle sisse, nagu oligi teada, ja ootas, kuni too peaasi end soojaks podiseb. Seejärel, olles kindel, et aitab küll, hõikas ta õngitsevale vahimehele:

«Viska otsad lahti!»

Vahimees kuuletus vastumeelselt — just parajasti nokkis. Täitsa lesta võtmine, oli kohe tunda.

Valten lappas viskeliinid eest ja takka korralikult paadikäila bensiinipaagile kokku nagu hea peremees ikka, muidu lipsab üle ääre vinti, ja asus roolipinni juurde. Ta eemaldus pardast uhke kaarega. «Motors» töötas rütmiliselt, takte vahele ei jätanud — oma kätetöö. Täitsa kellavärk. Valten oli üldse mees, kes ei teinud elus midagi ehku peale. Üheksa korda oli mõõdetud, et üks kord lõigata. Teinud kolm ringi ümber üheksakümne meetri pikkuse laeva, veendus ta, et masina rütm on laitmatu. Võis laiema kaare võtta, sõudes tagasi tulla polnud tarvis.

«Ära jupsi, tule ligemale!» kisas vahimees. «Saad komissarilt koosa!»

Valten lehvitas vahimehele saatanlikult irvitades, võttis siis hästi laeva lähedalt mööda ja kisas õngemehele:

«Jääme nägudeni. Kohtumiseni Londonis!»

«Sinusugust laiska ja lollu sinna oodatakse jah,» karjus vahimees talle järele. Ning naeratas hapult, mõeldes, et oleks pidanud ennastki kampa pakkuma. Ilus sõit läheb raisku. Paadi katsetus on ju ka töö lõppude lõpuks. Vaht kulukuks tolatseades rutem, Valtenil on ju ka tegelikult katlaruumis vahikord.

Siis paistis, kuidas Valten võtab kursi otse kaldale, otse talumehe majale, kus signaallippudena lehvisid tuules kombineed ja aluspüksid. Te teate ju, kuidas paadid kaugevad: muutuvad peagi vaid valgeks helendavaks nõõbikeseks tumesinisel särgil.

«No kurat,» ütles vahimees ja sebis õnge kokku. «Valtenil ongi tōsi taga, ja mina jään süüdi nagu kaks korda kaks. Ja kui liiga hilja teatad, oled lausa kaasosanik. Pese end puhtaks kuidas tahad.»

Selgituseks olgu öeldud, et kogu heeringalaevastik töötas tollal (oli aasta 1963) niinimetatud viisadega number kaks: välisveed, kuid ilma välissadamate külastamiseta. Ainukesed sadamais käijad olid veetankerid ja päästepuksiirid. Ning vähe sellest, et sadamatesse ei pääsenud — isegi välismaast kõnelda, mõelda või und näha — eriti hommikust unenägu, mis läheb täide — oli ebasoovitav. Nagu oleksid äraandja sõjaväljal.

Vahimees astus roolimajja, kuid seal polnud kedagi. Tüürimees oli läinud kajutisse. Või koguni kinosse? Ilus ilm, tuult vaid üks pall — laevaga ei võinud midagi juhtuda.

«Tüürimees väälja!» kisendas vahimees hämarusse üle kukalde, kui filmis oli käimas kõige põnevam paik. Saal lausa vihkas teda sel hetkel. «Mine juba sitale ja otsi endale tööd!» käratas keegi kuklameestest tigidalt. «Pane kohe uks kinni!»

Tüürimees poetas end välja.

«Valten läks ära.»

«Mingu, lase filmi vaadata.»

«Ütlen sulle veel kord: Valten läks minema.»

«Kus kuradisse?»

«Saartele. Et sul oleks teada.»

«Mismoodi?» Tüürimees tundis, kuidas kõhuaort hakkas tõmblema.

«Hüüdis, et jäägu me nägudeni. Käskis ennast Londonis vaatama tulla.»

«Ja mis sina ütlesid? Sa ei takistanud üldse või?»

«Ei. Ma ütlesin, et teda ei võeta sinna, et neil on laiskvorste endilgi küll. Kuidas ma takistan, kui ta on vee peal ja mina seisan laevas? Andsin ilusti otsad lahti ja. . .»

«Peamine patt ongi, et sa otsad lahti andsid. Selle eest sa veel vastutad. Pane tähele.»

«No kurat! Kas siis otsad on tabalukk? Neid saab ju ka altpoolt ära anda, aga siis jäävad tolknema. Ega mina ole seda paati alla lasknud, see oli kõigi kuradi asjameeste endi lastud. Kõik teavad, et see oli nii, pootsman ja. . .»

Tüürimees lidus tekile, hindas olukorda — ja siis padavai vanale kajutisse ette kandma.

Vana Jarkovoi oli kah teeneline. See ei kartnud kuraditki. Teise sõja veteran ja mis puha.

«Kuidas? Läheb?»

«Läheb ja kõik.»

Vana ajas end õue, tõstis kiikri silmle.

«Ei või olla, et see on meie paat.»

«See on meie paat,» oli tüürimees kindel. «Laeva juures teda ju ei ole, palun väga. Tekil ka mitte.»

«Tuleb hütida ruupori kaudu esimesele laevale, et ta kinni nabitaks,» käsutas kapten.

«Esimene laev võib siia jõuda homme.»

«Seda küll. Aga raadio? Kus on Marconi?»

«Kinos.»

«Kohe siia!»

«Aga. . . hm. Raadioteksti kuulatakse ju pealt. Kuidas seda saaks eetrisse anda?»

«Õige jutt. Ei saaks. Jätta!» Kapten vajus mõttesse.

Saatust, vennike, saanuks muidugi teha nii, et järgmine SRT tulnuks «Ukraina» juurde või vähemalt kuuldeulatusse alles järgmisel päeval. Kuid juhtus nõnda, et nagu tellimise peale pidas üks roostetanud, kolmandat aastat värvi nägemata heeringa-SRT kurssi just «Ukraina» pardast mööda. Laevuke sihtis taamal ankurdava Murmanski baasi «Novaja Zemlja» poole. Ja seda «Ukrainast» tavalise ruupori kuuldekauguses. Teda karjuti seisma, lasti käiku laevakorstna pea-auruvile. See polnudki mingi vile, vaid kõmin, metsik mõirgamine. SRT võttis tagasi ning jäi kümnekonna jardi kaugusele triivima. Ja siis karjuti talle, mis talt taheti:

«Pange palju rattad võtavad!» kisas Jarkovoi. «Tooge tagasi mees, kes praegu kalda poole uhab! Meie mees, meie kinnisvara! Jah, just. Muidugi. Muidugi viis paadi mine-ma! Mees on üks põhjus ja paat on teine. Suruge järele, niipalju kui rauast tuleb!»

«Selge.»

SRT oli pärit Murmanskist ja väär oleks arvata, et need karvased, räpased, väsinud ja teenistuse suhtes tüsastud heeringamehed, kes trimpasid ruhvide sügavuses kõlni vett «Russki Less», polnud samal ajal head kommunistid, komnoored või lihtsalt patrioodid. Olid küll. Ja doping vaid tõstis patriotismitunnet, tiivustas kangelastegudele. Poliitika ja isamaa-armastus ei ole ju heitlus olümpiaväljakul, et tiivustid tuleks välistada.

Masinast pressiti viimane välja, et tabada reeturit. Maailmavaate reetjat, välismaa agent. Paraku on mootorpaatide püüdmisel «täiskasvanud» laevadega selline nõök, et SRT peab enne kaljusid aegsasti käigu maha võtma, paat aga võib kupatada maksimaalse kiirusega otse kivideni, kas või ninapidi liivasse. Jah, laeva hoog nõudis kustutamist, pidi vältima madalaid veeluseid rahne, mis paljastusid vaid mõõna aegu, kuid Valten võis oma paadi kas või pilbasteks sõita ja ise kaldale karata. Et sealt siis rahumeeli jälgi-da, kuidas teda kommunistlikust põrgust päästnud sõiduriist mulinaga põhja vajub.

Paadiga aga ei sündinudki midagi erilist. Sedamööda, kuidas SRT kaldale lähenes, said jälitajad paadi kiikrisõõridesse. Valge luigena torkas see tumemornide kaldakaljude foonil lausa kriimustavalt silma ja vaatajad nägid, et julla on juba ilusti rahnude külge köidetud. Nii, nagu teevad korralikud inimesed, kes peavad külas ära käima ja õhtu eel tagasi sõitma.

Hiljem on sellest sajandi võiduajamisest kuulnud igapidiseid jutte ja mälestusi, mõlgutusi ja meenutusi. Veel aastaid hiljem olen vestelnud selle üle vähemalt saja mehega, kes kõik kinnitasid, et viibisid tollel tragikoomilisel päeval «Ukraina» pardal — ehkki tegelikult oli sel laeval mehi vähem. Ning mõni teine merekaru on väitnud, et kuulus tolle jälitus-SRT meeskonda — jättes kahe silma vahele, et see polnud üldse Tallinna traaler, vaid Murmanski oma. Seega ei saanud jälitajad olla meenutajad ega meenutajad jälitajad. Tähelepanuväärseel kombel langevad kõikide «jälitajate» versioonid kokku ühes: SRT-lt olla kisendatud: «Oota, pea kinni!» ja Valten olla vastanud: «Ei mul ole aega oodata.» Valteni sõnad on kõigis pajatustes täpipealt identsed, justkui mängitaks seda ikka ja jälle mingilt plaadilt. Ometi tuleb seda pidada puhtaks väljamõeldiseks. Esiteks ei saanud jälitajad jõuda paadile nii lähedale, et võimalikuks osutunuks kas või vastastikune rusikanäitamine. Teiseks: vaevalt oleks põgeneja hakanud oma «olla või mitte olla»-tunnil jälitajatega nalja viskama. Kindel on aga see, et Valten ja SRT randusid umbes kümne-viieteistminutilise vaheajaga. Nii seisab ajalehe «Lerwick News» materjalides.

Valten liidus kohe nagu mägikits nõlvakut pidi üles. Lammastest kärnerid olid maapinna siledaks näppinud, sellel olnuks ladus korraldada kas või Belfast—Aberdeeni jalgpallikohtumisi, ning Valtenil oli kerge joosta. Kuid ta ei rutanudki eriti. Ta ei tulnud selle peale, et kuskilt võidaks hankida laev tema jälitamiseks. Traalerit märkas ta alles ülalt kõrgendikult.

Samal ajal käis tekil kiirviscerimine. Polnud mingi saladus, et mõnedki mehed olid tegelikult saartel käinud — lammaste virutamise eesmärgil —, kuid sedapuhku pidid maaleminejad väärima laeva partorgi täielikku usaldust. On ju kaks ise asja, kas pidada jahti lambale või inimesele. Kellele anda see omapärane «linnaluba»? Partorg võis teetuda tõsiasjale, et ükski inimene pole ainult halb, vaid igatühe elus saabub hetk, mil ta saab realiseerida oma parema mina. Selline hetk oli nüüd käes. Kommunistlikest noortest ja partei liikmetest seati kokku löögirühm, kes, parimad skeeritamisnoad võöl, sooritas otse laeva ninalt dessandi maale. Teerada nõlvakul oli ka merele selgesti näha ja mehed suundusid sama talu poole, kuhu Valten oli äsja läinud.

Midagi niisugust pole juhtunud just sageli. Teravate pussidega relvastatud karvane komando randub emakese Inglismaa suvalises rannikulõiguses, piirab sisse ühe farmeri maja ning esitab oma ultimaatumid.

Farmer väljus ning sulges ukse. Piraatide ninamees nõudis talt meest, kes «siia äsja saabunud». Kuid ehkki Valten istus tõesti talu tagatoas, seisis peremees vankumatult oma kodu lävel, jahipüss käes, ja ütles:

«Üle selle läve ei tule keegi!»

Vastuseks läksid käiku nõukogudelaste tuntud fraasid: «Nõuame Moskva nimel. Nõukogude Liidu nimel protesteerime. Jääme kategooriliselt kindlaks.»

Jääte kindlaks? Millele? Kuritegelikule sissetungile? Tulete maale, pussid pihus, ilma tolli ja viisata, politseiprefekti ja sadamateenistuse loata, sissesõitu vormistamata, ja tahate võõra riigi farmeri õuel tema õigusi jalge alla tallata?

Peremehe püssiraudade vecnvuse ees loobuti lõpuks ning taanduti mäest alla. Võib arvata, et kui nad oleksid jõudnud enne oma dessanti käia «Novaja Zemlja» juures ja saanud baasilt koos toiduainetega suuremas koguses «Russki Lessi», oleks farmeri maja

ära võetud ka pussnugadega torude vastu. Sest rügementide suurused olid liiga ebavõrdsed. Või mine tea. Kajutites ja messide kaardilaudades on tolle toimumata lahingu võimalikke tulemusi arutatud siia- ja sinnapoole. Ka nii, et mehel oli ju naine. Et mehel oli ju poeg. Ja kuna oli suvine aeg, pidi poiss koolist kodus viibima. Ja sel juhul oli majas tervelt kolm püssi hoidvat kätepaari — kuus toru. Kuue toruga aga oleks kahekümnest pussimehest jagu saanud küll. . .

Vanu Murmanski SRT-de logiraamatuid pole enam alles. Hingusele on läinud ka laevad ise. Kuid tolle loo tõendusmaterjal asub tänaseni «Lerwick Newsi» toimetusearhiivis. See on vaieldamatu, kummutamatu. 1972. aastal elas in Shetlandi saartel, töötades veetankeril. Bascerusime alaliselt Lerwickis. Sellel aastal ilmus ajalehe «Lerwick News» kahekümne viienda tegevusaasta tähistamiseks juubelinumber. Kohalikud tutvavad tõid mulle tolle lehenumbri, kus olid kirjas kõik kahe ja poole aastakümne tähtsamad sündmused — ning ka kuulus Murmanski mereröövlike sõjakäigu lugu.

Londonis poleks sellest operetist ehk kunagi teada saadud, kui mitte. . . Valten ise. Järgmisel päeval sõitis ta lennukiga Lerwickist Briti pealinna. Ja kolmandal päeval saabus Wike of Triestasse puksiir, tungil Londoni reportereid, fotograafe, telemehe.

Murmanski piraadid olid «Ukrainale» tagasi toonud tema tööpaadi ja asi seegi. Jar-kovoi lasi neile vaevatasuks pudeli avada. Kuid nüüd seisib «Ukraina» meeskonnal endal lahing ees: tuli kõigi nende reporterite ja korrespondentidega hakkama saada.

Nende pardale saabumine fikseeriti ja sanktsioneeriti nimetutes asutustes nimetutes Ida-Euroopa linnades, laeva radisti pea auras šifreeritud tekstide vastuvõtmisest ja edasiandmisest. Õhkkond laeval oli niisugune, nagu ikka on neil juhtudel, kui end täis teinud tegelikkuse-tiit oma mähkmetes vähkreb ja ollakse sunnitud ta lahti mähkima võõraste juuresolekul. Et nood võiksid veenduda: jah, kaka.

See, mida ajakirjanikud algselt maagiveolaevaks ehitatud ujuvbaasi pakialustes ruumides nägid, oleks iga tavainimese tummaks ehmatanud.

Pakialustesse vanaraualadudesse oli aur sisse toodud, et poleks mingit nurinat külma üle. Tavatemperatuur +50°C. Kusjuures auru ei saanud vähendada: see kas oli või seda ei olnud. Tolles saunas magasid väsinud inimesed. Otse laeva ninas asetses ruhv — ka-heteistkümmne kalatöölise-tünniveeretaja kodu. Pärast tööd — kakskümmend neli tundi — langesid nad nagu tapetult oma hõõveldamata laudadest kastidesse. Need koid ei olnud mingi mööbel, vaid kahe päevaga kalatöölise tarvis kokku taotud. Maavärisemiste ja massimõrvade aegu, kui pole mahti korralikke kirste teha, maetakse ohvreid just sellistes kastides. Kuumadel aurutorudel kuivavate jalakaltsude ning higiste pluuside hais, mis toob tavainimesel sisikonna kurku. Põrand kaetud kalasoomuste kihiga. Nurgas naelnagides rippumas kummpõlled ja tormiülilinnad. Kuhi suuri haisvaid saapaid. Sellistes eluasemetes teisi ei arvestata. Väsinud vahetus magab, aga samal ajal käib ruhv-is suitsetamine, kaardimäng, kaasaelamisrõõgatused. Kõik laelambid on sihitud magajaile näkku. Laest põrandasse kulgevad sümmeetriliselt viltu kaks soliidse palgi jämedust ankruklüüsi. Läheb laev täiskäigul vastu lainet, siis rammib võimas kere ninaga lainesse ja kahe tuhande kahesaja kilosid ankrud mõlemas klüüsiatorus raksatavad iga kord nõnda, et seinad võbisevad. Ja nii kogu öö, kogu nädala, kogu kuu, kogu aasta, kogu elu. Ja pärast iga kokkupõrget lainemäega soliseb laes asuvast ventilatsioonitorust alla soolast vett.

Laeva juhtkonnale oli selge, et ei mingit tünnimeeste ruhvi ega madruste kajutite näitamist välismaalastele. Ent mis sa vingerdad, kui Valteni-raisk oli kõik ette kandnud ja välja lobisenud. Ajakirjanikud nõudsid näha, kus ja kuidas elab proletariaat.

«Kas teile meeldib siin?»

008.112.030.0000

«Jah, väga.»
 «Kas te olete romantik? Suur romantik?»
 «Kuradile. Olen leiba teenimas.»
 «Aga teie?»
 «Tulin pika rubla peale. Kolmsada rubla kuus.»
 «Ainult?»
 «Meile on see hea teenistus. See pole igäihe jaoks, vaid ainult valitutele.»
 «Kes on valitud?»
 «Meie.»
 «Kes «meie?»»
 «Meie kõik siin. Mina, tema. . . Mõistate?»
 «Mitte päriselt.»
 «Kõik heeringapüüdjad on valitud. Iga normaalne inimene tahab heeringamerele pääseda, aga saavad vähesed.»
 «Ma lähen õue,» ütles naiskorrespondent «Daily Mirrorist» oma kolleegile. «Dan, siin tuleb minestus peale.»
 «Te ütlete, et siin on hea. Aga härra Valten räägib midagi muud.»
 «Valten räägib õigust, aga meie räägime seda, mis on vaja, et edasi elada. Meile meeldib edasi elada.»
 «Kuidas te Valteni käitumist hindate?»
 «Otsusekindel poiss.»
 «Mis see tähendab?»
 «Seda, et. . . üks asi, kuidas keegi hindab, teine asi, kuidas teeb, kolmas, kuidas mõtleb. . .»
 «Aga inimene teeb, nagu ta mõtleb?»
 «Mitte alati.»
 «Miks?»
 «Sest tahab merd sõita ja peret toita.»
 «Olgu pealegi. Need on rafineeritumad kui Salazari portugallased,» võttis jutuajamise kokku lõpuni vastu pidanud lehemees. «Läheme välja!»
 Järeldus, milleni jõudsid kõik ajakirjanikud, oli niisugune: üheksakümne kuuest meeskonnaliikmest pooled oleksid teinud niisamuti nagu Valten, kui neid poleks kammitsas hoidnud põgenemise tehnilised takistused. Heaolu ning laeva otsatud mugavused ei oleks neid kinni pidanud.
 Sadamasse saabudes kaotas esimene abi koha, kapten pääses noomitusega. Valten oli oodanud oma pääsemise tundi eluaja, neid aga süüdistati selles, et nad polevat teinud kasvatustööd — otsekui olnuks Valten laps ja nemad vanemad. Pole mõtet kõnelda neist kaudsetest tagajärgedest, mida Valteni riskantne ettevõtte endaga kaasa tõi. Ja pole ka mõtet oletada, mis juhtunuks Valteniga, kui mootor oleks näiteks sada meetrit enne kallast tõrkuma hakanud.

Nekelmani-poiss kargab ära

1974. aastal oli Newfoundlandi madalal eriti tihe traallaevade sagimine. Ei oska öelda, millest see aktiivsus sõltus, küllap oli tegemist kalapüügi tõusuaastaga. Umbes viisteistkümme suurtraalerit BMRT (meeskonnaga kuuskümme inimest) sõelusid «näitu» näitavates kohtades. Aeg-ajalt oli kalarikastes paikades traalijate tihedus nii suur, et ekspeditsiooni ülem pidi andma laevastikule raadioringkirja: kasutada «soovitavaid kurse». Teisisõnu: kogu «armaada» pandi käima ühtpidi sirgeid mööda edasi-tagasi, et ei tekiks omavahelisi kokkupõrkeid-udus või traalide ristumisi, mis oleksid kümneid tuhandeid maksma läinud. Kuid paralleelsetele kurssidele vaatamata oskasid laevad oma traalid mõnikord nii kokku juhtida, et ainult läbiraumine võis sellest sasipuntrast päästa.

Igal laeval oli õigus korra Kanadasse ka sisse sõita. Millal üks või teine laev oma sea-duslikud kaks välismaa-ööpäeva ära kasutas, et mehed võiksid saja dollari kulutamisest tarbijalikkude rahuldust saada, oli iga kapteni isiklik asi. Selle päeva määramisel juhendasid kaptenid mitmest asjaolust. Üks põhjus, mis püügi lõpetamise ja sissesõidu poolt rääkis, oli kala puudumine. Parema saata need paar päeva, mis tuleb ükskord nagnii anda, linnas mööda kui traalida tühja. Teine tõsine faktor, mida tuli arvestada, seisnes selles, et reisi algupoolel tehtud sissesõidul oleks meeskond saanud vähem valuutat: saadava summa suurus sõltus püütud kala hulgast. Reisi algul meeste üle maksnud kapten võttis endale riski, sest oli teada, mis juhtub siis, kui näiteks ootamatu avariitõttu jääbki kala saamata. See tähendaks, et meeskonnale julgel käel makstud valuuta peetakse kaptenilt endalt aastate jooksul kinni. Muidugi, julgeid riskijaid on alati leidunud ja kalapüük on peale oskuste ka loosiratta asi, kuid eelõeldu kinnitab: ideaalne sissesõit toimub enne reisilt tagasiminekut ja kahekordsest plaanitütmisest julgestatud topeltvaluutaga. Enese hoidjat hoidvat jumal.

Tuli kalamõõn ning kurss võeti Saint John'sile. Ja «Juhan Sütiste» kapten istus laua taha arvutama, kui julge tohib dollaritega olla. Selleks tuli võtta telefon ja tehnoloogiga aru pidada. «Juhan Sütiste» oli «Ookeani» koondise vanemaid laevu. Aastaks 1974 polnud see sammaldunud kerega alus enam kuigi kiirekäiguline ega tootlik. Väledamad kalad, nagu tuunlased, ujuvad sellisest laevast kiiremini ja niisiis traalist välja. See kõik ei puutuks üldse meie loosse, kui see ei kujundaks meeste teenistust ja raha kaudu moraali — valmidust kõik nõõgid naeratades alla neelata.

Maaailma riikides kehtiva välislaevade sissesõidu korra kohaselt peab saabuma esmalt toll, siis politsei, kes võib täita ka piirivalve ülesandeid. Arenenud maades ei eksisteeri enam ei piire ega nende valvet füüsilises mõttes, vaid piirid on juba ammu sümbolised — psühholoogilise ümberseadistumise punktid, kustpeale välismaalasel tuleb arvestada, et siin kehtivad teine keel, raha, maitse, viinahinnad ja liiklustrahvid. Võib veel lisada, et kui kedagi järgmises riigis pokri pistetakse, siis igatahes mitte piiri omavolilise ületamise eest.

Muidugi ei julgeks autor väita, et Kanadasse saabunud Vene laevasse ei võiks suhtuda pisut teisiti. Kes siis sooviks «revolutsiooni eksportimist» Kanadasse, kolhoose või muud niisugust! Teid on kombeks armastada, kuid pärast teie ohutuses veendumist. Nagu võiks dokumentide kontroll ning ületembeldamine anda teie suhtes tagatise.

Kas annab seda meeskonnale määratud valuutagi, mille toob kohale elegantse kohvri-kesega agent? Sadama toll ja politsei eristavad kaht liiki arengumaid. Esiteks Venemaa ja Kuuba, mis võivad võistelda näppamises. Ja teiseks Indo-Hiina ja Ladina-Ameerika, mille «erialaks» on narkoeksport.

Kuid teiselt poolt püüdkem mõista ka välismaale saabuvat meresõitjat. Meremees on kuus kuud elanud kaheksakümne meetri pikkuses ruumis nimega laev. Tema korteriks ja kodus on olnud laeva kajut pörandapinnaga kaks korda kolm meetrit. Kui see meremees on laevajuhiskonna madalaima seisuse esindaja — madrus-kalatöoline —, tuleb tal nimetatud pinnale mahtuda koos kolme kaaslasega. Nii on see keresiseste kajutite mõlemas reas. Ja siis too kalatsehhi töö. Pole veel sündinud niisugust inimest, kes suudaks seda armastada. Kaksteist tundi üle kaheteistkümne. Kalatsehhi roostetanud seinad. Vesi ja rapped loksumas jalgade ümber, verine kirves raiumas punn silmsete turskade päid. Tsehhi, sööma, yoodisse. Tsehhi, sööma, voodisse. Neil meestel pole võimalust vaadata purpuseid päikeseloojakuid ega tumesinist ookeani. Muusika jõuab nende kajutitesse vaid juhtudel, kui transistorraadio on seotud illuminaatoriklaasi külge või antenn viidud akna tihendussummi vahelt õue. Aga esimesel päästepaadi allalaskmisel käristatakse kõik alttekimeegste antennid sihilikult või kogemata puruks. . .

Nõnda kulgeb kalatöoliste elu. Noored, sportlikud, dessantvägedest demobiliseerunud mehed kõhnuvad poole aastaga, nende pilkudesse ilmub väsimus.

Siis aga kuulutatakse ühel kaunil päeval välja sadamassesõit. Kurnatud mehed kalatsehhist võivad mõelda oma linnapükstele.

Vaatasin niisugusel õnnepäeval seda klanitud, valgete kraede ning kuldsete mansetinööpidega meestesumma, kes ootas tekil laeva päästepaadi vettelaskmist, et Las Palmases maale minna.

«Te meenutate mulle kevadisi vasikaid,» ütlesin neile hindamisi.

«Jah. Kaldarahvas ei saa iialgi teada,» kostis mulle üks neist, «mis see tähendab — inimene olla. Kui võimalust olla härra on nii palju, ei peeta seda mitte millekski.»

Need karastustulest läbikäinud sellid on mulle alati meeldinud, pole niisugust pattu, mida ma neile ei andestaks. Kui nad oleksid kurjategijad, tütleksin õhates: «Aeg oli selline, teisiti ei saanudki minna.»

Paraku on kalda-maailmal oma mõtted. Ja «Juhan Sütiste» saabumine Saint John'si pani need iseloomulikud mõtted jälle kihisema.

Just sellel ajal pidas viis meest paaditekil korstna juures pingsalt aru, kuidas landgangist nii alla minna, et seda ei näeks ei kapteni esimene abi poliitalal ega vahitüürimees. Ja et seda ei näeks ka keegi nimetatud isikute sõpradest ega neile pugejatest. Vahimeest trepiotsal polnud muidugi vaja arvestada, sest see oli oma poiss. Inimene, kes on teiega külg külje kõrval kalapõrgus viibinud, on oma poiss igal juhul ning läbi ja lõhki.

Kuna kaldavõimud polnud veel «Juhan Sütistele» saanud, lõid nimetatud viis meest viimaks ettevaatusele käega ja kihutasid trepi koliseses kaile. Ruttu tehti laeva vaateväljast sääred.

Olgu lisatud, et see internatsionaalne seltskond koosnes neljast eestlasest ja ühest venelasest ning eesmärgiks oli õllekõrts. Kõik sõltusid Nekelmani-nimelisest laevamehest, kellel oli vöö vahel fotoaparaat, mis loodeti rahaks teha. Nende dollarite eest pidi saama õlut kõigile kaasatuluile ja ohtral hulgal.

Nekelmani-poise fotoaparaat läkski kohe käiku, olid need ju välismaal aastakümneid hästiminev kraam. Ning õllekelder *Bannerman Road*'il polnud ka kuigi kaugel. Õlle lähedus olevat lausa nõõrinud meeste neeluseadeldist, nagu nad hiljem rääkisid. Samal põhjusel, miks linnud Niiluselt põhja lendavad, olid nemad allunud oma kõrde korraldusele. Kõri ei mõtle ju, ta vajab.

Kõrtsis satuti kohe teistsugusesse maailma. Lääne õllekõrtsidel pole kuskil suuri erinevusi. Keegi seal teile harjunud kombel nurka ei sülitata, ei ropenda, ei oksenda, ei tüüta kaaskodanikke. Sinna ei kogune alkohoolikuid, räpaseid ühiskonnaheidikuid. Ühe laua

ääres laob vana daam pasjanssi. Põrand on üleni kaetud vaibaga, mängib vaikne meeleolumuusika. Õhus ei hõlju läppunud kääritise, vaid osooni lõhn, vürtsiks pisut «Chesterfieldi» või «Marlboro» aroomi. Baarileti kohale on üles rivistatud maailma peamised napsimargid — viskid, rummid, brändid —, on nii kannu- kui purgiõlut. Kannud on tehtud klaasivabrikus mingi ülemaailmse standardvormi järgi, kuid see ei tähenda õlle joojate odavat standardsust. Ei, te olete kultuuriasutuses.

Viis meest istusid ja timmisid selget, jahedat, meeldivalt viha õlut. Keegi ei teadnud, kust nad olid pärit, kedagi ei huvitanud, kust olid ilmunud *Bannerman Road*'i õllebaari need viis klienti, kuid võis arvata, et tegemist on meremeestega, muidu oleks baarmen neid kindlasti tundnud. Mis tunne meestel oli, seda annab ette kujutada, sattusid nad ju räpasest kalatsehhist ilma igasuguse üleminekuta otse Põhja-Ameerika õllebaari hästikorrastatud rahulikku miljösse.

Meeste näod kõnelesid naudingust. Too, kelle rahakoti arvel siin istuti, polnud kade poiss, tellis õlut ning käis muudkui teises seinas asuva plaadikombaini juures ja tõmbas uue loo peale.

Kahekümne aasta vältel, 1960—1980, tuli plaadikombain kasutusele peaaegu kõigis maailma kohvikutes, tennis usinasti kliente ja kadus siis, andes koha videole, oma eluajal sisse astumata Nõukogude Liitu. Tollane põlvkond noori elas meil vanaks, seda masinat oma silmaga nägemata. Masin oli olemas isegi Ginea sadamatrahterites, kus külma konditsioonõhku või laevaventilaatorit peeti vaat et suuremaks imeks. Miks see nii oli? Kõigepealt — kuna me ise selle poolautomaatse masina tegemisega veel toime ei tulnud, pidanuks neid ostma valuuta eest. Teiseks poleks plaadikombain vastu pidanud sotsialistlikule ellu ning tehnikasse suhtumisele. Ta vajab hooldamist, aga kes hooldanuks teda kuskil söökla-kohvikus või pukibaaris, kus täna on tööil Njurka, homme tjoja Dusja, tühahomme Lidka? Joodikud lõhkunuksid kombaini iga rusikavõitluse ning rieterebimise vahel, ilusamad nupud oleks krutitud küljest koju raadio külge. Ning polnud peremeest, kes oleks lõhutatud masina asemele välismaalt uue toonud. Õigemini: sinna ostma ei oleks kedagi lastudki. Ei, ei sobinud nõukogude demokraatia plaadikombainile.

Järjekordne plaat keerles. Ümbrus oli leebe ning inimsõbralik. Miski ei vibreerinud, põrunud ega mürisenud, keegi ei süüdistanud ega kohustanud nagu laevas. Kõik tundus armas, tsiviileluline, külastajat austav. Mehed ei teadnud, kui kaua nad olid juba istunud, sest kalatsehh oli neid võõrutanud käekella vaatamast, ehkki enne linnatulekut panid kõik selle randmele. Kuid pool tundi pidi igal juhul möödama olema, sest varem poleks õllele mõjuda jõudnud. Tollal kogu Kanadas levinud õllemark «Tennent's Girls» andis energiat, turgutas väsinud mehi.

Sel kellaajal on laevas tööpäev juba läbi ning siis ei otsi «reamehi» tavaliselt keegi. Teoreetiliselt poleks ka neid pidanud ükski ülemus enam otsima ega vajama. Üsna südaõttundidelgi on laevadest mehi ära olnud, ka suuremaid gruppe, ja täiesti edukalt, mingi kõrbemiseta. Võibolla oleks kõik see läinud sellelgi korral — keda ei vajata vahti, seda ei vajata üldse —, kui üks asjaolu poleks kaasa mänginud. Ja selle asjaolu alahindamist ei saa kogenud meresõitjatele kuidagi andeks anda. Need mehed polnud ju reisil esimest korda, et mitte teada: agent toob raha ja teine tüür jagab selle välja nimeliselt ning allkirja vastu. Kui viie mehe raha on kätte andmata ja allkirjad puudu, hakatakse neid mehi paratamatult otsima. Pealegi kui teisel tüüril veniks ebameeldiva maksimiskohustuse täitmine nende pärast pikale.

Välismaal hüppes käimisel tuleb üldse võtta kõiki ettenähtavaid variante. Kui siis ikkagi kõrbetakse, võib kätt südamele pannes öelda: «*Sorry, my friends*, ma ar-

vestasin tõesti kõike võimalikku. See, millega ma vahele jäin, oli etteaimamatu ning erandlik.»

Meie sõbrad õllebaaris polnud kirjeldatud põhimõtetest lugu pidanud. Eiratud oli mõistlikkust, ettevaatust, kannatlikkust. Oli ju pikki kuid kannatatud, võinuks vastu pidada veel ühe tunni, siis olnuks igapäev pass ja raha taskus ning kõik seaduslik.

Plaadimängija käivitus kümnendat korda, kui õllebaari sisenes «Juhan Sütiste» kapteni esimene abi poliitalal. Ta astus meeste juurde, sikutas neist lähimat käisest ja hakkas raevukalt räuskama.

«See oli teie viimane sõit!» kisas ta. «Rohkem te merd ei näe. Minu sõna selle peale. Annan viis minutit, et õhk oleks puhas. Ma teile kuraditele näitan!»

Baari omanik jälgis stseeni üllatunud ilmel. Ta ei mõistnud, mis seal toimub. Seni oli ta neid poisse pidanud soomlasteks. Pikapeale aga hakkas temalgi koitma, kust nad pärit on. Ning tal hakkas neist pisut kahju. Meeskonnaliikmed omakorda mõtlesid «püha isa» silmitsedes: milleks meil küll on selline kõrgepalgaline ülalpeetav? Selleks et ta tuleks ka esimesel hingetõmbepäeval ja hauguks su peale võõral maal ja võõraste inimeste juuresolekul? Et ta klopsiks homme meie kõigi kohta kaebekirju ja ettekandeid kokku? Nii et me kaotaksime töökoha ja meie lapsed peaksid kaldal ülalpidamiseta jääma.

Varsti ei suutnud peremees kutsumata külalise räuskamist enam taluda. Tema kliente aeti välja, ähvardati, segati. Ta mõtles juba, kas mitte helistada kohale politsei ja see mats soolaputkasse selginema saata, kuid pöördus siis rahurikkuja enda poole ja ütles lühidalt: «Palun lahkuge, härra!»

Kõikidel messiarutlustel on jõutud järeldusele, et peremees oli liiga viisakas. Kes siis saavutaks sellise puhul, tema reegliteta mängus, midagi viisakusega?!

Pärast «püha isa» lahkumist tellisid mehed juurde. Tuju oli rikutud, ent kuna viisa oli nüüd kõigil läinud, polnud mõtet enam raha kokku hoida. Hea veel, kui neid kinni ei seota ja ketikasti rottide manu ei toimetata. Nüüd oli kõik võimalik, sest oldi väljaspool mängureegleid, väljaspool tsivilisatsiooni tavasid ja õigusi. Neil polnud enam loota mingit valuutat ega linnaluba. Edasine pidi lihtsalt ära jääma. Sest mida enam pompa lärmab ja karjub, seda enam on tõestatud tema vajalikkus kalalaeval. Aga kui ta vaikiks kavalalt naeratades, oleks veelgi ohtlikum.

Nekelman oli sõitnud BMRT-del juba kuus astat ja ikka välisvetes. Ikka viisaga. Tallinnas oli tal olemas pruudi moodi asi ja vanematel oma maja Nõmmel — tolles igandite linnajaos. Tühja kõhuga või muidu viletsaks poleks tema vanemaid nimetada saanud.

Nekelman tundis, et kerge ning hea on olla. Ta läks otseteed telefoniautomaadi juurde ja helistas numbril, mille juurde oli trükitud «Police». Poolteiseminutise ootamise järel libises peaaegu kuulmatult ette vürstlik «Dodge». Nekelman oli koolis inglise keelt õppinud ja tegi politseile selgeks, et ei taha enam Nõukogude Liitu tagasi minna. Ta on tüdinenud laevade poliitkomissaride igavesest türanniast. Ta tahab vabaks saada, kord ja jäädavalt. Talle aitab.

«Võite laevas sellele hullule öelda,» pani ta ülejäanud õllelistele südamele, «et isiklikult minu mõõt on täis. Ärgu mind enam oodaku.»

Neli meest läksid laeva ja ütlesid kästu edasi, Nekelmani-poiss aga sõitis politseijaoskonda. Saint-John'is on kõigest üks politseijaoskond, üsna õllebaari lähedal.

Tund hiljem astusid politseijaoskonda kaks prisket meest laevast. Need olid kapten ja poliitabi.

«Kas siin peetakse kinni kedagi Nekelmani-nimelist?»

«Jah. Peetakse küll.»

«Moskva nimel! Me nõuame!»

«Palun! Seda muidugi. Soovite vestelda?»

«Vabastage ta otsekohelt!»

«Palun! Aga ta ei taha teile tagasi minna. Ta on ju, nagu selgub, hoopis eestlane. Iga kanadalane aga teab, et kõik eestlased elavad juba ammu Torontos. Kas teie pole kuulnud?»

«Ta on meie meeskonna liige ja te peate ta meile välja andma.»

«Palun! Kui ta soovib.»

«Ta on nõukogude rahvusest!» Tõmmati välja Nekelmani välispass, kus oli selge sõnaga kirjas rahvus: SSSR.

Mõlemad külalised nägid, kuidas politseinikud naerdes midagi omavahel seletavad, vaadates kordamööda Nekelmani passi.

«Jah, džentelmenid,» ütles seejärel vanem politseinik. «Kõigepealt pole sellist rahvust üldse olemas. Aga ka SSSR-i rahvusest inimestel on õigus elada seal, kus nad soovivad.»

Mõlemad mehed teadsid ka ise väga hästi, et niisugust rahvust pole, ning needsid end, et polnud ette näinud mängu selles suunas.

«Nõuame sidet saatkonnaga,» käis kapten trummi välja.

«Palun! Aga saatkonda Newfoundlandis ei ole. Ka konsulaati mitte, isegi esindajat pole. Võtke kaugekõne. Konsulteerige.»

«Mis jama see olgu — konsulaatigi ei ole! Mis on sellisel juhul kasu isegi õigusest? Aga hea küll, tooge mees siia ja me ajame ta endaga jutud maha.»

Ent kui jooksik ilmus, nähti kohe, et ta pole päris kaine. Seetõttu võis vestlus konfliktiks ainult teravdada. Lepiti siis kokku järgmisel päeval jaoskonnas uuesti kohtuda.

Mõlemal laeva võimuesindajal möödus öö täis vastikuid muremõtteid ning eelaimusi reisi lõpu suhtes. Lugu jättis soovida seitsmendas astmes, selles polnud mingit kahtlust. Kuid vanasõna ütleb, et hommik on õhtust targem. Nii tuligi siis seda loota.

Ka Nekelman, kes oli maganud politseinike puhketoas, kohtas hommikut uute mõtetega. Ta mõistis, et seiklus, millesse ta eile pea ees sumatas, pole nii lihtne. Mida sügavamale metsa, seda rohkem puid. Eile sai, jah, vindine oldud ja tegutsetud. Ning mindud liiga kaugele. Kõik selle häbitu pörrsa, pompa tõttu, kes tahab ka vabas maailmas inimesi raudus pidada. Ei, päris kaine see temp ei olnud, kuid tagasi töötada oli hilja. Meremehed tarvitavad seda väljendit — «tagasi töötama» —, kui laevale on antud täiskäik tagasi, sest ees ootavad kaljud. Ent Nekelman teadis, et inerts on paratamatu. Ja tagasiteed lihtsalt pole. Kui ta läheks nüüd nendega koos laeva, lõpeks see tagasitee Siberis.

Ta kaks vaenlast olid tagasi koos päikesetõusuga. Et nõudmiste ja protestiga midagi ei saavuta, oli neile selge. Samuti see, et koju tagasi saabumise päev tähendab nende loojangut, et neil ei ole edasises elus enam karjääriväljavaateid, kui nad peavad siin end lööduks tunnistama. Nii jäi neil üks võimalus: veenda Nekelmani.

Kuid Nekelman jäi enese juurde kindlaks.

«Olgu, olgu,» heitis komissar käega, manades tooni semulikuks. «Pakkusin eile üle. Ma vabandan. Teeme kiriku keset küla. Mina ei ole teid näinud ja teie ei ole mind näinud. Mina ei ole kellelegi turja karanud ja sina ei ole politseisse tulnud. Andesta!»

Jaa, kuulda seda sõna — «andesta» — ühe pompa suust oli ajaloo ennekuulmatu asi. Seni oli laeva pompa olnud tema prokuratuur, kellega võis kokku juua ja koos eksisteerida, kuid mitte loota, et ta inimlikult ennast kunagi milleski süüdi tunnistaks. Pompad olid juba Suure Isa päevist peale ilmeksimatud, jumala asemikud «kohtadel», see oli aamen ja muud ei mäletanud ajalugu. Ja korraga võtab see mees ning palub andeks. Oh, kuidas Nekelman oleks tahtnud teda uskuda. Aga ei võinud.

«Ole mõistlik,» sekkus ka kapten. «Võta aru pähe ja tule laeva. Me ei lausu sellest kellelegi musta ega valget. Minu sõna selle peale.»

«Ja minu sõna,» lisas pompa.

«Aga mis on mulle tagatiseks, et te nooti ei muuda? Jah, ma tahan teid uskuda, aga garantii? Te mõistate ju isegi, et teil seda ei ole. Ega saagi olla.»

«Võiksin anda sulle oma parteipileti pandiks,» pakkus pompa kõheldes ning heitis konsulteeriva pilgu kaptenile. «Me peaks ju tõesti talle mingi tagatise looma.»

«Ja mis ma selle piletiga teen?» oli Nekelman vastu. «Niipea kui me laeva jõuame, võtate selle tagasi, aga mina rändan, käed selja taha seotud, ketikasti hoiule. Te saate ise ka aru, et teid ei saa usaldada. Mina olen omadega sees ja teie asute kaelani naabermülkas, kust teil ei ole niisamuti mingit väljapääsu. Minu tulevik siin on tume, sest raha mul pole, aga ka teie olete mõlemad minevikumehed, homse päevata. Ja mitte ehk, vaid kindlalt.»

«Näib, et sa oled oma sigaduse suurusest täiesti teadlik,» ütles kapten kinnisel ilmel.

«Teie olete sigatsenud aastakümneid, miks siis mina ei võiks seda teha ühe korra oma elus?»

«Võta pant vastu, kui pakutakse!»

«Ei.»

«Muidugi, meil on tõepoolest raske sulle tõestada, et ei peta sind. Aga sa võiksid meid usaldada, sest tead ju, mis meid ees ootab.»

«Siis tulge kampa!» itsitas Nekelman. «Ehkki minul poleks sellest mingit kasu — mida rohkem meid on, seda vesisem lake.»

Nii kaugele polnud nende kahe mehe mõtted kunagi läinud. Ja nüüd avastasid nad enesekaitse ja enesealalhoiuinstinkti sunnil end sisimas tõesti ka selle variandiga tegelemas. Pompale meenusid uhked vaibatatud sammassaalid, kust teda oldi saadetud täitma oma elu üllast «ülesannet» ja kus oli surutud ta kätt ja temasse usutud. Siin aga, neetud Newfoundlandi provintsis, küüslaugu ja suitsusingi järele haisvas prefektuuris, oli ta äkki valmis mõtlema millelegi niisugusele. . . Aga ei, ta oli teinud kõik õigesti ja elanud õigesti. Talle tundus, et lihtsam oleks, kui teda siin piinataks. Siis oleks palju lihtsam. . . Kapten omakorda mõtles, et siin võiks ta veel merd näha, seal mitte. Meri on ta leib, ja seal oleks ta sellest ilma.

Nekelman itsitas sarkastiliselt.

«Olen teid usaldanud kuus aastat ja selle ajaga ka tundma õppinud. Teie silmakirjalikkus ja müüdavus, teie saagiahnus, hirm oma karjääri pärast ja jultumus on mulle tutavad. Praegu vingerdate siin, olete nõus isegi põlvili laskuma ja mu kätt suudlema, sest mõistate, et asjalood võtavad teile kehva pöörde. Aga mul pole võimalik teile vastu tulla, ehkki tahaksin, nagu te näete. Te keete iseenele vaaritatud supis ja kurdate, et pole hea olla, aga ma ei saa teid aidata. Ei oskagi teile öelda muud kui — jääge nendeks, kes te olete. Nii on mehisem.»

Rahuläbirääkimised olid lõppenud.

«Te võiksite lasta mulle kohvri ja asjad järele tuua, mis teil nendega ikka teha,» esitas Nekelman oma viimase soovi.

«Olgu nii,» nõustus kapten. «Pead saama.»

Nad olid juba tüki teed vaikides astunud, kui poliitabi sapiselt lausus:

«Tead, ma ei laseks ühtegi nende hulgast merele. See on ju selge, mis neil peas keerleb. Kuradi sead.»

«Palju tahad,» kostis ta kaaslane. «Ja sinul pole miskit iriseda, sest sa ei ole iialgi meremees olnud. Küll sulle teine koht leitakse, kus ei pea samuti midagi tegema, ole ra-

hulik. Aga mina olen lõpetanud merekooli, aastate viisi kaptenikoha poole liikunud ja lõpuks selle saavutanud. Ja nüüd mind enam ei ole. Mis mina edasi tegema hakkam? Mõõda Volgat puid vedama?»

«Ta polnud nii loll, et liimile minna,» kordas pompa vana teemat. «Ja õigesti tegi, sest ma ise polnud ka kindel, mida ma temaga teen, kui Tallinna suitsud juba paistavad.»

«Aga mina kahtlesin tõsiselt, kas mitte talitada samuti kui tema.»

«Ah nii? Ma olengi ammu su parempoolseid vaateid märganud!»

Reisi lõpuni elasid need kaks meest teineteist torkides ning salaviha kandes. Selles pole midagi uut. Süü on alati ja kõikjal kaasa toonud vahelejäätute vastastikuse näaklemise ning patu teiste kaela veeretamise katsed.

19. märts 1984, 21

«Halbriid!»

Katarzyna Witkowska jultumus

10. märts 1984

Tootmiskoondise «Ookean» ujuvbaas «Ararati Org» oli saanud Gdanskisse garantiiremonti. Garantiiremont on teadagi aeganõudev ettevõtmine, mis ei kesta kunagi alla poole aasta, üle aga tihti. Püütakse korda teha kõik, mis eksploatatsioonis alla vandunud. Laevale on see otsene vajadus, välismaisele tehasele reputatsiooni ja firma au küsimus.

Enne kui asuda sündmuste juurde, mis ei käi kaasas verstepostidega teeveeres, inimestega aga küll, tuleb lühidalt kirjeldada mõningaid formaalsusi, ilma milleta vene laevastik pole viimase seitsmekümne aasta jooksul läbi saanud.

Nimelt eksistecrib trükitud eeskirjaraamat, mille lõppu peab iga nõukogude meremees loetavalt kirjutama oma allkirja. Ei maksa arvata, nagu teeks ta seda kuidagi formaalselt, et kaelast ära saada. Ei. Talle antakse küllalt aega, palutakse kaabu ära panna, istet võtta ja eeskiri hoolikalt läbi lugeda. Sest seaduse mittetundmine ei vabanda, tundmine aga võimaldab end edaspidi ebameeldivustest säästa. Ja muidugi tuleb kanda täit vastutust oma tegude eest. Millalgi 1939. aastal seisis eeskirjaraamatu tiitellehel veel sulgudes mäрге: «Täiesti salajane.» 1968. aastal, mil leiavad aset meie sündmused, oli ühiskond teatavasti ka meil läinud lodevuse teed ning see mäрге asendunud uuega: «Asutuse territooriumilt mitte välja viia!» «Ookeanis» oli laevade meeskonnaliikmete üldarv 1968. aastal 10 000 meest. Eesti Merelaevandus väitis (1988. aastal) oma alustel töötavat 3000 meest. Kokku 13 000. Pluss kalurikolhoosidest veel 2000. Seega ühe üleliidulise tähtsusega sadamalinna kohta 15 000 meest. Kui arvata Nõukogude Liidus selliseid sadamalinna kokku kakskümmend, siis saame meremeeste arvuks, kes pidid eeskirjaraamatu saladust kandma ja raamatukesi ainult «asutuse territooriumil» hoidma, 200 000 meremeest. Ja kui mingile dokumendile on alla kirjutatud kakssada tuhat vaikivat meest, pole see enam mingi saladus. See pole ka poolsaladus. See on avalik saladus — kogu maailmale teada.

Kui viietekilise «Ararati Oru» pootsman Rein Reinart oma passi 1968. aasta suvel kätte sai, kirjutas ta samuti eeskirjale alla. Seal oli kõigepealt pikk lugu meie riigi silmapaistvatest saavutustest ja majandusedust ning üleskutse seda edu hoida ja kaitsta. Anda otsustav vastulõök imperialistide katsetele halvata Nõukogude Liidu majandust tema väliskaubanduse õõnestamise teel. Teemat oli käsitletud laialt, see hõlmas suures osas kogu «salajast sõda NSV Liidu vastu».

Rein Reinart lehitses raamatukese pealiskaudselt läbi ja kirjutas alla. Mis siis olid peamised punktid, millele ta oli kohustunud truuks jääma?

Et ta välismaal viibides ei joo alkoholi, ei külasta kõrtse ega restorane, öölokaale ega lõbumaju. Ei astu mingitesse meremeeste ametiühingutesse ega organisatsioonidesse. Ei tegele konterbandiga. Ei osta midagi mujalt kui riigikauplustest. Hoiab kassatšekid alles. E i s u h t l e v ä l i s m a a l a s t e g a . Linna minnes annab allkirja linnaloažurnaali. Linnast tulles peab kinni loale märgitud ajast, ei hiline ainsatki minutit. Linnades liigub vaid grupiti, mitte vähem kui kolm meest grupis. Ilma grupivanemata laeva pardalt ei lahku, keeldub linna-loast või nõuab grupivanemat kapteni esimeselt abilt. Ei kaota tänaval teisi grupi liikmeid silmist, ei jää maha ega torma ette. Kannab nõukogude inimesele omaseid viisakaid, elegantseid ülikondi. E i v õ t a v a s t u k i n g i t u s i , kuigi neid võidakse sageli pakkuda, arvestades sotsialismimaade, eriti Nõukogude Liidu tohutut autoriteeti välismaal. Kui aga kingitusega ikka peale käiakse, võetagu see küll vastu, aga antagu kohe üle kapteni abile poliitalal, kes on omakorda kohustatud andma selle allkirja vastu edasi Nõukogude Tollivalitsuse esindusele, kust see läheb riigituludesse.

Pootsman Rein Reinvarit oli jätnud ülikooli pooleli pärast teist kursust: rahapuudus oli nii kõvasti pitsitama hakanud, et teisiti polnud enam mõeldav. Heeringa-SRT-d polnud tema maitse, ntüidseks oli ta juba paar aastat ülalt vaadelnud all vaaruvaid läbiligunenud selle ning veendunud, et õigem on olla kuival suurte laevade peal ning teenida iga kuu viieka võrra vähem (kui seda vahet üldse oli). Teisest reisist alates oli ta saanud laeva simmermanni ehk puusepa koha ja paar reisi hiljem oli talle tema haridust arvestades pakutud uut aukõrgendust — pootsmaniametit. Ja siis oli tulnud «Ararati Oru» garantii-remont Gdanskis.

Mõistagi ei keeldunud keegi välismaistest remontidest, ei keeldunud temagi. Palk jookseb, päevavaluuta jookseb, komanderingurahad jooksevad, ja kui tehakse midagi laeva remondilgi, siis jookseb ka tehase poolt töötasu sularahas. Kes siis eelistaks kõiku-da tormistel põhjalaiustel, selle asemel et suvises Gdanskis päikest võtta, pisut tööd no- kitseda, raha aga saada rohkem kui vaesed õnnetud kuradid SRT-lt, haletsusväärsed oma roostekastidel, kus peldikus peksab teile teie endi essu alt üles.

Laev oli juba ilusasti Gdanskis kai küljes ja mehed linna vahet liikumas. Linnalubade saamise ning kasutamise mehhanism oli aga käima pandud sama printsipiaalselt ning kõrvalekaldumatult nagu näiteks Londonis. Ei mingeid hinnaalandusi, et «kuritsa ne ptitsa i Polša ne zagranitsa» — eeskirjade järgi oli Poola täielik zagranitsa.

Pootsman Reinvarit seisis esimese abi kajutis, kus ta oli linnaformularile just allkirja pannud. Ta oli ise grupivanem ja esitas nüüd vanale rebasele paar küsimust:

«Milleks antakse meremehele raha, kui eeskirjas on selge sõnaga öeldud, et on keela- tud osta, müüa, suhelda?»

«Seal on tõepoolest väike aps.» Pompa viskas talle ükskõikse pilgu. «Okei, aura mi- nema!»

«Ja kuidas saab ilma suhtlemata küsida linnas teed sadamasse?»

«No päris ei saa, päris ei saa. Oletatavasti on see vana eeskiri. Aastast 1939. Aga meile on see evangēelium. Alla kirjutasid? Kirjutasid. Nägemist!»

Nii algas Reinvardi Reinu elu tollel sotsialistlikul välismaal, kus ta pidi olema nii eeskirjade hea täitja kui ka peen rikkuja. Figaro siin, Figaro seal, ja seda näoilmel, nagu poleks asjas midagi imelikku. Tuli lepitada hundid lammastega, kuid ta uskus selle teos- tatavusse. Ühesõnaga — eeskirjad eeskirjadeks, kajutite sügavuses aevastati neile, sest täpselt absurdi järgi elada pole võimalik. Tuli elada just vastupidi, aga seejuures mitte vahele jääda.

Juba nädal pärast saabumist, kui saadi esimesed komandeeringurahad, hakati end koduselt tundma. Leiti lähedased õlleunkad ning suhtlemisaltide daamide jahialad, kus oldi kord kütt, kord uluk. Neid peeti sageli soomlasteks või inglasteks ja küsiti lihtsa olmero- maani eest muinasjutulist hinda, seejärel aga pehmeneti ning südaõõks nõustuti lausa ta- suta armastusega. Linnaloast saabujad kandsid kella kaheksa ajal pompale ette vahejuhtumiteta käigust, et siis pärast õhtusööki uuesti kaduda juba planguava kaudu, milles sai teatud lauad kõrvale lükata. Kogu laeva ühiskond oli nagu mängeldes sisse elanud igapäevasesse ausameelsesesse pettusesse. Peteti nõmedust ja suletust, millest väl- japääsu võisid töötada alles järgmised sajandid. Kuid siis ei olda enam vanadki, vaid juba olematute asjade hulgas. Noorust ei saa ei avansi ega järelmaksuna, noor oldi täna ja nüüd.

Intelligentsed keskharidusega vene noormehed Leningradist ignoreerisid Stalini-aeg- set eeskirja vabalt ning kerge ironiaga. Ja pootsman Rein Reinvarit tegi kõik, et nad võiksid seda teha, ning nemad omakorda olid talle tänulikud ja vaikisid kõigest. Ent as- jatu oli loota, et esimene abi ise millegi vastu patustaks. Kuue kuu jooksul jalutas ta vaid kahel korral tunnikeseks linna ja oli peagi tagasi. Jäi selgusetuks, kas ta kartis Poolat või oli lihtsalt inimene, kes üldse millegi vastu huvi ei tunne. Raske oluks seada maailma selle mehe malli järgi. Kuid arvati, et kurjuse mängureegleid kaitstes oli ta ise sisimas hea inimene.

Kui Reinvardi Rein ja ta kaks kaaslast laeva poolt tulles sadama peavärvasse jõud- sid, lõid nad vastastikku kulpi ja läksid lahku. Kuhu poisid kavatsesid sammud seada, seda Rein neilt ei küsinud ega öelnud ka ise, et tõmbab trammiga Oliwasse, kus Adam Mickiewiczi tänaval ootab teda tumedajuukseline Katarzyna Witkowska — kaheküm- neaastane kohalik plika, kellega oli tutvunud Sopotis plaazil. Reinul polnud mingit lusti oma vastsest plikast kõigile lobiseda, sest rumal oluks ignoreerida salakaubavedajate igipõlist tõde: kus teavad kaks, seal teavad kõik. Muidugi osalesid paljudes salakaubaet- tevõtetes terved grupid, kellel oli laialdane, peaaegu maffiamõõduline võrk mitme riigi kallastel. Ent sisse kõrbeti ikka siis, kui teadajaid oli liiga palju. Niisiis pidas Rein sellest tõest kinni, ehkki äinuke tching, millega tema ja Katarzyna olid tegelnud, kuulus hoopis teise valdkonda.

Reinvarit oli heledate juuste ning punaka võrukaelahaabemega pikk ja meeldiv poiss. Vurrude otsad olid moekalt pööratud alla lõua poole ja ühinesid hobuserauakujuliselt ha- bemega, moodustades ümber suu nagu atolli. Nähes Reini võrukaelanaeratust, mis omandas naissooga suhtlemisel erilise meelitava varjundi, tekkis tahtmine liigitada too rüütel rohkem õunavaraste kui näiteks inseneride või tulevaste direktorite kilda. Selles naeratavas habemes nagu tema hääleski oli midagi peaaegu õrna, mis tekitas üllatava kontrasti ta tugevate karukämmaldegaga. Niisugune õrn karulikkus ahvatles noori neide. Tema süütuid, pisut väsinud sinisilmi vaadates aga tekkis eranditult igal naisel kujutus, kuidas need silmad on pööratud üles, pesunöörile, kuhu kohmakad kämblad pesupulki klõpsivad.

Just sellises armsas koduses situatsioonis kujutles Reinvariti ka Katarzyna. Minevik aga oli teinud nii, et Reinvardi Reinule polnud naiste idülliline kujutus pilt saladus. Va- pustav, mõtles ta sageli, kuidas nad kõik, olenemata riigist, seisusest ja vanusest, mõttes soovivad mind oma isiklikku pesukööki.

Rein oleks võinud oma naeratust ja pilku proovida tudengineidude peal: neil polnuks võimalust teda pesunöörjasjandusse sokutada. Kuid Katarzyna korraldas pesuriputamise jalamaid. Kust ta selle märja pesu nii järsku välja võttis, jäi saladuseks — justkui oleks külmkapis valmis hoidnud. Nõnda ei jäänud Reinul muud üle kui, vann süles, Katarzy-

naga kaasa minna. Rein asetas vanni maha ja arvas, et see on kõik. Võta näpust. Tüdrukul oli pesunöör spetsiaalselt nii pingule sikutatud, et ise riputama ei ulatunud. Reinvarit taipas, et on vahel kui vahel. Kuulekalt võttis ta vannist märgi linasid ja püüre ning kitteleite. Ent siis jõudis ta volangidega kaunistatud «sähke palun»-tüüpi siidpüksikesteni.

No kurat, mõtles Rein, see veel puudus. Püksikeste riputamine oli liig mis liig. Mees tundis, et tal poleks ümbritsevate majade elanike ees nii plass, kui nad Katarzynaga mõlemad oleksid siinsamas hoovis ihualasti. Et ta siia tulles ometi ei põiganud läbi mõnest baarist!

Kuid pääsu polnud: Katarzyna seisis naeratades kõrval ja tundis olukorrast varjamatut naudingut. Just sellisest truualamlikust suurte kämmaldegaga hüüglasest oli ta unistanud. Ja nimelt pesu riputamas. Ning eestlane tuli eksamitestiga toime. See oli nii tore.

Kui nad tупpa jõudsid, kargas temperamentne Katarzyna mehele kallale — pildus kordamööda hilbud nii temalt kui isendalt. Itsitades seejuures võllaroalikult. Reinvardil oli sel hetkel pagana raske uskuda, et ta pole Katarzynal järjekorras näiteks neljakümne kaheksas. Kuid tegelikult on ju maailma algusest peale iga teineteiseleidmine loodud ainulaadseks.

Katarzyna ema oli sõitnud Malborgi, kus neil oli vanaema, ning tema tagasisaabumist polnud parajasti loota.

«Kus su mehed on?» küsis Katarzyna ta all perenaiselikult nõudlikul häälel. «Millega tegelevad?»

«Ei kuskil eriti,» kostis Rein ta kohal kõikudes ning surus hambad kordamööda kummasegi pruuni laiku. «Kas sa oleksid nii kena ja lubaksid mul kogu suve kohta kas või korragi olla täitsa tsiviilne? Praegu ei ole isegi sõda ja mina ei ole hüppes grenader, kes peab ka abieluvõõdis homsele surmale mõtlema.»

«Luban end laia pressida,» ütles Katarzyna Reinvardi habemeatolli hammustades. «Et mul N. päeval, kui sa ära lähed, oleks, mida mäletada.»

Reinu ja Katarzyna lugu paberile pannes olen püüdnud vältida kohtuliku käsitluse stiili. Samas ei taha ma neid kuidagi naeruvääristada, sest tundsin mõlemat ja pidasin neist lugu. Naeruväärsed on hoopis need, kes kõigele inimlikule kaikaid kodaraisse pilluvad.

Tõttõelda ei uskunud ma tollal, et sellest loost võib tulla midagi klassikalist. Eriti Reinvardi Reinul, kes oli ikka suure väimustusega kõnelnud oma tudengipõlve saunaorgiatest pisut purjus ning seebivahust libedate teise kursuse plikadega. Ma ei uskunud Reinu sobivust klassikalisse armastusloosse. Arvasin, et ta on kas ise liiga rikutud, et sinna sobida, või püüab oma elu seada rikutud maailmast malli võttes. Tulemus pidi mõlemal juhul olema sama. Ja ometi osutus ka Rein Reinvarit ise Poolas armunuks. Algus oli juunikuus. Ladusasti möödusid juuli, august, september. Pootsmanni salaabieli välismaal — Nõukogude laevades sõitnule kõlab see muinasjutuna. Ma kahtlen, kas Eesti Merelaevanduses keegi seda usuks. Sest seal ei mäletata, et meresõitjatel oléks nõukogude ajal kunagi mingeid demokraatlikke vabadusi olnud, liiatigi välismaal. Kalatõõstuse süsteemis, eriti remondi ajal, oli lugu natuke parem.

Arvan, et oma varastatud päevaabieli viimastel kuudel, kui teineteisega oli jõutud harjuda, võis selline elu tunduda neile mõlemale tõelise põrguna. Mõlemad vihkasid seda, mis takistas neil lihtsalt elada ja inimene olla. Nad ei tohtunud muutuda lohakaks, ignoreerida konspiratsiooni. Mõnikord sõitis Katarzyna Reinule sadamavärvasse vastu ja siis botas valge «Opel-Kadett» vasakpoolsete kastanite all täiesti süütu, asjassepuutumal ilmel. Ehkki kõik sadamast tulijad märkasid autot, ei teadnud nad, keda oodatakse.

Ja siiski polnud Reinvardi Reinul erinevate meestega linnas käies õnnestunud omaenda haake täiesti saladuskatte alla jätta. Kord üks, kord teine kaheksateistkümnest madrustest pani tähele, et Reinbart läheb kiirustades oma teed. Keeldub tulemast nendega memoriaalansambleid pildistama ja tormab ülepeakaela Oliwa trammile. Ega see kedagi eriti huvitanudki, ent nagu te mõistate, on kaheksateistkümne lojaalse madruste hulgas ikka üks fanaatiline hull, kes peab end nõukogude Sherlock Holmesiks. Ollakse lugenud poliitilis-kriminaalseid ulmeromaane ja soovitakse leida elust midagi samalaadset. Ja sellisel juhul — tähelepanu, Reinbart! Kord suve jooksul satub selline madrus, selline *Wunderkind* tõenäosusteooria kohaselt ka teie gruppi. Kuna ta on alluv, tuleb tal vaikselt leppida faktiga, et te lähete midagi seletamata oma teed, kuid tema mõttes te olete arvele võetud, pan pootsman. Niisiis, kaks kätt taskus, pole välismaal õhtuti pärast kellaneljateed võinud laevast minema marssida isegi mitte iga kapten, pootsmanitest kõnelemata. See on võimalik vaid seni, kuni. . . kuni seda pole teada saadud teie kodusadamas. Või kuni teid pole hakanud kahtlustama mõni «oma kodumaa patrioot», kes leiab, et tema tund on tulnud. Ja seejärel jälgivad nad teid juba pompaga kahekesi. Silmus teie kaela ümber tõmbub koomale, pan FJB Nr.0007. Te ei tee aegsasti järeldusi, vaid jätkate kõigil võimalikel ettekäändel Adam Mickiewiczi tänava maja number 18 külastamist, sest teid kisub sinna. Olete ju inimene ja see magnetiline tõmme on normaalne. Kuid mitte kõigi meelest. Kuskil juba seatakse teile lõksu, et tabada teid otse teelt.

Laev elas oma igapäevast tööde-tegemiste elu. Ühed igatsesid koju, teised mitte. Mõni taotles Tallinnast isiklikku naist kohale, mõnel see ka õnnestus. Vahel tuli ette linnaloo-keeldusid — ka Reinvardil. Kes linnas abielus ei olnud, need kehtitasid ajutiste ja täiesti seletamatute keeldude peale ainult õlgu. Aga Reinvardil kutsusid need profülaktilised moraaliseansid esile sisemise vaevatunde ja mitmel korral lasi ta instrumentaaltsehi tagant nõgesepeõdsast võetud redeli abil ikkagi jalga. Te teate ju, et laevatehaseid ja teisi niisuguseid rajatisi piiravad kogu maailmas nagu kokkuräägitult vähemalt kolme meetri kõrgused plangud. Hiljem, aastate pärast, mõtles Reinbart kodus muigamisi töigale, et tema tehtud redelit võivad nüüd instrumentaaltsehi tagant nõgesepeõdsast võtta ja kasutada sissepiiratud «Solidaaarsuse» poisid, aimamata, et aastate eest teenis see redel kas viina või naise, mitte aga poliitikat.

Õhtuti polnud Reinvardil laevast kaduda kuigi keeruline. Seevastu oli hommikuti lausa võimatu märkamatult pardale hiilida. Ammugi veel linnariietuses. Laeva pealisehitistel oli rohkesti aknaid ja ükskõik millisest võis mõni ametimees juhuslikult pilgu kaile heita. Ning sellele võis järgneda süütu märkus söögilauas, näiteks teiselt mehaanikult pompale:

«Mis see Reinbart teil — saabub hommikuti kodust nagu ristiinimene? Küll on hea elu. Saaks ka nii.» Ei midagi enam.

«Mis, kes?» Ja edasi võib juba arvata.

Kui Reinbart hiljem tagasi mõeldes endalt küsis, mis see oli, mis teda nõnda selle naise külge kleepis, ei jäänud tal üle muud seletust, kui et see pidi olema just keelatud vilja külgetõmbejõud. Raskesti kättesaadav lummab. Sa tahad saada ja omada võimatut. Kui see poleks nii võimatu, ei vääraks see ehk riski.

Witkowskitel oli Oliwa aedlinnas tagasihoidlik vürtsipood, mis võimaldas ära elada ja vana autot pidada. Keegi poleks osanud õieti öelda, millist kanalit pidi oli kogu Poola täis voolanud kolisevaid ja logisevaid vrakkautosid — kui zloti mittekonverteeritavus ei võimaldanud neist ainsatki õiguse ning seadusega välismaalt osta. Aga Poola elas. Millest — jumal seda teab. Rahvast 80 protsenti uskus siiralt jumalat, 15 protsenti teeskles ja 5 protsenti olid jumalasalgajad. Võibolla elati soovist midagi ärida. Äri käis tänavatel

ja kodudes, turul ja poodides, laevades ja nurgatagustes — igal pool, kus kohalikku rahvast liikus. Sageli ostis miilits meremeestelt kokku Vene raha. Murmanski laeva madrused müüsid purjuspäi tänavanurkadel roosilisi naistesukki — 100 zloti paar —, mida oli äsja järelmaksuga ostetud Baltonast, sealsest laevavarustuskontorist. Laevade meeskondadest olid paljud paberite järgi poole aastaga ära suitsetanud 700—800 pakki sigarette — tegelikult müüdi need lihtsalt maha. Kõikjal kees ohjeldamatu äritegevus ja seda nähes tekkis paratamatult tunne, et see maa ei ole küll perspektiivikas sotsialismiehitaja.

Kuud läksid ja ükskord lõi see tund, mil kapteni esimene abi poliitalal oli kogunud küllaldaselt signaale, et Reinbart kohvile kutsuda.

«Aitab,» ütles ta kategooriliselt. «Enam ei saa ma sellist hooramaja vaikselt pealt vaadata. Sa kaod pidevalt ühes kindlas suunas — Oliwa poole. Millega sa tegeled? Lao välja! Pean teadma tõde. Võibolla müüd sa meie riiki tükikaupa maha ja teed rahaks? Kes teab. Ja kes tõestab, et see nii ei ole?»

«Noh, esiti peaks tõestama, et see nii on.»

«Mul on signaale, et kord või isegi mitu korda ei ole sa olnud oma grupiga koos. Kas see vastab tõele? Inimesed soovisid kultuuriga tegelda, ausambaid ja memoriaale pildistada, sina aga olid tont teab kus — kadunud. Kuidas sa võid vastutada inimeste eest, olles ise ära? Aga võibolla kavatseks neist keegi jalga lasta? Mis saaks siis sinust — ülemus? Ja minust? Mille eest kannataksin mina, kurat võtaks?»

«Poolas jalga lasta?» tähendas aruandja põlastavalt.

«Kas või. Kus tahes.»

«Käisin sel korral õllepoes. Ja seal oli saba. Kõigis Gdanski õlleurgastes on tohutud sabad, te teate ju. Võimatu on palavaga õlut kätte saada. Panid on parajad kaanid — jumala ausõna.»

«Noo-noh. Kas sul pole meeles, kuidas nimetatakse dokumenti, millele sa kevadel alla kirjutasid? Pealkiri vähemalt on meeles?»

«Evangeelium on meeles küll. «*Pravila povedenija sovetsskogo morjaka za granitse.*»»

«No vott. Palun armastada ja täita.»

Selleks korraks nii jäigi. Kuid Reinbartile oli selge, et ta on võetud luubi alla ja edasine elu läheb veelgi keerulisemaks. Grupp koostas ju pompa, mitte keegi muu. Mis siis viga, kui igaüks läheks linna oma sõpradega ja kuhu aga süda lustib. Nüüd suskab ta mulle alati kampa oma agendi, mõttes pootsman, ja see juba teab, kuidas ette kanda igast aevastusest ja veelaskmisest Oliwa trammipeatuse plangu vastu. Ei jää nähtavasti muud võimalust kui mängida lahtist mängu. Väike lootus nende inimlikule arusaamisele. Viimane ja väheusutav variant.

«Käin pisut ära,» teatas pootsman Reinbart järgmisel korral, seistes pühapäeva hommikul rongijaama esisel. «Mind oodatakse. On üks daam.» Seda oli muidugi palju öeldud, kuid. . .

Mõlemad kaasasolevad mehed olid parajad juhmartid, kellega ta polnud tavaliselt isegi vestlusse laskunud. Ta oli nendega ikka vähesõnaliselt konkreetne ning sirgjooneline: «Pintsel on siin. Sellest paigast selle paigani ja laske käia. Kvaliteet olgu esmaklassiline. Kui tekk on täis pasandatud, panen trepivahti.» Nii see käis. Kuni ühel päeval poetasid need vennad esimese abi kuuldes tema aadressil mõne tühise repliigi, arvustava märkuse. Sealtpäele tajus ta, et need kaks isendit kaheksateistkümnest on temaga opositsioonis. Ja nüüd olid nad talle saatekonvoiks määratud. Reinbart tundis psühholoogiat: keda siis veel usaldada kahtlasel pootsmanil silma peal hoidma kui mitte opositsiooni

esindajaid! Opositsioon ongi see metsafauna ravirebane. Keegi teine ei teeks seda paremini, enam südamega. Nii mõttes pompa ja Reinvarit mõistis olukorda sõnadetagi.

Kus on nende kahe väikese kuradi Achilleuse kand? Teha üks poolalik äri? Tühjana sulle lahkesti oma nõrkust avavad. Minna mõnumomente pildistama? Muretseda neile pesakond ausambaid ja asi korras? Ei. Odav. Sellega ei osta ära. Maksaks kuradid kinni? Raha on neil tõesti vaja. Aga kust algab majanduslik mõtlemine ja lõpeb patriotism? Kus lõpeb aukohus ja algab ahnus? Kuid näidake tänapäeval mõnda ideelist, kes poleks omakasu peal väljas! . . . Üks neist oleks nõus end korralikult täis tankima, kui seejuures käsitleda poliitilist filosoofiat, marksismi-leninismi. Teine aga ei võta tilkagi ega tea ka poliitilistest muusadest midagi. . . . Laseks Katarzynal sellistele koortele paar tuhat zlotti ette visata ja oleks neist lahti. Aga kas nad lepiksid ühekordse vabaksostmisega? Süües kasvaks isu ja siis esitaksid nad üha uusi arveid. Ja lõpuks oleks kasulik saada nii raha kui medal. Medalit muidugi keegi ei anna, tänukirja aga ehk küll. Tema, Reinvardi eest. Miks ei või inimene veeta pühapäeva oma naisega? Miks on see patt? Miks on see ametlikult «kodumaa reetmine»? Kui tal oleks kodumaal abikaasa, tähendaks sinne lugu heal juhul vaid ühe kodaniku, aga mitte kodumaa reetmist. Riiklik armukadedus siis või? Kuid Poola on ju ka sotsialistlik maa. Kui mitte sisult, siis vormilt. Sellelt vormilt, mille määrasid Nõukogude tankid ja Rokossovski. . . .

Nii kõiki võimalusi kaaludes tundis Reinvardi Rein, et on armunud üha lootusetumalt. Jah, kapteni poolest võiks selles laevas täitsa elada. Aga näed.

Asi polnud lihtne ka Katarzyna mamma poolt, kes oli juba ammu Malborgist tagasi. Mamma oli sanktsioneerinud nende suhted abieluna ja see asetask Reinvardi Reinule selge kohustustekoorma. Kohustuse kohale ilmuda, nagu inimesed ilmuvad koju, või usutavalt selctada ilmumata jätmist. Kas te arvate, et Euroopa keskmine naisterahvas jääks uskuma, et Vene kalalaevastikus kehtib pidev ja lakkamatu sõjaväekord? Rahuajal? Ka siis, kui ollakse sotsialistlikus, heasoovlikus naaberriigis? Sellist juttu peetakse kergelt öeldes liialduseks. Teie laev pole «Krahv Spree», aasta pole 1941 ja teie pole allveelaevastikukooli kursandid. Arvatavasti läinuks Reinul raskeks tõestada, et must on must, kui pruut poleks sadamavärvavas autos oodates ise veendunud, kuidas nõukogulased marsivad ikka kolmekauparivis väravast välja justkui mingid salapolitsei agendid. Jah, maailma avalikkus oleks juba ammu nõustunud Nõukogudega sehviti tegema, aga Nõukogud kujutasid endast tagedat ning küünistavat vanatüdrukut. Kuidas sa sellist ikka armastad? Niisiis, Adam Mickiewiczi tänavas usuti Rein Reinvariti, tema selgeid põhjamaalasesilmi ja suuri kämblaid.

Nõukogude Peakonsulaat Gdanskis asus tollel ajal Matka Polka tänavas. See tänav on Gdanski põhjapoolses äärelinnas ning meenutab vana mõisa rohtaeda kulgevat puiesteed. Sellistel unustatud pargitänavatel ei teata alanud sõdadest ega riigipööretest enne, kui kusagile prahvatab sisse esimene pomm — nii eraldatuna tundub kogu ümbrus maailma sõjakast reaalsusest. Krusade diiselmootorite jörin on siinse elaniku meelest jõhker sekkumine tema siseasjadesse. Tunnustatakse vaid pehmete kummratastega laiska hobuveokit, mis oma limonaadikastidega suksu kapjade klapsimise saatel mööda vee reb. Ainuke mure tundub neis paigus olevat teedelt esmaspäeviti lehtede pühkimine ja armunute hool selle eest, et kojamees neid pidevalt ei passiks. Päikesekiired on siin sügisei leebed ning paitavad, kollaste vahtralehtede sahin aga tekitab nukrust, otsekui käiksite surnuaias.

Suvi oli möödas, ja kui Reinvarit oma salanaise Matka Pola vahtralehtedes sahistas, tundus talle, nagu peituksid lehtede all tundmatute lahkunute nimeplaadid. Enamikule Reinvardi laeva meestele oli see olnud lõbusate paadimatnade, rannafliirtide, päevitamise

ja rikkalike *Pivo Pelne*'de suvi. Kaks inimest pargiteel aga jõudsid järeldusele, et neid oli elu kokku viinud justkui narritamiseks. Et kõik oli olnud vaid mull vihmaveeloigul. Asja paratamatu lõpp lisas loole romantikat. Nii mõtlesid nad mõlemad selle päeva ja tunnini, mil Katarzyna veendus raudkindlalt oma raseduses.

Seejärel, ja kuna Witkowskid elasid konsulaadist vaid ümber nurga ja kakssada meetrit mööda Gdynia maanteed Sopot'i poole, võttis Katarzyna ühel päeval jultumuse rindu ja läks peakonsul pan (või seltsimees?) Ivašini vastuvõtule. Selleks puhuks oli tal vastav avaldus taskus valmis, et konsulaadis poleks enam sodimist. Katarzyna Witkowska ei soovinud vähemat ega rohkemat kui isa oma väikestviisi õigusi nõudvale lapsele.

Mis tema plaanist arvata? Tegelikuses nägi asi paraku välja umbes nii, et maailma maades vabalt elavad Nõukogude saatkondade töötajad ei pruukinud aimatagi, milliseid naeruväärsuseni minevaid repressioone kasutasid nende endi riigi laevade poliitabid nende endi riigi kodanike vastu. Nõukogude saatkondade töötajaid värbas ja suunas välisriikidesse tööle välisministeerium. Laevade kaptenite esimesed abid aga esindasid palju madalamat institutsiooni. Alluti asutuse parteikomiteele, kusjuures ise oldi ilma erihariduseta. Neist enamik oli esile tõusnud sõjaaegsete teenete abil või siis marksismileninismi õhtuülikooli kaudu. Viimane polnud muidugi mingi kõrgkool, sest sinna võeti ka seitse klassi lõpetanuid, ja seega jäi paljude esimeste abide haridustase meremeeste keskmisele alla. Polnud nad võimelised ka saatkondade tasemel suhtlemiseks. Neist paarikümnest esimesest abist poliitalal, keda mina tundsin, ei vullanud ükski ühtki võõrkeelt, isegi nõrgalt mitte. Kõike välismaist olid poliitabid harjunud nägema üle püssikirbu. Mingil tingimusel ei lepitud, et välismaine ei olegi provokatsiooniline. Väitele «Aga see on demokraatlik» vastati: «Demokraadid on kapitalistidest veel hullumad.» Polnud mõtet astuda võitlusse poolharitud komissaride pooltõdede vastu. Te ei tõestanud neile midagi.

Igatahes kohtusid kaks erineva arengutasemega meest — laeva pompoliit ja NSV Liidu peakonsul Gdanskis — varsti pärast panna Witkowska külaskäiku ametliku rohelise kalevi ääres.

«Ararati Oru» kapteni esimene abi astus ruumi, mida olnuks õigem saaliks nimetada, ning kepsles ja lõkerdas nagu kunagi ametnik, kes tunneb, et tal on inimeste ning sündmuste puhul paar sõna sekka öelda.

«Kas olete sündmustega kursis?» heitis peakonsul jahedalt. «Teate, miks ma teid kutusin?»

«Konkreetselt just mitte, ehkki mõne meeskonnaliikme kohta pretensioone oleks.»

«Või veel,» ühmatas Ivašin muigamisi. «Aga mis me siin enam klatšime. Meiega pole küll konsulteeritud, kuid ühel päeval tuleb meil lilled võtta ja õnnitlema minna.»

Poliitabi heitis konsulile, kes lasi tal seista, ise nagu sultan oma ametitoolil mugavledes, arusaamatu pilgu.

«Minu juurde tuli ametliku avaldusega kohalik naiskodanik Katarzyna Witkowska. . . » Ta tegi mõjupausi, enne kui jätkas: «. . . kes saab lapse ja on sellepärast sunnitud abielluma seltsimees Rein Reinvardiga, teie laeva pootsmaniga. Noh? Kas olete nõus?»

«Esimest korda kuulen,» jahmus pompoliit. «Mina nõus? Kes seda ütles? Kah. . . leidsivad äia. See veel puudus! Teen linnalubadele nii lõpu, et mitte üks rott ei lähe laevast välja. Siis mõtlevad järele.»

«Noh, kas lugu on siis nii hirmus? Inimesed abielluvad ja paljunevad ju ikka. Seda on enne meidki ette tulnud.»

«Meid!» venitas poliitabi. «Enne abielluvad ja siis paljunevad, siin aga on ju vastupidi. Meiega pole nii olnud. Igatahes mitte välismaal ja välismaa kodanikega.»

«Oh, ärge võtke hinge! Poola ei ole kõige välismaisem välismaa, nagu te vanasõnastki teate. Aga üldiselt. . . jah, muidugi. Nemad pretendeerivad omapäisusele. Te tunnete ju poolakat. Ta pole teil lätlane. Viisakas peab nendega olema, see on kindel. Tuleb ikka siia ja esitab arstitõendi või. . . asitõendi, nõuab abiellumist või alimente. Proovige teda ignoreerida — läheb Moskvani, Varssavini. Ja palun, oletegi mõrras. Kuidas võis juhtuda, seltsimees Ivašin? Nagu Ivašinil poleks muid riigiasju ajada.»

«Noh, Ivašin keerutab veel end kahvli otsast ära,» püüdis poliitabi naljatada, ehkki oli näha, et mees on rõõpast väljas. «Aga mis näoga mina oma aruannet maalin, vaat see on juba tume.»

«Mis tumedat teil seal asutuse tasandil ikka on? See pole ju teie mure.»

«Meie mure,» osatas poliitabi. «Meie mure on kõik. Ärge unustage väikest näiliselt tagasihoidlikku raamatukest — *«Pravila povedenija sovetского morjaka za granitsej.»* Teate ju küll!»

«Esimest korda kuulen. Mis teos see siis on?»

«Toon teile lugeda,» oli pompa šokeeritud, et siin ei tunti sellist raamatut. Muidugi, peakonsuli pojad mängisid pärast tunde poola poistega kastanisõda, nii et aknad klirisesid, neile ei olnud eeskirjakomöödiat olemas. . . Ja komissar järeldas peakonsuli sõnadest, et NLKP, KGB ja Välisministeerium pole jõudnud kõiki asju omavahel selgeks rääkida. Kuid temal tuli elada ja terveks jääda ka niisugusel juhtumil.

Järgmiseks visiidiks luges konsul komissari toodud raamatu läbi ja lausus:

«Jah, sõber, seda arvestades olete küll kõvasti sees. Pagunid lähevad nii et tolmab.»

Rääkides uuris ta altkulmu, mis meremehega toimub, kas tolle närvid on ka tugevad. Komissari ülahuul võbises kergelt. Konsul jätkas:

«Neil on teile kohe mitu küsimust. Kui täideti eeskirju, käidi linnas kolmekesi ja kellast kellani, grupivanem kaasas, kuidas sai siis võimalikuks, et keegi grupist sattus vahekorda välismaa daamiga? Kus olid niikaua teised? Kes oli vanem? Miks ta ei sekkunud, ei takistanud sellist vahekorda?»

«Reinart oli pootsmanina ise vanem.»

«Kas kaks ülejäänut vaatasid kogu armulugu pealt? Lõpplahendust? Kuidas sai seda tehniliselt teostada seadust rikkumata? Välismaalastega suhtlemata?»

«Mitte kuidagi,» kogeles komissar. «On toimunud midagi eeskirjavastast.»

«Ja kes on süüdi?» Konsul nautis komissari praadimist.

«Mina. . . paraku.»

«Vaat nimelt. Mis meil keerutada, reegleid pole täidetud. Ja lollilegi on selge, et see polnud mingi kuuvarjutusejuhtum, vaid seda tehti pidevalt, lakkamatult, päevast päeva ja usinasti asja kallal õlles. Sa ei vaidle vastu?»

Komissar oli nutma puhkemas. Maailm tundus nii lootusetu, eriti kui mõõta seda oma isikliku mõõdupuuga. Käsil oli üks tema elukooli kontrolltõid.

«Aga noh, ärge kohe kaevu hüpake,» jätkas peakonsul. «Meil tuleb pisut koostööd teha. Meil tuleb teha nägu, nagu oleksime olnud selle romaaniga kursis. Me lubasime, sanktsioneerisime, valitsesime olukorda, kiitsime heaks. Me oleme nii head ja eeskujulikud, et meile võiks anda Rahvaste Sõpruse ordeni, kui me ainult poleks loomult nii tagasihoidlikud. Mõistad? Nii on selle malemänguga lood, pan. Kui silmas pidada teie neetud eeskirju. Mõtlevad ka välja. . . ei saaks ju välismaal kuklitki osta suhtlemata. Ja kui eksimine osutub paratamatuks, pole enam teab kui tähtis, kas seda on teelusika- või toobritäis. Ei, eeskirjad on mõeldud frankistliku Hispaania, Salazari, Portugali, Tšiili hunta, Taivani, Lõuna-Korea tarbeks, aga mitte Poolale — ehkki pole täpset loendit.»

Eeskirju tuleb võtta ajudega. Vaat nõnda. Paneme need humoristid paari, kui asi on ainult selles. Muud võimalust pole nagoonii. Ainult — ärge jätkake vanas vaimus.»

Komissari tuju oli konsulaadist lahkudes seekord hea. Kui nii, siis iseasi. Tallinnas võib kõik peakonsuli kaela ajada ja ise peaaegu kuivald välja tulla. Lugu saab valgustada ka nõnda, nagu toimumuksid sündmused laeva eestkostel — komsomolipulmad ja puha. . . Jääb vaid väike kripeldus: pole ju, pagan võtku, niisugust asja varem olnud. Pole pretsedenti. Jah. Komissar tunnistas, et tal endalgi oleks sellisele komissarile lihtsam süüdistus- kui kaitsekõnet pidada. *Uvõ* — selline oli elu.

Kui laev hilissügisel Gdanski lahest välja tüüris, seisis tekil oma kahe kohvri juures ka Katarzyna Witkowska. Õigemini proua Reinart. Laev pidi teda viima tundmatule maale õnnelikuks saama. Niisugune oli tema «jultumuse» lahendus. Aga kujutlegem hetkeks, et need kaks võimumeest oleksid olnud vastupidistel ametikohtadel. Pole raske aimata, kuidas lõppenuks see ilus lugu siis.

Ene Mihkelson

*
Me vajame üht laipa näidiseks et
olla head Üht väikest pisisurma
teada saamaks mis on elu
Ta rääkigu kui muutub Ta hüüd-
ku kui ta sureb siis me mure
teadmatuses pole suur

Kes ütles nii?

*
Surmale eelneb alati mäng kuid nimi on
temal teine Hang viitab suvele lumele
riimitud kõnele vahetevahel või alati
kui on vaja midagi varjata Nüüd on
avali kõikide majade lukustet ukсед
hingede alastus trügib kuningaks

*
Laps mängib tulega Maailm-ilmalõpuga
Võrdsed mitte kuid mängud mõlemad
Üks mängib teisega ja kolmas surmaga
Ei võrdsust mingit
Kes kostab seda hõigatakse ja tema
vastab ka Kaja lohutab kaja
Ilm ei jää iial magama

*
Koer on ikka maetud kuhugi Koeral pole vaateid
mis matjaid segaksid Möttelise koera saba vahel
paistab välja lausestki Rahvavaenlane ei maga
Tee on üks ja õiglane Kes poolt ei ole rühib vastu
Kõik ütlused ei ole mõeldud eestikeelselt selle-
pärast vabandama hingeõõrust küll ei pea kuid
mõista vahest siiski tasub Nüüd uue koera ümberkehas-
tus ärkamisetuhinas peremeestki otsib väarikamat
ega peta rahvast kunsti ülevusest sonides
Keel on ülalpeetav lapuline
Meelsus kiidab vahendit

*
Saagu ma saan ja ei sajata
Jäägu ma jään ja ei lajata
Sõber tule mulle külla
Laps ära mõtle et poeet
on miskit suurt ja püha
Ta on sinust loodud Sinu
jaoks Sa tule mulle külla
täna Sest majas pole valgust
ja küünal ajab tahma
ja tee on Gruusiast
Ma annan sulle kruusi
sel puudub kõrv kuid asja
ajab ära Laps luuleline ära
pelga maju madalaid
Suurtes peetakse matuseid

*
Aastaid mõtlesin millesse sina õieti surid
Hiljemgi vapralt mängumeest mängides
Aga liiga nõtked olid su künnapuud surmalist
ilu järgides Liiga hell oli su hing et jumalast
loodud täiuses vaimu puudumist märgata
Kuju ainult Ilu kuju oligi mis sinu tungis igat-
ses kohtumist puuduva poolega Kui kustus su
jaks ei lahtunud võlu Tugevaks muutunud oli
su seeme Sa ise jäid viidaks väheste teele

*
Tasakesi mina lähen tuulte teede sisse
Torm on vaikus mida pole ammu kogenud
Looka kummardavad ennast puud ja kaseoksa
piitsutavad tipud õhku lõhuvad üsna
minu juuste ligi Võib olla lendan nüüd kui
enam midagi ei taju Kuuse tume keha nagu
sammal ootab mind sel mäel kuhu rühin
vihmast hoolimata Ah liiga ilusaks saab seegi
kurbus mis lahkumisi jäädvustab
Kui kord muutun krobelseks kiviks millel
kasvab sammal õigeks saavad sõnadki

*
Üksindus on omaette õitsev lill
kes öösiti käib röövliks Ta on
iseenda hõõguv silm ja külm
mis krooni sisse kõrgilt sööbib
Tal alatasa valutavad jalad
kuni pudenebki maha see ilmsi
tuntud väsimus kui surm

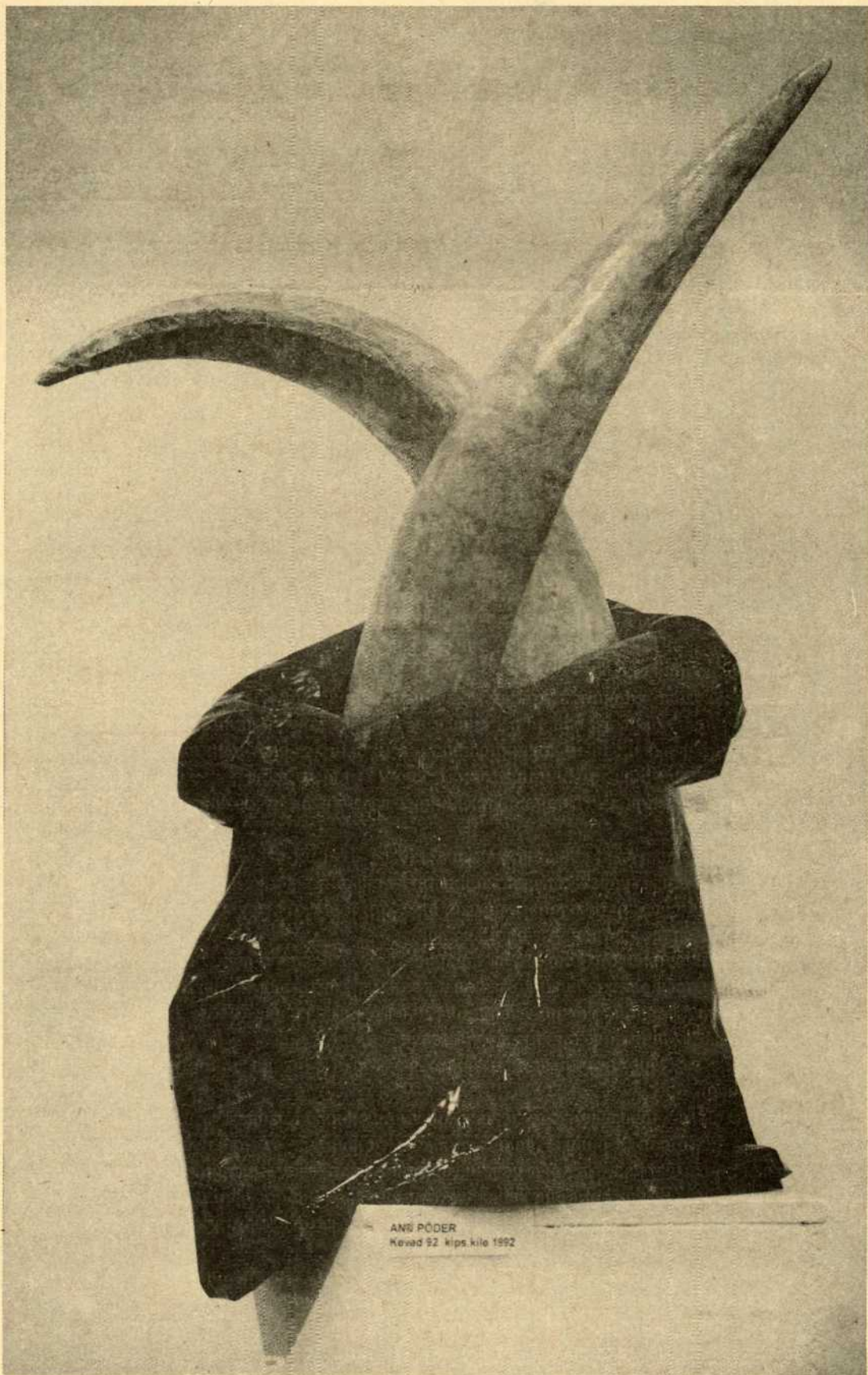
*
Neil oli aega laialt Mitu meetrit küll
nii tundus Ega märgand nemad kui liibuy
ümbes keha päev oli tiidakil
ja kuskil piiri veeres aeg veidi õhetas
On metsaloomad külmas ja lumi sinetab
kui nahast ilma jäänud kere

*
Meil on üksmeel Meie ei riidle Meil on Tema
kes hoolitseb kui hinges on raske Silitab pead
nii armsasti ja räägib kui keeruline kõik on
Mina ei tea millal sina selle karjase palkasid
lamburineidude südamesõbraks Iga kord kui torni
sisenen jäävad trepile inetud plekid
ja ma pean häbenema enese pärast Neiuks olen
juba liig vana ja rikutud Päril mure on minul
laululindude pärast Tahaks ka nagu midagi roppu
teha aga nemad kudrutavad Parnassist

*
Nahk on parkund piinatute verest Sile sõbralik
ja armastusealdis Sa oled seda puudutanud sõrmega
kui laps ja kehaga kui naine Tema omakorda
ahastuse seemet sinusse on külvanud kui vale-
Kristus mõnuga Siis rääkinud kuis kodu loote
lunastades möödanikku Ta pole truidust sulle kuna-
gi küll vandunud ja salatud ei ole ükski suhe
Kuid sõna KODU kes teab mis hõõgumises põleb
sinu õõde kohal jätkuvasti Need on tema enda venna-
kõned lohutuseks õele kes on ammu naine

*
Viska villast vend kui räägid armust
ja paradiisi-aia puust Me pole sellest
hoolinud ei enamal ei nüüdsel ajal ja kõik
mis tehtud on seal kõrge rohu sees
(ma nopin siiamaani kõrsi vähevõitu hammastest)
on valus olnud mäletada ja ilus tunda keha sees
ka siis kui oled igivana Nahk teab veel nüüdki
nendest paitustest ega hooli laidust Armastage
hinge killal ja niisamagi Kõik muu põgeneb me
eest nagu kujutluste ehagi

*
Sõbrad olid maiad Eriti mu kõrvu
nosisid et mida kuulsid nemad
käies õõsiti nahkhiirtena lendamas
juhtijaks üliväärt nina kui nokk
Kudistasid mu pea kallal ülihoolsasti
Silmad kinni salasoove kuulasin
Häbenemata nad ütlesid et pilk
on mul tuhm või puudub täiesti
ja seega ka vaade mis võrdhaarse
kolmnurgana võiks nemad kinnitada
olemata oleviku seinale
Juurdemõeldavale loomulikult
ja siis ma noogutasin ja neil oli kõdi
Kui sa vaid rääkida oskaksid ohkaksid
nemad minuga hullates
Õnnest võpatas mu süda Nii ära mina
olin neist saatuse aastatest

ANU PÕDER
Kevad '92 kips, kile 1992

ANU PÕDER. Kevad '92

(Kips, kile) 1992

Tõnu Õnnepalu

*
Maastikud, mida kägistab kevad,
pressides välja neist rohtu ja lindude kisa.

Mürkrohelised maastikud õhtul
päikese himuralt, haiglaselt loites.

Vanglamaastikud tulvil imelisi kaugusi,
kõvasti kinni kruvitud helendava kupli alla.

Limased, siginevad maastikud
vihkamas tühjust ja lagedaid silmapiire.

Purskuvad, uputavad, antropofaagsed maastikud
palavikus ja higised õietolmuallergiast!

Päevade alandlik karavan läbi maastikkude, surm
tabab neid üksteise järel. . . Tahaks,
mida? Kas kraapida muld pealt ära, küüned verised,
ja pugeda maa alla, maastiku alla?
Tõmmata kevad pahempidi nagu nahkkinnas?

Noore munga laulud kevadisel palveteekonnal piiskopi hauale

I Valge pilv

1. Ma olen pannud vöö vöö peale ja ma ei vaata tagasi,
Sest palju on neid, keda äratab kevad,
Aga pisut neid, kes tõusta julgevad elu haudadest!

2. Valge pilve tunnussõna võtsin ma taevast
Ja kinnitasin oma otsaette.

3. Seesinane peab kaitsema mind metsaelajate eest
Ja kurja kiusamise eest
Ja ülaste vandenõu eest,

4. Sest mürki valavad nemad sinu parema kõrva sisse
Ja õitsedes tõusevad nemad sinu vasaku kõrva seest,
5. Et sina magaksid magusasti ega kehitaks oma luid-liikmeid,
Kui salalik nõrkus sinu üle võimust saab
Otsekui tuulehoog metsa sees
6. Või otsekui päevapaiste käes soojenenud madu-uss,
Kes ülaste vahele, nende tiiraste vahele
Vongeldes kaob,
7. Nagu eluõhk kaob
Selle maailma laste ninadest!

II Tihnik

1. Ma olen läinud kuulmata hõisates ja tummalt kiites,
Sest nemad on mind pilganud!
2. Aga kuuskede oksad on minu järel kinni lõõnud
Otsekui seitsme kadunud seaduselaeka kaaned
Ja seitsme ärahävitatud linna väravad.
3. Ma olen tõtanud rajatumasse laande,
Et salaja armastada oma Issandat
Ja lakkuda tema kalleid haavu,
4. Sest otsekui keelatud piduroog tihnikus
On mulle tema veri!
5. Ma hammustan põrmu ja närin külma kuusekoort,
Aga minu suulael sulavad linnupiim ja mesi!

III Järvepeegeldus

1. Kes saab selgust, uurides Jumala nägu
Järve salalikult veelt?
2. Ise jalgupidi käärivas mudas,
Peadpidi kõrkjate sosistamises?
3. Mis nägu see on, lahja ja noor,
Äraõitsemise kullatolm oimudel,
Metsikute rohtude viin huulte peal?

4. Kas ei peaks välja torgatama need ülbed loomasilmad?
5. Kas ei peaks murtama see linnukael?
6. Kas ei peaks tuline väik kuivatama selle järve?
7. Aga kes loendaks siis keedetud kalu,
Mis jäävad paljale põhjale,
Igaühel nartsissiõis hambus?

IV Maine elu — pisarate maja

1. Seesinane on maja
Oma sissetulemisega ja oma väljaminemisega
Ja vahepeal ollakse sees.
2. Ja see on pisarate maja.
3. Ja selle ukсед pole mitte teekäänaku taga
Ega silmapiiri taga
Ega kevadõhu peibutavate kardinatega taga,
4. Sest selle ukсед on ninaaugud ja suuauk,
Kust hing käib sisse ja välja.
5. Mina pole valinud seda maja
Ega tema kurja seadust,
6. Ega tema seinu,
Mis liimendavad silmaveest
Ja hallitavad ja haisevad —
Nõnda on nutnud ja kaevanud siin ajastute ajastud!
7. Mina pole truudust vandunud sellele majale,
Aga ma ei pääse siit välja
Enne kui määratud tunnil.
8. Aga kõik, kes kiinduvad sellesse maailma
Ja armastavad seda pisarate maja,
Saavad petetud oma lootuses —
9. Seesinane ei armasta kedagi!
10. Aga vaata:
Mina petan teda oma Issandaga
Ja reedan tema metsas salaja.
Nõnda kui tema reedab oma lapsed iga hingetõmbega!

V Veel selle maailma salakavalusest

1. Minu jala-aste on kerge ja minu koorem on keha
Ja minu sau mõõdab rutuga seda nägemata teed.

2. Ja ma ei karda mitte
Ega kuula kurja kiusamisi:

3. Ei tuult, mis sosistab minu kõrva sisse
Otsekui kaval valeprohvet,
Et suigutada mind magama
Ja toimetada minu keha kallal kõiksugu rüvedusi,

4. Ega selle linnu magusat hõiskamist,
Keda paganad kutsuvad Philomelos.

5. Sest iga kasvu ja lible alt

6. Ja iga oksarao ja ladva seest

7. Ja igast põrmukübemest

8. Ja igast kahinast ja sahinast
Tabab kuulja kõrv ja valvaja vaim
Hukatuse-ingli mürgist hingeõhku

9. Ja Selle Maailma Vürsti piilumist!

VI Öövalvamine

1. Ei ma võta tuld üles selle aja sees
Ega maitse küpsetatud rooga,

2. Vaid valvan pimesas
Ja kõva puujuur on minu iste-ase.

3. Sest ööpimedus on see valamisvorm,
Kuhu meister keedab oma osa kulda

4. Ja oma osa hõbedat

5. Ja oma osa vaske

6. Ja laseb jahtuda.

7. Ja vaata, kolmandal hommikutunnil
Tuleb üks väikene lind, kurgu alt punane,

8. Üks Issanda linnukene,
9. Ja koputab nokaga!
10. Ja vormi-nõu kukub ümbert laiali!
11. Ja eks kuula siis, kuidas ta heliseb
Ehk kuidas ta kumiseb,
12. See sinu vaim,
Mis meister pimeduse sisse valanud on!

VII Kiituselaul õndsas piiskopi mälestuseks

1. Pandagu nüüd helisema kandle ja hüdma pasunad
Ja hõiskama taevased hääled!
2. Ja kuulgu metsaelajad!
3. Eks olnud tema püha elavate seas
Ja eks ole tema õnnis surnute hulgas,
Oodates rõõmsat ülestõusmist!
4. Ehk küll teda elus teotati kurjaks
Ja surmas unustati,
5. Nõnda kui on selle maailma viis.
6. Eks olnud tema see,
Kes laskis hukata kaksteistkümmend noormeest mõõga läbi,
7. Sest nemad olid kõlvatumad.
8. Ja eks olnud tema see,
Kes enne pesi kalli lõhnaveega nende seotud jalgu
Ja niisutas neid pisaratega
Ja kuivatas puhta riidega,
9. Sest tema armastas neid väga!
10. Ja eks olnud tema see,
Kes laskis maha põletada valeprohvetite ja ususalgajate linna.
Mis oli jõe
11. Otsekui Soodom ja Komorra
Oma viimseil päevil!

12. Ja kas polnud seal sütesädemed otsekui palved,
Mis tema vagast suust
Võtsid üles lennata kõrgesse!

VIII Haua ilu

1. Nüüd olen mina tema haual,
Sest seda on mulle unes ilmutatud.

2. Mulle öeldi:
Vaata sipelgaid!

3. Mulle öeldi:
Nemad on surmaingli sõjavägi,
Käi nende järel!

4. Ma tundsin selle paiga ära sedamaid,
Sest rohi on siin vagusi.

5. See on see koht, kuhu tema tõid karjased,
Ja jätsid ta üksi.

6. Siia kraapis ta endale haua

7. Ja andis oma hinge esimesele küsijale,
Nõnda nagu ta ikka andnud oli.

8. Eks seisa selle koha peal ilus paistus!

9. Need on tema kallid sõrmused
Ja tema kullaga tikitud rüü,

10. Kust maailma vaglad käivad sisse ja välja!

11. See siin on õnnis paik
Otsekui varjurikas telkhoone,

12. Siia jään ma ootama taeva märguannet:

13. Et ta peatuks.

Adolf Rammo

Viimased jaamavahed

Lugusid Marko Madrusest ja tema
sõbrast Lucast

KATKENDEID JUTUSTUSEST

1

Teie ei näinud esinduslikud välja, sest tulite juba poole aasta eest, neljakümne viienda varakevadel, Narvast Eesti korpuse tagavarapolgu rivitute meeste pika riviga siia väikelinna ja marssisite ehitusväeosa väravast sisse. Uuteks kaaslasteks said teile alles hiljaegu mobiliseeritud noorukid, mõned sunniviisil Saksa väes teeninud asjamehed, ohvitseridest vlassovlased ning vene veteranid, viimastel teiega võrdselt haavataamamise märke ja ordeneid-medaleid rinnas. Kokku võttes üks äärmiselt kirju, vaimult mitmeaadne, keeruliste elusaatustega hulk.

Kõik te müttasite koos tööd teha. Mitut masti, kõhnunud, päikesest otse mustaks põlenud nägudega soldatid. Aina marssisite barakkidest tööle ja töölt tagasi, ise ka rahuaja ihnsuse üle imestunud. Paistis, nagu oleks niisugune karm elu teile juba sünnimisest kaasa antud.

Ainult sinul, Marko Madrusel, oli siin suhteliselt kergem põli. Kohe uude asupaika jõudmise järel kutsus poliitjuht kapten Merilo sind enda juurde. Välimuselt meenutas too mees feldmarssal Paulust. Oli tolle kuulsa väejuhi nägu ja ka kehaehitusest sama soliidne vivalik. Poliitjuhti sobinuks muidugi rohkem Suvoroviga võrrelda, aga prototüüpide täiesti erineva väljanägemise tõttu sina viimatinimetatuga niisugust eksperimenti teha ei sõandanud.

Nõnda siis jah, et ei suvatsetud sind enam kööki supikatla juurde kokatööle lasta, nüüd ähvardas tulla midagi märksa soliidsemat.

«Kas sa loosungite maalimisega toime tuled?» küsis kapten Merilo sult ühes tühjas, paljaste seintega barakis ja silitas ise oma kumeralt kitsast marssallikku ninajuurt. «Värvasse ja staabibarakile kuluks paar hüüdlauseid üles riputada. Siia, punanurka, peaksime midagi seinale sättima. Kas pildilehe või. . . »

«Sellega saan küll hakkama!» lubasid pika viili lootuses ega kahetsenud, et olid Merilole rongis oma rahuaegsetest kunstiõpingutest rääkinud. Tookord Narvast ära loksudes mäletatavasti jutustasid kaptenile ka oma «kõvast sportimisest» ning poksimatšist Kadrioru tennishallis.

Nõnda siis said terve pataljoni kunstnikuks, asusid usinasti loosungeid värvima, kusjuures lisatööna pidasid spordiinstruktori ametit. Kuid sa tegid ka seina- ja pildilehte ning muule lisaks maalisisid kokkuliidetud vineertahvlitele suure pildi murtud kihvadega fašismist ning võidukast punalipust Punaarmee täakide kohal. Õhtuti ja pühapäeviti jälle jagasid meestele kuulid-kettad kätte. Näitasid kraavihuntidele ja teistele tõetruult ette, kuidas heita, tõugata.

Aga ükskord, kui taas hoolega pintseldasid, ilmus teise roodu päevnik tühtäkki su juurde ja ütles: «Marko Madrus, eriosakonda, praegu kohe!»

Tavaliselt tundus, et eriosakond end sõduri ellu ei seganud. Pealegi paiknes see asjaajamine ikka kuskil muist laagrihoonetest eemal vaiksuse kohas. Nagu muinasjutu kooigi- ja šokolaadimajake, kuhu vagurad lapsed ära eksinud. Ja mida siin pärast sõja lõppu neil sõjaväeluure meestel paemurdjate ja chitajate juures teha oligi. Aga ikkagi, sel üksusel oli teatav ohutunnet tekitav maine.

Ka too majake, mille poole nüüd sina segaste mõtetega astusid, asus teie laagrist eemal männimetsatukas. Ja sul kui töörahva pojalt polnud põhjust midagi karta. Aga, nagu arvata võis, hakkasid natuke pabistama, millest ei pääse keegi, keda tume teadmatust kimbutab.

«Kas mitte vanemate asupaika ei pärita?» arutasid suitsu kiskudes. «Nemad ju põgenesid koos tuhandete teistega Punaarmee eest kodumaalt võõrsile.»

Oma vanemate täpsest saatusest polnud sul aga vähimatki aimu.

«Noh, elame, näeme,» heitsid lõpuks käega, koputasid majakese kitsale värvimata lauduksele ja astusid kellegi flegmaatilise sissehõikamise peale tuppa. Andsid ehtsõdurlikult au, esinesid, kuidas tarvis ja jäid tähelepanelikult ootama.

Kerge keppjalgse laua taga istus peaaegu sinuvanune, aga leitnandipagunitega ohvitseripluusis mees, kel olid korralikult puhastatud säärikud jalas. Aga ta kahvatut, pingul põsenukkidega nägu iseloomustas tüdinus ilme.

«Kas te ei tahaks meid aidata?» küsis too sissejuhatuses, kohendas kirjutustarbeid laual ja jäi sulle ootavalt otsa vaatama. Oli ütelnud «meid», mis ehk pidi tähendama, et temasarnaseid noori ohvitseri leidus veel mitu ning kõik nad olid sust äkki millegipärast huvitatud. Aga mis siis sinust, pleekinud mundris reamehest, suurele riigile võis kasu olla?

Tuli mõtteid koguda, olukorra kaalumiseks aega võita.

«Mismoodi aidata?» küsisid võimalikult ükskõikseltselt.

«Noh, teie olete mitu aastat Punaarmees teeninud, nüüd aga tööpätimeestele oma poiss ja võiksite välja selgitada, missugune on nende meeleolu ja mida räägivad,» seletas noor leitnant lihtsalt.

Niisiis taheti sind koputajaks värvata. Koputajad olid ju vastuluuremeeste silmad ja kõrvad, kuid elus põlatud isikud. Ja see leitnant tahtis praegu sinu eid või jaad kuulda. Aga ta pani ka su pabistamist, pikka jokatamist tähele.

«Hästi,» sõnas siis peaaegu lepitavalt, «mõelge selle asja üle järele ja astuge mõni teine päev siia uuesti sisse. Usun, et te teete õige valiku, mis on teile tingimata kasulik, nii et hiljem ei tule kahetseda.»

Kohtumine oli lõppenud. Võisid jälle värske õhu kätte minna, aga su enesekindlus oli mõne minutiga nagu käega ära võetud. Ja sealsamas läksid mõtted Lucale. Mida küll ütleb sõber Luca, kui ta su tobedast pigissejäämisest kuuleb? Pealegi oli ta sinust vanem, rohkem kogunud, vähemasti niisugune mees, kellelt võisid head nõu kuulda.

Läksid otseteed oma ehitusväeosa kööki, kus nüüd pidas kokaametit endine kaardi-väeseersant Luca. Su ebaleva jutu kannatlikult ära kuulanud, muutus sõber vaikseks ja murelikuks. Teda justkui ei näinudki enam häirivat leivajahulurr, kas see keeb üle või ei. Mees ei vaadanud mitte katla poolegi, kui tähendas tuseselt: «Ei ole hea nende meestega sehkendada, sest kunagi ei või teada, mis sest pärast saab. Annad alguses kuradile väikesse sõrme, pärast võtab terve käe, hinge ja südame veel pealekauba.»

«Seda arvan minagi ega taha ka reamehest kõrgemale tõusta, pagunitele paela peale saada. Aga ma ei oska otsustada, mida peaksin antud juhul tegema, et mind rahule jäetaks,» vastasid nõutult.

«Küll jätavad, kui natuke mürgeldame,» lohutas su elutark semu, kusjuures ta nägu selgines silmanähtavalt. Vahtis siis kähku katelt, ning veendunud, et lobi rahulikult keeb, lisis: «Joodiku ja loodri hõlma ei hakka keegi.»

Nõnda ka läksite õhtul kahekesi linna peale ja sukeldusite ärevat teadmatust tulvil hämarikku, mis nagu seikleamiseks loodud. Nii jäid tühjaks teie narikohad barakis ning vedelema su värvipintslid, millega ikka usinalt loosungeid võõpasid.

Mõni mõistlik mees, kui ta liiga kiindunult ja sügavale klaasi põhja vaatab, läheb järsku väga heldeks. Midagi sellesamast juhtus ka Luca tuttava kingseppmeistriga, kes elas kuskil linna ääres ja võttis teid lahkelt vastu.

Too pruntis lapsesuuga võõrustaja ei kujutanud endast kõhna, alatasa kõhatavat mehikest, mitte ka puujalaga invaliidi. Ta oli oma ametivendade hulgas kindlasti suur erand: turske laiaõlgne mürakas, kes võttis pisikeses toas enda alla lahmaka ruumi. Teise pudeli juures aga ajas kogemata liisturiüli ümber, prantsatas ise trumli otsast pikali ja laviin saapa- ja kingaliiste langes teile kolinal kaela.

Luca naeris vahejuhtumi üle kui pöörane, teie võõrustaja samuti. Seejärel taarus jõumehelik kingsepp sahvrisse ja vedas välja, mis kätte puutus. Suure paksu tüki pekki, konservipurgitäie võid, hulga hapukurke ja veel mitmeid paberisse mähitud nutsakuid.

«Võtke, cesti poisid, sööge! Pistke taskusse, suguvennad, mina saan ikka,» keelitas ta teid oma toidutagavarasid kaasa võtma.

Luca puikles algul vastu, et ega teil, rikastel meestel, midagi vaja ei lähe, aga see jutt ei aidanud. Nii toppisite lõpuks taskud head-paremat täis ja samagonnipudeligi lisaks. Mille peale Luca kukkus oma haige, rivitu mehe seisuse andnud südamega hoopilema.

«Kui tahan, hakkab kloppima,» praalis, kätt südame kohal hoides, «kui ei taha, on ta mul vagur kui talleke. Selle oma südamega ma sõjaväeteenistusse üldse ei kõlbaks, aga neile on kokka tarvis ja häid kokki leidub maamunal äärmiselt vähe. Sellepärast, kui teada tahate, ainult teie kõigi pärast veel mundris olengi.»

See südamejutt ja kõik muu sinna juurde oli Luca rohkem viguripärast. Vaevalt et ta oma haigust simuleeris, ehkki mõnel lihtsameelsel inimesel, kes on ühest kuulsast raamatust lugenud peatükki «Švejki simulandina», võib siintoodud kirjelduse suhtes vastuväiteid tekkida. Sest ikka on kroonuarstide kõrval ka kroonuliku hingelaadiga norijaid olnud. Kuid jätkem need kõvakolbalised sellid oma moraalivaldustesse edasi vaevlema.

Lõpuks hakkasite külalislahke kingsepa juurest minema, et edasi mingite kenade naiste juures maanduda. Ning sa võisid endale kas või vanduda, et kui nad õed polnud, siis südamesõbrannad olid kindlasti. Mõlemad elasid suuremas, vaheseinaga poolitatud toas. See oli puhas, paari aknaga luitunud lobudikega ääristatud tänavale. Ja jõite nendega koos samagonna, hiljem heitsite kättenäidatud asemele magama. Sina millegipärast tagatuppa tühja voodisse. Õed jäid Lucaga kahekesi ettepoole.

Alles vastu hommikut tuli too noorem eestost su kõrvale. Mingi kaua vaoshoitud kärsituse ning kirega. Aga ta, kleenuke ja heledavereline, ei mõistnud arvata, et nii neetult kiiresti läbi põled. Küllap tingis niisuguse pigissesattumise too lollilt pikk ooteaeg ja ärev mõtlemine: kas tuleb või ei tule? Ja võib-olla oli temagi, tobuke, end liiga üles kütanud.

Sinu ärasaatmine ei kujunenud eriti soojaks. Vaid Luca rõõmustas sinelit selga ajades ja üritas magusalt silmi kissitades itaalia laulukest laulda.

«Oo Santa Lucia!»

Lucal oli jõudu, rinnakorvi, lausa särisesalöövat lusti ja küllap muudki.

«Oo, mu päike!» laulis ta veel uksele, üks käsi teatraalselt haige südame kohal, teine ilmekalt välja sirutatud. Tema lopsakate vormidega brünett kuulas teda vaimustatult kiharaid raputades.

Need õeksed või kes nad olid, erinesid suuresti pururikkast leskprouast Risust, kelle juurde kapral Korppi Pentti Haanpää raamatu «Üheksa mehe saapad» lugudes satub. Nii ei pandud teid lausa sulgpatajatele välja puhkama ega turgutatud konjaki ja kohviga, kuid hoolt, armastust saite ka teie pisut tunda.

Oli alles neetult pime, kui hakkasite üle hilissügise pöllulappide ja savilögaste kraavide ehitusväeosas tagasi minema. Sa olid veel kenasti tuuris ja su semu samuti. Ning just niimoodi te kogemata linna hullumaja territooriumi piirava kõrge plangu juurde sattusite.

«Ma lähen hullude naiste juurde! Ma tahan hullu naist saada!» pistis Luca järsku pröökama. Ning juba ta roniski end ära veristades ja pükse katki kiskudes mööda toda

päratu kõrget, pealt okastraadiga ehitud laudtara üles. Edasi juba kõlkus ühe kivimaja teise korruse aknaraami küljes, hetkel vist hullem kui keegi teine seal majas. Ja siis võtsid sina paekivilahmaka ja virutasid sinna aknasse. Tõelist plahvatust küll ei järgnenud, ent vali mürtsakas ja klaasikõlin mõjusid su ülienergilisele kaaslasele silmanähtavalt. Ta justkui kainestus, katkestas edasironimise ja vahtis ülevalt alla.

«Luca, kurat, tule kohe maha! Muidu me enam sõbrad ei ole!» karjusid, oma ähvarduse täideviimisesse ülimalt uskudes. Tema siis tuligi alla, langes sulle mõlema käe ja kogu raske kehaga kaela ja nuuksus: «Ma ju tahtsin, Marko, hullu naist saada! Aga ma kuulan su sõna, jumala eest, kuulan!»

Seega olite vähemalt esialgu võimalikust sõjaväepatrulli kätte sattumisest pääsenud, sest tegite tolle müstilise närvihaigla suurte kivihoonetega pimedalt territooriumilt kähku minekut.

Oma barakki vajasite nagu trahvirood vaenlasest tühjaks löödud asulasse. Teie trampimine valmistas nii mõnelegi töörivimehele suurt lõbu ning sõbralikul rooduvanemal oli teie rahustamisega tegemist. Õnneks oli ta nii-öelda oma poiss ja suur naistesõber, kes uljast tembutamisest aru sai ja selle koha pealt pigistas ühe silma kinni.

Aga kui sa mõne tunni pärast silmaluugid lahti kangutasid, nägid kõigepealt päitsis vedelevat võipurki, paari kuivaks tõmbunud hapukurki ning veel mingit krobelist vorstijuppi, millel nõõriots küljes. Edasi tõusid istukile, veendudes, et barakis polnud enam hingelistki. Üksnes Luca, pea käte vahel, istus kaksiratsa vastasnaril.

«Ütle, Marko, miks sa kiviga põrutasid, kui ma seal hullumaja akna taga turnisin?» küsis sõber nüüd kibenaeruse näoga.

«Kartsin, et kukud alla, muud midagi,» lausuisid vastumeelselt, sest kangest janust suu kuivas. Aga kui olid juba asemelt maha roninud ja kruusitäie külma vett kõhtu kummutanud, pärisid omakorda: «Kuule, Luca, ütle, kes sa vanasti, enne sõda olid?»

Et ta enam su otsene ülemus ei olnud, osutus sündsaks niisuguse pärimisega lagedale tulla.

«Mu unustamatu isa,» vastas sõber, küünarnukiga igavlevalt katelokipõhjale toetudes, «tegi väikestviisi äri. Kodu oli Tartus.»

«Naist sul ei ole?»

«Üks on. . . aga Tallinnas. Kaheteistkümnendaastane tütar ka.» Mõtles natuke, siis lisas: «Ükskord võtan su kaasa, läheme neid vaatama.»

«Siia maani polegi sa veel käinud?!» imestasid.

«Kirjutanud olen, kuid niimoodi ju minna ei kõlba. . . » osutas ta käega oma üpris luitunud, kulunud ja muidu ka näotule mundrile, mis nüüd veel okastraatides katkuda saanud.

Kuuldu üllatas sind tõeliselt, kuid sõber kordas sedamaid lohutavalt: «Küll me ükskord läheme. Pudeli ja lilledega.» Ent mehe hää oli tusane, mispärast arvasid heaks delikaatselt vaikida. Nähtavasti leidis sõbra elus mõndagi sirmitagust, vaikimisega varjatut, kuhu sinusugusel kollanokal ei sobinud robinale sisse murda.

Otsustasid veel pisut põõnata, kuid sellest heast asjast ei tulnud paraku midagi välja. Süüdi oli siin päevnik, kes äkitselt uksele ilmus ja hõikas: «Noh, mehed, nüüd on teie heal elul lõpp!»

«Mis lora sa ajad?» küsisid päevnikult, endal jõleda viltuminemise aimdus keres.

«Tänasest päevast alates olete varujad. Lähete maale kartuleid tooma.»

«Kes seda ütles?»

«Pataljoniülema käsk.»

«Aga Merilo? Kas tema ka teab?»

«Merilo tahabki kohe praegu sind näha. Ja seda ma tegelikult ütlesin,» irvitas päevnik, kusjuures sulle paistis, et mees kuigipalju kahjurõõmutses.

Otsemaid unustasid oma haige pea, ronisid narilt alla, kohendasid end ja astusid virgalt staabibarakki suunas.

«Enda meelest andsin sulle hea, huvitava töö,» rääkis kapten Merilo pikkamisi, sarkastiliselt ja soris samal ajal oma paberites vineerkapis. «Aga teil Lucaga paistavad hoopis suuremad huvid olema. Kukkusite linna peal laaberdama. Siis me mõtlesimegi, et saadame teid Karukoopasse kartulcid tooma. Lähetate sinna neljakesi ja külast saate kolm vagunitäit kartulcid. Selle koguse peate jaama toimetama ja peale laadima. Püssid võtate rooduvanema käest välja. Tema teatab teile ka sõidu üksikasjad. Staabist saate paberid. Ja Luca kui vanemseersant jääb teile vanemaks. Tema käsku peate kuulama. Sind aga, Madrus, tahan isiklikult manitseda. Mõistan küll, et olete Lucaga mõlemad lahingus käinud, haavata saanud, kuid eraellu kippumise tuhinat tuleb siiski vaos hoida. Ehkki siin on ehitusväeosa, ei ela me ometi mustlaslaagris ega ole ise mustlased. Nii et meie sõprus on praegu küll lõppenud. On see sulle selge?»

«Selge, seltsimees kapten!» vastasid, kuidas ette nähtud, kuid sus polnud kahetsuse varjugi. Eriosakonda tagasiminekest ja seal ebameeldivast raskest jutuajamisest olid pääsenud. Mis sellest, et kõverat, riugastega teed mööda ja oma suhteliselt parema olesklemise hinnaga. Sinu ohulik lugu oli finaali jõudnud. Ning sulle ei jäänud muud üle kui poliitjuhi ees napolisõnaliselt vabandada ja lubada, et kartulid saavad kohale toimetatud.

Jumalaga, pintsliid, värvid ja kunstnikupõli! Jumalaga, lahked naised, kes soldatitele kaasa tunnevad! Peaasi, et sa ei lasknud ennast libedale vedada, oma isiklikku seisukohata elu asjus kõigutada.

Juba natukese aja pärast anti teile teemoon ja püssid-padrunid kätte. Kolmandaks ja neljandaks teie poolsõjalise ekspeditsiooni liikmeks said üks alles hiljuti mobiliseeritud poiss, keda kutsuti Väikeseks Jaaniks, ja lüheldane roosa jumega Tartumaa mees Endel.

Poisikesohtu, süütu lapsenäoga Väikesele Jaanile ulatus sinel peaaegu kandadeni. Endel ent kuulus hoopis lihvitumate meeste kilda. Tema oli üliskoolis usuteadust õppinud, ehkki õpetajaametit sõja tõttu päris kätte ei saanud.

Olid huvipakkuvate meestega kokku sattunud, mis lisas kogu teie küllalt põnevale reisile värvi. Ja nii, pungil kotid ja tülikad vanad püssirondid seljas, sõitsitegi linnakese raudteejaamast metsade rüpes pesitseva Karukoopa suunas.

2

Oh, Eestimaa, tankiroomikutest raspeldatud, mürsuaukudest, kaevikutest puretud!

Vaatasid vaguniaknast välja ja nägid mustendavaid korstnajalgu, kõrbenud viljapuid, mahajäetud õuesid. Ühel seesugusel inimesteta kodukoldel istus kass väravas ja vahtis lootusetult teele. Järsku mõtlesid sinagi isale-emale: «Vaevalt et nad praegu kuskil võõrsil lillelisel diivanil istuvad ja kuuma kakaod lirbivad. Rohkem võib uskuda halba.»

Sest nõnda oli tõesti juhtunud. Viimastel Narva tagavarapolgu päevadel saatsid koju kirja, kuid vastust ei saanud. Ja kui see lõpuks siiski tuli, siis emapoolsetelt sugulaselt, kes Tallinnas teie lähedal elasid. Tähen datud kirjast saidki teada, et su vanemad olid laevaga teadmata suunas ära sõitnud, kodumaalt lahkunud. Teade põrmustas kõik su senised armsad ettekujutused kodust, kojuminekest ja muudki ilusad lootused.

«Oo, mu päike!» laulis Luca juba ühele maatüdrukule, sest sealsamas teie läheduses käis puskaripudel talumeeste hulgas ringi, su sõbra pihuski peatudes.

Väike Jaan, nina nohune peas, soris samal ajal seljakotis. Takseeris koti kesist sisu, laotades selle pingi peale laiali, nuusutas kulmu kortsutades ja ladus siis kotti tagasi.

«Pole siit midagi küla peale viia, landiks teha,» nentis ta. «Kes maal sihukest ahvihiigi või tangu tahab. Endalgi ei lähe alla. Kuid suhkru ja loomalihakonservi söön ise ära. On kümne päeva jaoks antud, aga ühe kõhutäie saab küll.»

Ahvihiigiks, muide, kutsuti tõkatisarnast rasvainet, mida pandi supi sisse läikeks, kuid millega õieti kõlvanuks rattaid määrida. Kuid see oli kindlasti üks nende vaeste päevade edukamaid väljamõeldisi, vahest kontidest tehtud.

«Mida see peab tähendama, muud ei kuulegi kui hakkama panna?» noomis poolik kirikuõpetaja Endel pisut teeseldult. «Selle kraamiga, kulla mees, tuleb sul kümme päeva elada. Tänapäevaks peaksid Taevaisa, et ta on sulle prii leiva, riide ja ulualuse kinkinud. Mis sellest, et nende andide väärtuses võib tark inimene kahelda. Meiesugused mehed ei tohi heategudest ära ütelda.»

Sina ei kostnud Väikese Jaani kavatsuste kohta midagi. Oma kahekümne kolme-nelja eluaasta sees olid juba jõudnud surnud hobustki süüa, kerjata ja landleid käia. Seda peamiselt muidugi Venemaa tagalaelu alguses, kui ema sooja tiiva alt jäiselt metsikusse, purukurja Kaasani tööpatti sattusid. Osutusid seal vägivald ja omavoli õhkkonnas saamatuks, nii et hakkasid sõna otseses mõttes läbi paistma, nagu puuleheke päikesepaistes. Ent päikestki polnud olla. Sellepärast võisid hiljem kinnitada, et tossikeste ja hellasüdameliste päralt on tõesti taevariik. Kuid enne kui teid sinna vastu võetakse, lastakse hulk aega vingerdada, et ühteainsasse kitsasse teise ilma võimalikult palju ära mahuks.

[- -]

3

Kui te siis viimaks kõva kartulilastiga oma linnakesse tagasi jõudsite, saadeti Luca jälle kööki vaarutama, sind aga koos Väikese Jaani ja Endliga määrati vahtkonnariühma. Hakkasite valvama paari moonaladu, samuti pataljoni arestimaja, viimast neil harvadel päevadel, kui keegi juhtus hüppeskäimise cest sidima. Nii saite taas uuesti ameti, mis konti ei rikkunud. Ja et teil oli oma mees köögis, siis trehvas teie katelokkidesse ikka ka midagi suupärasemat.

Aga ühel külmal tuuletul päeval hakkas latakat lund sadama ja hanged jäid paljudeks nädalateks kõnniteede veerde. Jälle üle pika aja tõmbasite vatipüksid jalga, upitasite lühikesed lambanahksed kasukad selga, surusite kõrvikud pähe. Koos teiste soojalt riides vahtkonnameestega käisite valvamas raudteeäärse maja hoovis paiknevat jahuladu. Ööpäeva jagasite ise omavahel nii, et igale mehele jäi kaheksa tundi puhkeaega.

Ning ühel eriti pikal valveööl, millal aiva unega võitlesid, juhtus midagi, mida andis kaua mäletada.

Valvamise kestel sa käisid paar korda jahulao vastas verandataolises majaanikus tuulevarjus, nuputasid seal, palju võiks veel vahetuse saabumiseni aega jääda. Või konutasid niisama ja kui siis liikmed justkui kangestusid, kõndisid taas laoukse all edasi-tagasi. Silmad, jõudnud pimedusega harjuda, seletasid linnakese katuste piirjooni, raagus puid plangu taga. Jäljed õuelumel olid su enda jäljed. Kõik teised elusolendid peale sinu magasid. Muidugi mõista oli raske öelda, kas seda ladu nii väga oligi vaja valvata. Kahe poolega kõrge, ränkaskas üks oli igatahes hästi tugev, tabalukk vägev. Niisuguse takistuse lõhkumiseks tulnuks dünaamiiti kasutada. Kuid teie aina valvasite, sest küllap selline oli juba põhimõte — kõike kõikjal valvata, et sõdur muidu ei vahiks ega ringi hulguks. Ja valvasite kõigi sõjaväereeglite kohaselt. Niiviisi sel ööl ka sina, püss pihus ja viis padrunit salves, passisid väravat ja võitlesid tukastusega, kui ühtäkki kuulsid veoauto urinat. Heledate laternatuledega veoauto sõitis hoovi, sellest väljus keegi põleva laternaga mees ja hakkas nurjatu ükskõiksusega astuma su valveposti sihis.

«Seis!» käsutasid ja tõstsid relva, sest tulijal polnud paigutajat ühes ja ta polnud ka öelnud nõuetekohast märgusõna, millela ei võinud võõrast lattu lasta. Pealegi oli vaid vahtkonna rühmaülema luba sulle läheneda. Iga uus vahetuski oleks pidanud tulema sind paigutaja saatel välja vahetama, ent siin tegite asja natuke mugavamaks ja vahetusite ise, paigutajat vintsutamata.

«Nitševoo,» vastas nüüd su hoiatuse peale lähenev kogu, kelles järgmisel hetkel tundsid ära ühe vene leitnandikese. «Nitševoo. . .» kordas too põleva laternaga tegelane, mis oli tunnimiche' seiskohast võttes täielik jultumus. Ka hakkasid autokastist maha ronima paar teist asjameest. Nii tegidki kiire laadimisliigutuse. Aga mida see siis tähend

das?! Lukk ei läinud enam kinni! Lukk jäi üleskaranud padruni jämedama otsa taha pidama! Ja seda juhust kasutas lattukippuja mundrimees enda päästmiseks ära. Ta sööstis ette, rabas kahe käega su püssirauast meeleheitlikult kinni ega lasknud enam lahti, ehkki püüdsid oma kohust täita. Rabelesite mõlemad, kuni hakkasite väsima ja automhed lasid vehkleva relvatoru eest jalga.

«Lase lahti!» hingeldasid viimaks raskes kasukas ja samas astusid mingitele paberitele, mis kallaletungijal vististi olid põuest maha kukkunud. Ka kustunud latern vedeles sealsamas.

«Ega sa ei lase?» urises ta läbi hammaste hirmunult vastu ja sa tundsid tas nüüd ära kolme tärniga puhtakese staabimehe.

«Ei lase,» kinnitasid samuti urisedes ja seda jäi su püssikangutaja uskuma. Lasi relvaraua lahti, läks eemale ja rääkis midagi värava taga passivate automeestega. Seejärel sõitsid kõik minema.

Juhtum polnud eriti ajalooline ega kõrvalseisja jaoks sugugi huvitav, ent teie vagusas elus mõjus vapustavalt. Samuti leidsid, et sel võõral leitnandil, kes tuli ilma vahtkonnaülema ja paigutajata jahu saama, vedas pööraselt. Saatuse isegi tahtis, et lõgistasid püssiluku liiga kärmesti, misjärel padrun tõrksalt saba üles viskas. Aga üks vedanud ka sul, sest millise südamega oleksid teise mehe matuseid, ehkki see mees oli venelane, pealt vaadanud. Jah, millise südamega! Too aga kippus lattu arvatavasti pühast lihtsameelsusest, uskudes, et tagalas ehitusväeosas võib endale kõike lubada. Teisest küljest võttes jälle, kui ta oleks tõesti koormatäie jahu ära viinud ja oma laoskäimist hiljem salanud, küllap siis oleks sind suure hulga kadumaläinud kraami pärast istuma pandud. Nõnda ikka oli hea, et jäid otsustaval hetkel kindlaks. Ja et teineteist pimedal lumisel õuel suutsite mõista. Jaa, nimelt mõista! Nii haruldasel kombel vahest esimest korda eestlane venelast Veliki-je Luki lahingu järel. Ometi tundus sulle sõduriseisus tol päeval lohutamatult raske ja tüütu.

«Pidin täna õõsel ühe vene vanemleitnandi külmaks tegema. Tuli teine omapead jahu tahtma,» seletasid Endlile, kui ta sind postilt välja vahetas. Rääkisid lühidalt, mis kange maadlemine sul selle mehega laoukse juures oli.

«Noh ja mis siis, kui oleksidki vagaseks teinud. Ega sind oleks süüdistatud,» vastas sõber ükskõikselt.

«Aga kui usu ja vennaarmu seisukohast võtta?»

«No kuule, ega meie siin praegu eraelus ei ole,» keerutas kunagine usuteaduskonna tudeng, «tunnimeeste jaoks kehtivad igivanad seadused. Usklike jaoks kirikus omad. Siin las tuleb peapiiskop või Rooma paavst ise tembutama, sina anna muudkui tina. Mina küll neid kahte asja, kirikut ja sõjaväge, segi ei aja.»

«Mina oleksin endale äärepealt patu hingele võtnud,» ajasid muudkui jonni. «Ainult et padrun õnneks ei läinud rauda. Kellegi nähtamatu käsi päästis.»

«Mis käsi?»

«Noh, võib-olla Jumala enda oma,» ütlesid, aga Endel vaid mühatas tüdinult ja soovitas sul vahtkonnaruumi sooja minna ja magama heita.

Järgmisel minutil juba ka astusid läbi öö ja lume kunagise maapanga suure halli hoonet poole, kus teie elamine-olemine paiknes. Ja teel ei tulnud sulle kedagi vastu, isegi ühtegi koera ligilähedal ega kaugel ei haukunud. Nagu oleksid ihuüksinda surnud maailma elama jäänud. Ja ses põhjatus lummavas vaikuses heitsid endises pangaoperatsioonide saalis naril külili, tõmbasid kasuka üle kõrvade ja tundsid terve minuti õndsat rahu.

Usklikel on omad, tunnimeestel teised seadused. Kuid mis seadused on elul?

Jüri Kaldmaa

★

EI KÜSI PEALE SURMA MITTE KEEGI:

«Kas oli päeva sul, mil tundsid ennast hästi?»

Mul pole vaja vastata, sest eitus seegi
ei muuda vähimatki. Miks mul teha kästi

sel lennul seda, mida mustad orjad
ei näe vist uneski? Miks kukkusin ma alla
just siia sohu, kust Sa suvel korvi korjad
öid, unistusi, mind ja ühe valge kalla?

Ma olin sammal. Mets mu laubalt sirgus.
Kes oskaks ette kujutada taolist vaeva?!
Vaid süda — minu mälu — elama jäi tsirgus,
kes saadab üle mere vana kalalaeva.

★

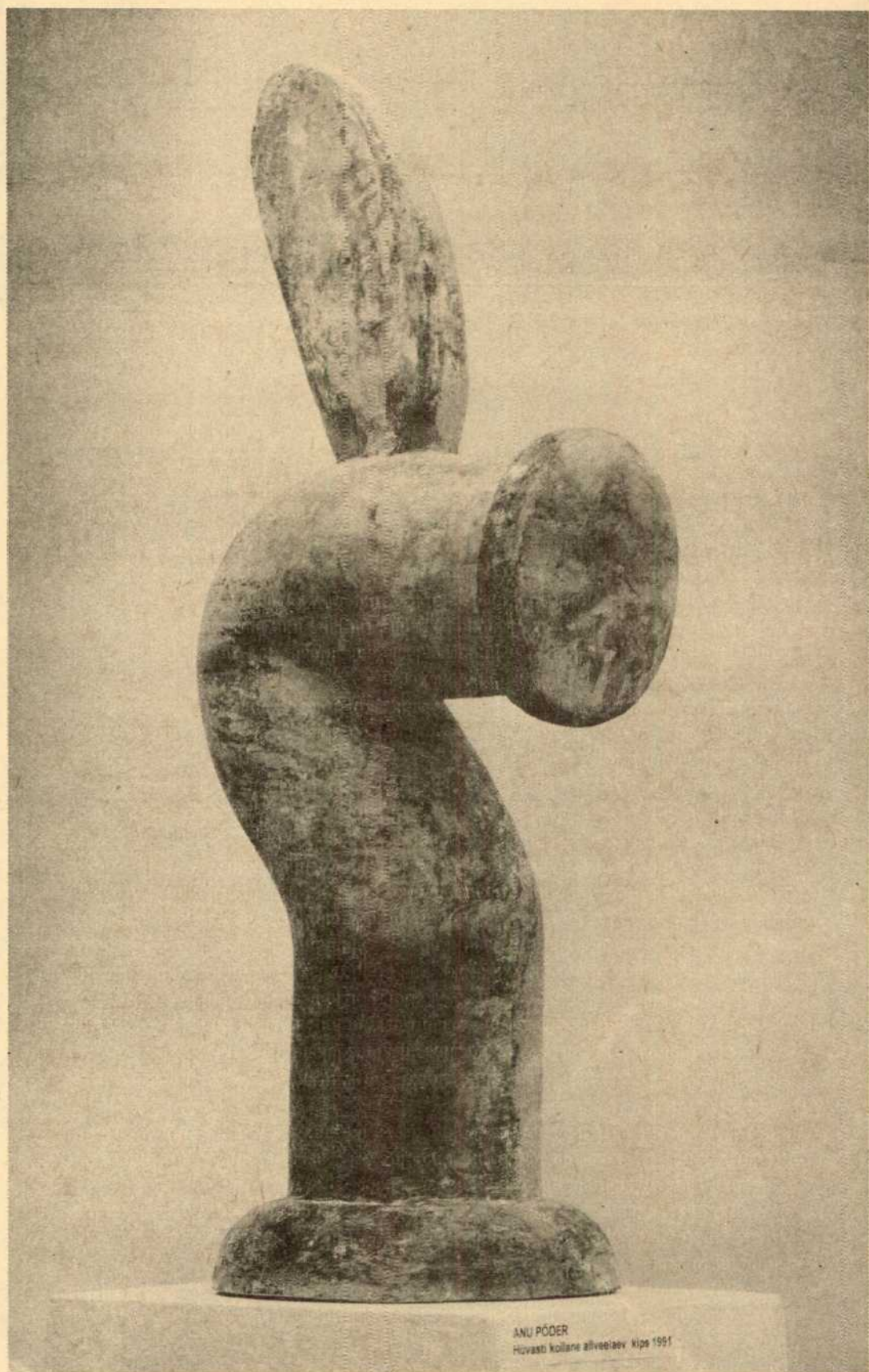
PÄEV POOLDUS. HIRMSAT HALDJAT OLIN KOHANUD,

kel tiksus kahe rinna all üksainus kell.

Ma võpatasin, kui ta vaikselt oli ohanud:

«Su hinge salaelu teada on su haigustel.

Su hardad laused saavad ahju maiusroaks.
Nüüd ela! Jäta rahule kuu piimane!
Su vabaduse viivuks — pitsseriga surmaloaks —
on kume kellalöök mu rinnust kõige viimane.»

ANU PÖDER. Hüvasti, kollane allveelaev

(Kips) 1992

Leonora Peets

Saadia päev

(Maroko aastal 1932)

Keset ööd Saadia ärkab. Tal on kitsas, ta on litsutud vastu seinu. Tema kõrval norskab ta abielumees, isand Sidi Bendali, käed laiuli.

Ettevaatlikult tõstab Saadia endalt käsivarre, raske kui puuhalu. Vanamees keerab norsatusega selja. Nüüd on Saadial rohkem ruumi, ja nooruke, nagu ta on, uinub otsekohe. Kella viie paiku kuulab Saadia Sidi Bendalit tõusmas. Muidugi — läheb ju mošeesse päikesetõusupalvusele. Saadia tõmbab vaiba üle pea ja suigub unne.

Toa kõrge kaaruks ragiseb. Uksepoolte vahelt pistetakse sisse rätikuisse mähit lalla Fatiima pea. «Tõuse kähku!» hüüab Saadia vanim kõrvalnaine. Saadia ehmutab. Sidi Rabbi isand Jumal, täna on ju tema päev! Tõsi, eile keetis lalla Roali, keskmistes aastates kõrvalnaine, kes ei salli Saadiat silma otsas, — täna on kord tema käes.

Tubadevahelisest siseõuest valgub kõõki tõusva päikese kuma. Saadia kuhjab savist tulepotti süsi. Topib sisse õlisse kastetud villatopsu, laob peale eilseid tuha all hõõgunud sõehakatisi. Vill põleb, aga mustad söed ei taha tuld nuusutada, — tulgu appi lõõts. Kodu sai ema ruttu hakkama. . . Nii laps oli ta veel, kui suri ema. Mõlemad vennad olid palju vanemad, neid võis peatselt panna tööle habemiku vanamehe Sidi Bendali, tuntud nõõrivalmistaja juurde nõõrikeerutajate tsunfti kaubaõues. Saadiat pandi viima poistele toitu. Ühel päeval ütles Sidi Bendali Saadia isale: «Ei maksa sul saata poistele toitu, Allah pole toidupoolisega minu majas kitsi, söõgu nad nüüd ja edaspidi minu leiba!» Niimoodi lausus Sidi Bendali suu, aga südames küpses tal plaan saada odavalt teda, Saadiat, kaheteistaastast plikakest, oma habeme alla. Saigi. Siin ta nüüd on. Juba üle aasta aja.

On tal siin halb olla? Kõht on täis. Kõõginurgas kuhjuvad söed, kõrged savinõud on täis vilja, sinises paberis suhkrupead seisavad müüri veeres reas, kausikestes on mett ja kuivatatud viinamarju. Õlipotid on täis. Kogu pruunsavist telliskividest maja, nagu kõik linnamajad, kutsus õhtul lampkatusele, nautima päikese loojenemist. Isanda peanaine, lalla Fatiima, üles kasvanud tähtsa kaiidi kõõgipoollel, oli Saadiaga leebe. Kõrgemast soost inimesi kohanuna oli temas nende väärrikust ja tarkust, ei põlanud peremeeski mõnikord küsida tema arvamust. Ühes sellega piinlikult puhast oma kaftanis ja läbipaistvas tfiinas.

Aga kaasnaine Roali? . . . Saadia liigutab hommikueinet, odrajahuleent, ja äkki langetavad käed sülle. . . On see tema süü, et lalla Roali teda ei salli? On see tema teha, et peremees ei pea majas korda! Et ei maga kordamööda igatühega oma naistest! Aga nüüd? Magab ühe öö lalla Fatiima toas, teise öö tema, Saadia juures, aga Roali korra jätab vahele. Sedaviisi viimasel ajal alati. . . Kord püüdis lalla Fatiima tuletada peremehele meelde Roali ootust ja õigust. Sidi Bendali kortsutas kulmu, lõi pahaselt käega ja pöises habemesse: «Ase korratu, ise räpane.»

Saadial hakkab kahju Roalist. Peremees põlgab teda. Säärast kurba olukorda ei soovi ükski naine teisele, olgu too tema vaenlane ja kas või juut ehk naatsaretlane. Isand tõi turjaka tüdrukku Atlase mägedelt kitsede ja lehmade juurest, suguharust, kes tuntud sultanile jonnaka vastuhaku, aga ka südiduse poolest. Ei suutnud Roali kohaneda linnaeluga.

Saadia tambib kohviube, lisab uhmrise peotäie — isand olla ennast tundnud väsinu-
na.

Eine on söödud. Lühikese puhkuse järel upitab peremees jälle end üles, lupsib jalad
uesti oma pardikollastesse kannata babuušidesse, topsutab turbani tihedamalt pähe. Pe-
rehärra kohustuseks on minna sukhiturule, ostma perele päevast toidumoona. Raskusi
see temale ei tee. Seljad vajuvad küüru lugupeetud, härdalt Allahit teeniva kaaskodaniku
ees. Lihunik raiub talle lõunaks värske, veel verisooja lihakantsaka ja eesliküljekorvist
rebitakse kõige vägevam mündikimp. Ning siis võtab ta istet pingikesel viigipuu all, et
arutada läbi tähtsaid päevaküsimusi — noorukese kuninga Muhamed Viienda peatset
külaskäiku Marrakeši linna, ning läheneva määratu suure rohutirtsu parve ohtu.

Kodus helab perenaise hüüd: «Pannkoogid! Varsti peremees tagasi! Kus on pann-
koogid, lalla Saadia? Ei saa sa ikka veel nendega hästi hakkama! Tule, aitan sind viimast
korda!» Vaat, tänu prohvetitele ongi pannkoogid õigeks pruukostiajaks laual, valged ja
kohevad kui naiserinnad. Isand matsutab suud, saadab Saadiale helde pilgu. Ei häiri teda
Roali kuri-kade nägu. Kolm klaasi münditeed ihu ergutamiseks. Nüüd võib nõõrimeister
siirduda oma ametialale. Niipea, kui peremees on selja keeranud, kähvab Roali Fatiima-
le: «Jälle aitasid plikat tõsta härra silmis! Minust ei tee ta enam väljagi! Nii see ei või
kesta!» Lööb jalaga vastu maad ja jookseb oma tuppa.

Saadia saab peanaiselt käsu: «Turguta tuld paja all ja hakka leiba sõtkuma!» Nisuja-
hutaigen lõhnab. Saadia sõtkub, sõtkub. . . Äkki teritab kõrvu. Tõmbab käed taignast.
Mis on lahti? Kuuleb — Fatiima hüüab ärevalt: «Kuhu lähed, kuhu lähed isanda loata?»
Saadia kargab paatiosse. Kangestub. Keset paatiot seisab Roali, üleni mähitud haiiki, tä-
navapalakasse, näoloor ees. Ta ei vasta. Kummardub, rabab jalast ühe babuuši, vibutab
jalanõu õhus lalla Fatiima näo ees, torkab kinga uuesti jalga, kisub välisukse lahti ja
kaob.

Lalla Fatiima viskub istmemadratsile silmili, ei liiguta ennast. Saadia astub ta ette:
«Kuhu ta läks?» Hulga aja pärast tuleb vastus: «Kaadi juurde!» Ehmatusekihk läbib
Saadiat. Kaadi juurde. . . «Läks ta minu peale kaebama?» — «Ei sinu ega minu peale.
Viib kohtunikule oma tuhvlit näha!»

Püha Sidna Muhamed ja kõik teised prohvetid! Saadia põlved värisuvad. Või nii
hulljulgeks on läinud Roali! Vaimusilmas jälgib ta Roalit. Näe, seal ta ongi otsaga juba
mahakmas, kohtutoas, ümbritsetud punasemütsilistest moghasniidest, kohtuteenritest,
kes teda lohistavad kõrgel tugitoolil patjadesse vajunud kohtuniku ette. Neljakäpukil,
paljajalgne, haarab naine rinnalt oma jalanõu ja asetab selle maha otse kohtuniku ette —
KUMMULI, TALD ÜLESPOOLE.

Sõnadeta kaebus kohtunikule: MINU ABIELUMES EI MAGA MINUGA!! Adull,
notar kaadi kõrval, märgib üles Sidi Bendali nime ja asukoha. Roali võib lahkuda.

Saadia põlvitab peanaise ees, Fatiima silitab ta pead: «Laps, kuri on tänane päev
meie isandale. Šitann — Allah needku kuradit — hoidis oma küüntes Sidi Bendalit koos
sinuga. Tema, kes on kogu nõõritegijate tsunftile eeskujuks usupuhtuses, salgas maha
Allahi käsu magada järgemööda iga oma naisega ja eelistas sind. Täna tuakse meie
isand kohtuteenrite poolt kaadi palge ette, kus talle sajavad kaela noomitused ja ettehei-
ted ja kus ka kohtulõiv pole väike. Olgu Allah talle armuline ja kahetsegu ta oma pattu!»
Saadia nuuksub: «Isa tõi mind siia. Niimoodi oli kirjutatud minu elulehele — minu mek-
tub, minu saatuse.» Fatiima suudleb oma parema käe sõrmi, puudutab nendega otsaesist,
huuli ja rinda: «Oma saatuse vastu ei saa keegi!»

Saabub õhtu. Lampkatuselt jälgivad naised tulipunase päikeseketta vajumist: pool,
veerand, ongi läinud. Käes tavaline peremehe kojusaabumise aeg.

Ta tuleb. Ta pale on kalbe, rahulikult soovib ta õnnistatud õhtut, laskub padjale roa-
laua ette, laseb valada paremale käele vett. Näpib mõned raasud lihakaunist, lükkab liua
naiste poole. Joob klaasi teed, tõuseb, rullib lahti palvevaiba, palvetab. Saadia hiilib tast

mööda, viib kõiki kaasnaistest puutumata roakausi, laotab üle soolvees leotatud riide, et žnunnid, majavaimud, ei tuleks öösel liha lakkuma ja tõbe tekitama. Poeb siis oma tuppa. Kiitus Allahile, nüüd muutub kord majas rahulikuks, kadedus kaob. . . Ta suleb silmad, ja nooruke, nagu on, uinub. Sammud ukse taga. . . Seisatavad, taganevad, lähevad, kaovad siis Roali ukse taha. Uks avaneb. Sulgub. Vaikus valdab maja. «Kõik on jälle korras,» ohkab rahuldusega Saadia, unerammetus mõnusalt liikmeis.

Kile huik läbib paatiot. Saadia kargab püsti. See on Roali! «Surnud! Surnud!» ulub Roali. Allah, Allah, kes on surnud? Ühe ropsuga on Saadia kaasnaise toas. Sidi Bendali lamab Roali asemel, silmad suletud, näost valge kui suhkur. Juba põlvitab peanaine ta kõrval, surub kõrva südamele: «Hāmdulillāh!* Süda väsis veidi!» Samal silmapilgul prahvatab sisse Roali, viskub täies raskuses isandale, nuuksub: «Anna andeks, kõik on minu süü, minu tuhvli süü!» Haige huuled tõmblevad: «Ei, ei, minu süü, anna andeks!» Lalla Fatiima sirgub, nagu ingel Gaabriel tõstab käed: «Teie meeletumad, isekad! Kõik on kirjutatud aegade alguses! Ja mis on kirjutatud, ei kustuta ei vesi ega veri! Andke au ja kiitust Rabbile. Kõikvõimsale! Palvetage!

Kiidetud olgu Ainujumal, Maaailma Isand, Armuline, Halastav,
Ainuvalitseja arvepidamise päeval,
Sina olid see, keda meie. . . »

Paatio taevanelinurgas vilguvad tähed. Öise õhu leebus hõljub alla tubadesse. Seguneb Saadia teekannust tõusva mündilehtede kirka rõõmuhõnguga. Liibub südamete ümber. Rahuga... Mektuubi rahuga.

Sellest päevast, Saadia päevast saadik asus Sidi Bendali kodusse jälle kord: vanamees käis järgemööda magamas kolmes toas kolme naise juures, ning mis ta sealjuures mõtles, seda ei küsinud keegi ega kõnelnud tema ise.

Õhk majas aga muutus tollest päevast selgeks.

1992

*Hāmdulillāh — kiitus Allahile!

Vesipapp

Vetelkäija

Unustades suundumise sihti,
ta seisab nagu haigur,
jalad, silmad vees
ja vahib lahepõhja tõtt:
laintevirve ornamentika,
kulgeb heiastuste ruudustik,
põhi liigub kirilindina,
liigub nagu linnuvaates —
all alatasa muutuv maastik,
liikumise lummas ise
liigub, tunneb:
                                  põhjast lahti,
kogeb tallaalustes
laintevirve
liikumist.

paljas saar

valges lõhnavas kumas
palderjanis paljas saar
rahustav rohi: rahu rahu
kümne tuhande häälega
usutab palderjan

põhjasõjajärgne
kõik see mees
hundituskne
katkukadal
ühiüksi
omane
saar

*
Tähelevad, täävitavad tundmatud
arabeskid, siuglevad ornamendid,
sarjades kaardiseljad, fantastilised
taimevõrsete tardunud põimed
hiirekõrvaviherad, tulbipunased
maipäevliku varajases valguses

ja rööbiti kontrastsed, lakkmustad
nagu klaverikaaned, kuldtähtedes,
väänlevad vapikirjad, monogrammid,
kalduvad pinnad, kullane veiklus,
kuldne ja must, lakkmust ja kuld
allalaskuvas punases paistes.

Pildipidulik, värvivärklik
elu vikerkaar. Hurmane pale
valgel padjal. Valgus maas.
Vikerkaarevedaja, Pildinäitaja,
Tähtedesüütaja. Tema tahtmine
maa peal, unes või ilmsi.

*
Elulugu
must ja valge,
raagus, lehtes,
aimutu ja valem,
päevapool.
Ole mees ja kannan
— Jumal appi! —
mehehoolt, mis
antud, jäetud
selles ilmas,
ühes silmas
kokku võetud
enne pimedust.

Isaac Bashevis Singer

Tulekahju

I

Vennad, ma jutustan teile ühe loo. See ei ole lugu juturaamatust. See juhtus minu endaga. Kõik need aastad olen seda salanud, aga nüüd laman vaestemajas ega tõuse enam üles õlehunniku pealt. Mul on juba kord selline aimdus, vennad. Siit viiakse mind välja vaid surnukeha pesemiseks. Tahan, et te teaksite tõtt. Mõtlesin juba kutsuda rabi ja koguduse vanemad — las panevad selle loo koguduse raamatusse, aga mu vennal on lapsed, lapselapsed, ja neil võib olla piinlik. Kuid olgu, lugu on niisugune. Olen pärit Janowist, Zamoszczi lähedalt. Seda kanti nimetatakse Viletsuse Kuninga pärusmaaks, sest seal on vähe rikkaid. Mu isal — puhaku ta rahu — oli seitse last, kuid viis neist oli ta kaotanud: nad olid kasvanud tugevaks nagu tammed ja surid korraga, kolm poissi ja kaks tüdrukut. Keegi ei tea, mis neil viga oli: jäid palavikku ja olidki läinud. Pärast viimase, Haim-Joine surma kustus emagi nagu küünal, palvetagu ta minu eest teises ilmas. Ta ei olnud haige. Ta lihtsalt ei söönud enam midagi ja lamas voodis. Tulid naabrid ja küsisid: Beile-Rivke, mis teil viga? Ta vastas: Ei midagi, hakkan surema. Toodi kohale arst, avati sooned, pandi kuppe ja kaanisid, tõrjuti eemale kuri silm — miski ei aidanud. Vaevles paar nädalat ja kuivas kokku, luu ja nahk. Pärast pihtimist kutsus ta mind enda juurde ja ütles: su vennast Lipest saab asja, kuid sinust, Leibuš, on mul kahju.

Isa ei armastanud mind. Ei tea, miks. Lipe oli minust pikem, ema suguvõsasse. Tal oli päris hea pea, kuigi ta ei viitsinud õppida. Mina viitsisin küll, kuid tee mis tahad, jutt läheb ühest kõrvast sisse, teisest välja. Ometi tean paari peatükki Toorast. Ka *heider*'ist võeti mind kohe ära. Nagu öeldakse, mu vend Lipe oli paipoiss, mina aga paha. Kui vend tegi lollusi, vaatas isa sellest mööda. Isegi õigustas venda. Kui aga minul läks väheke viltu, sain kohe vastu kõrvu. Andku ta mulle andeks, aga tal oli raske käsi. Kui lajatas kõrvakiilu, said näha põrgut ja vanakuradi ennast. Niipalju kui ma mäletan, ta muudkui peksis ja nüpeldas mind. Väiksemagi asja pärast võttis püksirihma ja lõi nii, et kehale jäid jäljed. See ei sobi, too ei kõlba. . . . Palvemajas tegid kõik poisid palvetamise ajal vallatusi, aga kui mina jätsin vahela kas või ühe aameni, kohe sain siraka. Kodus tegin kõige raskemat tööd — meil oli käsikivi ja ma pidin jahvatama. Olin veevedaja, puuraiuja, kütsin ahju, koristasin väljakäiku. Kui ema elas, ta kaitses mind. Aga kui ema enam polnud, sai minust võõraspoeg. Mõistagi see vaevas mind, aga mis võisin ma parata? Vend Lipe oli samuti minu vastu. Muudkui käsutas mind: Leibuš, tee seda, Leibuš, tee toda. Ta käis läbi käsitöölisega ja napsi võttis ka. Kõrtsis oli ta omainimene.

Linnas elas üks neiu, Havele, kes oli kuulus oma ilu poolest, ja vend heitis talle silma. Isa oli tal kaupmees, eht peremees, ja tahtis väimeheks ainult võrdset, kuid vend oli kihla vedanud. Ta laotas võrgud välja. Ostis ära kosjasobitajad, et need tüdrukule peigmehe ei otsiks. Levitas kuulujuttu, et neiu suguvõsas olevat üks ennast üles poonud ja ei tea, mis kõik veel. Semud aitasid teda, selle eest pakkus ta neile viina ja moonisaiu. Ta avas isa lauasahkli ja võttis sealt nii palju raha, kui tahtis. Ta meeldis inimestele ja polnud suu peale kukkunud. Lõpuks Havele isa väsis ära. Lipe sai oma kaunitari ja kogu linn tähistas tema kihlust. Peigmehele kaasavara ei anta, kuid Lipe oli isale augu pähe rääkinud, et too maksaks kaks sada kuldnat. Talle õmmeldi valmis terve garderoob, nagu

heider — juudi algkool, kus poisid õppisid lugemist, kirjutamist ja Toorat.

mõnele mõisnikuhärrale. Pulmapeol mängis kaks kapelli, Janowi oma ja Bilgorai oma. Nii muretsetakse endale uhke suguvõsa. Ütleksin veel, et mulle, nooremale vennale, ei ömmeldud isegi kuube ega paari pükse. Isa lubas, kuid lükkas üha edasi. Kui ta lõpuks riide poest ära oli toonud, oli hilja minna rätsepa juurde. Läksingi pulmapeole kaltsudes. Neiud naersid minu üle ja näitasid näpuga. Selline õnn oli mul.

Arvasin, et lõpetan nagu mu õed ja vennad: jään haigeks ja suren ära. Kuid ilmselt oli mulle määratud rohkem eluaastaid. Lipe võttis naise ja oli omadega mäel, nagu öeldakse. Ta hakkas kauplema teraviljaga ja oli edukas. Janowi lähedal oli vesiveski, mis kuulus ühele kenale inimesele, reb Isroel-Dovid Malkesele. Vend sai reb Isroel-Dovidi juures kohe oma poisiks ja too müüs vennale veski võileiva hinna eest. Miks ta müüs, ma ei tea. Räägiti, justkui tahaks ta sõita Iisraelimaale. Või et tal olevat pere Ungaris. Pärast seda suri ta kohe ära. Havele sünnitas lapsi, ja need olid üks ilusam kui teine. Neid käidi vaatamas nagu imet. Mu isa oli Lipe kaasavaraga ise endale augu kaevanud, nagu öeldakse. Ta jäi ilma rahata. Äri läks halvasti. Jõud kahanes. Kui te arvate, et mu vend Lipe toetas teda, te eksite. Ta tegi, nagu ei märkaks midagi. Ja kogu oma pahameele valas isa just minu kaela. Ta ainult pahandas, ainult sõimas ja kurjustas. Ei tea, mis tal mu vastu oli. Juhtub ka nii, et vihatakse omaenda lapsi. Mida ma ka ei rääkinud, miski ei kõlvanud, ja kui palju ma ka ei teinud, millestki ei piisanud.

Isa jäi haigeks, ja oli näha, et ta ei ela kuigi kaua. Vend Lipe ajas äri, mina aga hoolitsesin isa eest ja viisin õöpotti välja. Pesin teda, vannitasin, kammisin. Magu lakkas tal töötamast; kõik, mis ta sõi, tuli kohe tagasi. Haigus levis ka jalgadesse. Ta ei suutnud kõndida, nii et pidin talle kõik kätte tooma. Samal ajal tegi tema mu pihuks ja põrmuks.

Paar korda solvas ta mind nõnda, et oleksin või põgenenud maailma otsa. Aga kuidas sa jätad maha haige isa? Ühesõnaga, kannatasin ja vaikisin. Viimasel nädalal läks põrguks. Isa oigas vahetpidamata ja samas sõimas mind kibedasti. Vend Lipe ilmus välja paar korda nädalas, naeratas ja küsis: isa, kuidas läheb? Kas pole parem? Ja kui isa teda nägi, lõi ta kohe särama. Olen talle kõik andeks andnud ja andku Jumal ka. Kas inimene siis taipab, mida teeb? Agoonia kestis kaks nädalat, ja nii õudset agooniat on võimatu kirjeldada. Ta avas silmad ja iga kord vahtis mind vihaga. Pärast matuseid selgus, et isa oli mind pärandusest ilma jätnud; kõik Lipele loovutanud: maja, käsikivi, kapid, kirstu, isegi nõud. Linnas tõusis kära. Räägiti, et see pole seaduslik. Talmudist leiti vastav lõik ja mõisteti õigust. Otsustati, et vend Lipe peaks vabatahtlikult maja ära andma. Kuid Lipe vaid irvitas. Ta müüs maja otsemaid maha. Käsikivi ja muud asjad oli ta enda juurde koju viinud. Mulle jäi vaid üks padi. Olgu ma Jumala palge ees nii puhas, nagu see on puhas tõde.

Läksin tööle tislari juurde ja vaevalt teenisin elatist. Magasin kuuris. Vend Lipe oli sootuks unustanud, et tal on olemas vend. Aga kes luges *kaddiš*'it? Mina, mitte tema. Sest ma elasin linnas. Aga veskis ei ole ju *minjan*'i. Sabati ajal ei tohtinud ta sünagoogi minna, sest see polnud *eruv*'is: liiga kaugel ja oleks tulnud teha rohkem samme, kui sabbatil lubatud. Seepärast jäi ta kõigest eemale. Alguses teda isegi mõisteti hukka, et mikس ta oli mu maha jätnud. Pärast aga oletati, et äkki olin ise selle ära teeninud. Igaüks ju kipub maaslamaajat lööma. Olin juba vanapoiss, mul oli habe kasvanud, kuid pruuti mulle ei kositud. Ja kui kositiigi, pakuti kõige halvemat. Ma ei hakka eitama — ka mulle meeldis üks neiu, kingsepa tütar. Tavaliselt nägin teda, kui ta käis prüginoõ tühjendamas. Kuid temast sai ühe püttsepa pruut. Kes vaatab vaeslapse peale? Ega ma siis rumal ei olnud. See asi vaevas mind päris paras jagu. Tihti ei saanud öösiti sõba silmale ja tõmblesin nagu langetõbine. Miks? Mispärast? Mida ma olin isale teinud? Vahepeal mõtlesin, et enam ei loegi *kaddiš*'it, aga pikkamööda oli ka aasta läbi saanud. Ja teiselt poolt, kes siis kadunukesega arveid õiendab?

Nüüd kuulake edasi.

kaddiš — palve surmu mälestamiseks.

minjan — 10 juuti, rühm, mida vajatakse koguduse moodustamiseks ja *kaddiši* lugemiseks.

eruv — 2000 küünart; sabbatil kehtib töötegemise ja liikumise keeld, kuid *eruvi* raadiuses tohib liikuda.

Ühel reede õhtul lamasin kuuris saepuruhunniku otsas. Terve päeva olin tööd rüganud. Tollal mindi tööle vara hommikul ja küünla hind arvestati palgast maha. Mul polnud aega isegi sauna minna. Reedeti lõunat ei keedetud, et jätkuks isu sabati õhtusöögiks, kuid perenaine jättis mind ilma. Igaüks sai kala keskmise osa, mulle tõstis ta luise saba. Tükk jäi kohe kurku kinni. Leem oli vesine, ilma rasvata. Lihast pakkus ta mulle kaks kanakoiba, kus oli paar lihakiudu. Neid oli päris võimatu süüa, pealegi ununeb siis Tal mud. Isegi *hale*'t ei saanud ma piisavalt. *Tsimes*'t ei õnnestunud üldse proovida. Läksin ja heitsin näljasena magama. Talv oli käes. Kuuris oli külm ja hiired krabistasid. Lamasin saepuruhunnikul räbalate all, ja mu südames süttis vihaleek. Kui oleksin saanud kätte oma venna Lipe, siis oleksin ta kohapeal maha löönud. Kandsin viha ka Havele peale. Võiks arvata, et vennanaine on lahkem kui vend, kuid Havele mõtles vaid iseendale ja oma kenadele lastele-nukukestele. Ta lõi ennast üles nagu proua, ja ükskord tuli süna googi pruuti saatma, sulega kübar peas. Kuhu ma ka ei läinud, alati pidin kuulma: Lipe ostis seda ja seda, Havele ostis seda ja seda. Nad muudkui mukkisid ja ehtisid ennast. Naine laskis endale õmmelda tuhkrunahkse kasuka ja rebasekasuka, tiris selga igasugu hilpe, samal ajal pidin mina vedelema nagu läbipekstud koer, ja kõht korises näljast. Hakkasin neid needma ja palusin Jumalat, et ta saadaks neile kaela kõikvõimalikke haigusi ja õnnetusi, — paljugi, mis kõik võib juhtuda, kui Jumal on vihane. Niiviisi jäin magama.

Keset ööd ärkasin üles ja taipasin, et pean kätte maksuma. Oli selline tunne, justkui oleks kurat mul juustest kinni haaranud ja karjunud: Leibuš, maksa kätte. Tõusin üles ja otsisin pimeduses välja ühe koti. Täitsin selle saepuruga. Sabatiõhtul on see kõik keelatud, kuid olin unustanud juudi seaduse. Arvasin, et mu sees pesitseb dibuuk. Panin vaikselt riidesse, võtsin koti, kaks tulekivi ja tahi tule tegemiseks ja läksin hoovist välja. Läksin, et oma venna maja koos veski ja puukuuri ja kogu ta varandusega põlema panna. Öö oli kottpime. Tee oli üsna pikk. Ma ei läinud mitte läbi linna, vaid mööda kõrvalteid üle soo, kus hoitakse karja, üle lagendike ja põldude. Teadsin, et kaotan kõik: nii selle kui ka tulevase maailma. Mõtlesin isegi ema peale. Mida tema ütleks oma hauas? Aga kui oled kord kuriteo teel, on raske peatuda. Nagu öeldakse: endal torkan ühe silma peast, teisel see-cest mõlemad. Ma isegi ei kartnud, et keegi võiks mind tee peal näha, mõni talupoeg või ei tea kes. Olin täitsa arust ära, nagu öeldakse.

Nõnda ma läksin ja läksin, tuul puhus ja külm haaras kogu keha. Sumpasin pahkluu deni lumes. Ronin ühest august välja, vajun kohe teise. Jõudsin Choinkisse — on üks selline küla —, ja siis tungisid koerad mulle kallale. Üks pistis haukuma, teised kõik vastavad. Terve hulk koeri ajas mind taga, mõtlesin, et nad rebivad mu lõhki. Ime, et külarahvas üles ei ärganud. Siis oleks mind kohe mättasse löödud, sest mind oleks võidud kahtlustada hobusevarguses. Tahtsin juba kotti sinnapaika jätta ja tagasi magama minna või lihtsalt niisama hulkuda, kuid iga kord tõukas mind tagant otsekui mingi kuri jõud — nüüd või mitte iialgi. Jõudsin üha kaugemale. Saepuru on kerge, kuid pikast koti tassimisest hakkasid kondid valutama. Higi lausa tilkus. Nagu öeldakse, panin kogu elu ühele kaardile. Nüüd aga kuulake.

Kõnnin ja näen äkki, et taevast punetab. Kas juba koidab? Seda ma ei tahtnud uskuda, sest see kõik toimus siis, kui ööd olid pikad. Olin juba veski lähedal. Hakkasin kiiremini liikuma, suisa jooksin. Mis siin pikalt rääkida. Astun lähemale ja näen: veski põleb. Venna maja lõõmab. Kas olete midagi niisugust kuulnud? Tulen oma pärandust põlema panema — ja kõik põleb juba. Hetkeks tardusin nagu nõiutud paigale. Silme ees läks

hale — sabati puhul küpsetatav sai.

tsimes — porgandi- või puuviljahautis.

Simhas-Toire — 'Toora rõõm', Lehtonnide piha üheksas päev, mil celmise aasta Toora lugemine lõpeb ja algab uus lugemine otsast peale.

mustaks. Mõtlesin, et lähen hulluks. Viskasin koti maha ja tormasin ummisjalu edasi. Pistasin karjuma. Tahtsin veskisse joosta, aga siis tuli meelde Lipe perega. Jooksin majja — tuli möllab! Kõik on ilmselt vingust minestanud. Palgid põlevad. On valge nagu Simhas-Toire ajal. Palav nagu ahjus. Torman magamistuppa, löön akna puruks, haaran vennast kinni ja viskan ta lumme. Kohe haaran ta naise, ühe lapse, teise lapse — ühesõnaga, kogu pere. Pidin peaaegu lämbuma, siiski päästsin kõik ära. Ja kui viimane inimene sai päästetud, varises katus sisse. Õues neid turgutati. Minu karjete peale oli külarahvas kokku jooksnud. Venna majast ei jäänud midagi muud järele kui tuhahunnik ja korsten. Aga veski kustutati ära. Vahepeal näen oma kotti. Viskan selle tulle ja see põleb ära. Vend koos perega võeti naabrite juurde. Päev oli vahepeal kätte jõudnud.

Kui vend oli toibunud, küsis ta: mis lahti on? Kuidas sina siia said? Ma ei osanud midagi vastata. Vennanaine pistab röökima: süütaja! Ja tahab mul silmad peast välja kratsida. Ka külarahvas ründab mind: mis kurat sind siia tõi? Mul oli justkui suu lukku kukkunud, nad võtsid kepid kätte ja peksid mu vaeseomaks. Mu vend nägi, et olen omadega täiesti läbi, ja lausus: aitab, naabrid, on olemas jumal, kes teda karistab. Ja sülitas mulle näkku.

Jõudsin kuidagimoodi koju. Ma ei kõnдинud, vaid lohistasin ennast nagu haavatud loom. Mitu korda pidin maha istuma ja haavu lumega jahutama. Sain koju, ja linnas algas tõeline kära. Kõik küsivad: kus sa käisid? Kust sa teadsid, et vennal on tulekahju? Sest oli juba teada, milles mind kahtlustatakse. Tisler astub kuuri ja tõstab kisa, sest tal puuduvat üks kott. Kogu Janow kajab, et ma olevat süüdanud oma venna maja, ja seda koguni sabatiöö. Sain aru, et lugu on täbar, mind pannakse vangi või seotakse hoovis häbiposti, ja kolisin minema. Voorimehel hakkas must kahju ja toimetas mu laupäeva öösel Zamoszczi. Ta ei vedanud reisijaid, ainult koormat, nii et ma peitsin ennast ära tünnide vahele. Zamoszczis oli asi ka juba teada, läksin Lublini. Lublinis hakkasin puusepaks. Abiellusin, kuid mu naisel polnud lapsi. Töötasin kõvasti, kuid mingit õnne või edu töö mulle ei toonud. Vend Lipe sai tähtsaks härraks — pool Janowit kuulus talle, kuid mul pole temaga kunagi olnud mingit sidet. Ta lapsed abiellusid rabide ja jõukate inimestega. Teda pole enam clavate kirjas. Ta elas oma elu ära rikkuses ja aus.

Siia maani pole ma seda lugu kellelegi rääkinud. Kes oleks mind uskunud? Ja üldse ma varjasin kõigi eest, et olen Janowist. Kui küsiti, vastasin, et olen pärit Szebreszinist. Ja nüüd laman surivoodil — milleks enam valetada? Kõik see on tõde, vennad, puhas tõde. Vaid üht ma ei mõista praegu ega mõista kuni oma surmatunnini: miks puhkes venna juures tulekahju just siis? Varem tundus mulle, et venna maja oli mu vihast põlema läinud. Mis te selle peale ütlete?

— Vihast ei lähe ükski maja põlema.

— Ei tea, öeldakse ju, et viha põletab.

— Seda öeldakse niisama.

— Nojah, aga kui ma seda tulekahju nägin, unustasin kõik arved ja läksin neid päästma. Kui mind poleks olnud, oleksid nad kõik sõeks põlenud. Nüüd oma surivoodil tahan, et teaksite tõtt.

Jidiši keelest tõlkinud

ANNA VERSCHIK

Antti Kirbi

Mihklipäev

I

See päev algas nagu tavaliselt. Hommikusele äratusele järgnes proverka ning seejärel eine. Kui vangid olid oma supilurri ja päevase leivaportsu kätte saanud, aeti nad tööle. Baraki kakssada naisvangi olid jagatud neljaks brigaadiks. Alles laagrivärava taga selgus, milline töö ees ootas — kas söekühveldamine, puude laadimine või mullatöö. Seda viimast peeti nii suvel kui talvel kõige raskemaks.

«Täna meil veab,» tähendas keegi naistest, kui kirkad-labidad jäid seekord välja ja-gamata. Järelikult ootasid ees küttepuud. Naistevägi konvoeeriti viie kilomeetri taha va-ruteel seisva kaubarongi juurde, mis tuli tühjaks laadida. Vorkutas metsa ei kasvanud, kogu kütte- ja tarbepuit veeti mujalt sisse.

Iga pulmanvaguni peale määrati kuus vangi. Poolihääli siunates ronisid naised möö-da libedaid metallkobasid üles. Meestrite küttepuude allapildumine polnudki väga hull töö; hulluks läks asi siis, kui vagunid olid koormatud kahemeestrite nottidega. Esialgu polnud tööl vigagi. Aga sedamööda, kuidas koorem kahanes ja vaguniseinad kõrgemaks kerkisid, läks asi tõsiseks. Tooreid jõmakaid andnuks meestelgi sikutada, nüüd pidid seda tegema naised. Just siin võis kõige paremini näha, et nõukogude võim oli teinud naised meestega võrdseks!

Et üksteist vähem segada, töötas üks kolmik pulmani ühes, teine teises otsas.

«Ärge kiirustage, lollid!» torises Anja-nimeline venelanna. «Teeme pikkamisi.»

Niipalju oidu jätkus naistel endalgi. Oma vangipõlve esimestel kuudel olid nad tööta-nud nii nagu seda tehti kodus. Kuid viletsa toidu peal oldi varsti võhmal. Võttis aega, kuni harjuti vene vangi peamise elureeglga: tee just nii palju, et külm ei hakkaks.

«Puhkame veidi!» kamandas brigadir Frosja, kui umbes pool vagunit oli tühi. Kuigi kaua puhata ei tohtinud, siis hõikas juba mõni valvur: «Ärge viilige seal, hakake tööle!»

Kui kõik vagunid olid tühjaks laaditud, tuli mahaloobitud puud korralikult vinnasta-da. Seejärel veeti need autode või traktoritega minema.

«Võiks ju kohe auto peale laadida!» arvas keegi. «Oleks vähem tööd!»

«Tibuke, selles asi ongi, et tööd oleks võimalikult rohkem — muidu me ei kasva üm-ber!» kuulutas Frosja lõõpivalt.

«Töö tegi ahvist inimese.»

«Ja inimesest hobuse!» kostis Anja samal toonil.

Nad olid töötanud juba mitu tundi, kui naabervagunist kostis kiljatus. Viimaseid ras-keid notte üle kõrge pulmaniserva upitades sai ühe naise sõrm muljuda. Nüüd hoidis ta kätt kaenla all ja tihkus nutta.

«Valja vigastas sõrme,» pöördus brigadir valvemeeskonna ülema poole, «ta ei saa tööd teha.»

«Saab küll, igavene simulant!» käratas valvur. «Jättis meelega sõrme vahele, et haig-lasse pääseda. Tehku aga edasi!»

«Viili meie varjus, tõsta ühe käega!» andis keegi nõu.

Valu pärast huuli kibrutades jätkas kannatanu puude ladumist.

Õnneks algas peagi lõunavaheaeg. Naised rivistati uuesti kolonni. Iga vang võttis õlale meetrise puuhalu — sest milleks vedada laagrisse kütet, kui sunnitöölised võivad seda ise teha.

Tagasiteel laagrisse tekkis väike viivitus. Naistekolonn peatati, et lasta mööda äsjase tapiga saabunud meesvange. Elsa uudistas võõraid nägusid. Äkitselt ta võpatas ja kiin-dus pilguga keskmist kasvu meesterahvasse, kes kandis käe otsas väikest kohvrit. Ei, see pole võimalik. . . Kuid silmitsenud mehe riietust, Elsa kahtlus hajus: too kandis tunnus-märkideta juristivormi. Uuriija Böhovski! Nagu hüpnotiseeritult saatis Elsa pilguga oma kunagist piinajat. Oo-jaa, ka teised kohtu-uurijad — Ubala, Neelus ja Samolainen —

olid parajad lontrused, kuid Bõhhovski oli neid kõiki ületanud rafineeritusega. Too vabalt eesti keelt valdav Petseri venelane tundis oma tööst sadistlikku lõbu. Ülekuulamisel ei tõstnud ta kunagi häält, jäädes ikka irvitavalt viisakaks.

«... Preili, ma pean teid hoiatama: kui te tõrgute tunnistust andmast, olen sunnitud rakendama teie suhtes äärmiselt ebameeldivaid abinõusid! Palun asetage oma väike valge käeke lauale, et ma saaksin teile sõrmede pihta lüüa! Proua, palun kummardage veidi ettepoole, et ma võiksin teie marmorlaubal oma sigareti kustutada!... Teiega räägitakse ometi viisakalt, aga teie tõrgute... Vaat nii, ma tänan teid!»

Seda kõike saatis säravana näida tahtev naeratus, mille puseriti kasvanud esihambad muutsid kiskjalikuks irveks.

Elsa kompis keeleotsaga näotut mulku, mis oli jäänud nelja puuduva esihamba asemele — mälestust tema esimesest kohtumisest Bõhhovskiga. Tookord oli Elsa ülekuulaja ähvarduste peale uljalt kostnud:

«Viru veri ei värise ega takune särk ei kärise!»

Seepeale lõi uurija talle marmorist kirjapressiga näkku. Kui Elsa läkastades verd ja hambaid välja sülitas, kuulis ta Bõhhovski mõnitavalt kaastundlikku häält: «Proua, jätkke endale igaveseks meelde: siin ruumis tohin ainult mina naljatada!» Nüüd siis oli saatus naljatanud Bõhhovskiga.

«Kas tead, lida, keda ma selles tapis nägin?» pahvatas Elsa barakki jõudes oma lähemale naabrinnale. «Sedasama kohtu-uurijat, kes mind üle kuulas. Kukkus ise kinni!»

«Igal oinal oma mihkkipäev,» kostis lida seepeal. «Ükski pole ilma jäänud.»

Peagi oli Bõhhovski lugu juba teada, sest vangitelegraaf töötas laitmatult, Bõhhovski oli lubanud ühele naisele, et laseb ta mehe 15000 rubla eest vabaks. Naine müüs ja laenas, kuni sai nõutud summa kokku. Määratud päeval toimetas ta selle uurija kätte, kes veel kord kinnitas, et mees saab peagi vabaks; naine mingu koju ning oodaku. Naine aga ei läinud koju, vaid hoopis vanglasse abikaasaga kohtuma. Suur oli naise kohkumus, kui ta järelepärimistele vastati, et mees on vastavalt kohtuotsusele juba kahe nädala eest tapiga Venemaale saadetud. Nõrdimust asendas peagi vahkviha. Hoolimata enam millestki, läks naine kõrgete ülemusteni välja ning rääkis kõik ära. Asjale anti seaduslik käik ja Bõhhovskile mõisteti altkäemaksu võtmise eest viis aastat.

Kuid Elsa tutvusel oma endise uurijaga oli järg: varsti peale saabumist nimetati Bõhhovski naisvangide «töödejuhatajaks». Varem selline ametikoht puudus, nüüd loodi see «oma mehe» jaoks. Vastne kubjas ilmus naistebarakki ennast tutvustama. Tabanud Elsa ainitise pilgu, naeratas eksuuri talle:

«Kas me pole mitte teiega tuttavad?»

«Ei,» surus Elsa läbi hammaste ja keeras selja.

«Ma ei jaga teie arvamust, armuline proua, kuigi... Nõukogudemaal on kõik võimalik.»

Sellega oli jutuajamine lõppenud.

II

See oli päris rahvusvaheline laager, kus nad viibisid. Keda siin küll polnud! Nari kõrval seistes libistas Elsa pilgu üle lähimate kaasvangide. Mitme eri rahvusest saatusekaaslasega olid tal tekkinud sõbralikud suhted. Siin oli volga-sakslanna Amalie, keda hüüti venepäraselt Maljaks; inglinäoga ukrainlanna Valja; poola suurilmadaam Vanda; väga intelligentne Rumeenia päritoluga kreeklanna Nadja; ropu suuga endine kauplusejuhataja Olja; perfektselt kaht võõrkeelt kõnelev moskvalanna Anja, kes töötas sõja ajal USA esinduses tõlgina. Paraku armus ta ühte liitlasarmee ohvitseri ning sai temalt lapse. Kui keegi juhtus Anjalt pärima, miks ta kinni istub, sõnas too sarkastiliselt: «Ameerika jäsme pärast.»

Tillukesele nukutaolisele korea tantsijatarile Žanale mõisteti kümme aastat sunnitööd jaapanlastele esinemise eest.

Samasugust karistust, ainult saksa publiku tõttu, kandis siin «Estonia» teatri baleriin Dagmar.

Elsa ise sattus range režiimiga laagrisse seepärast, et töötas Saksa okupatsiooni ajal «Eesti Sõna» toimetuses.

Siin oli veel teisigi eesti naisi, igaüks oma isikliku eludraamaga. Juba viiekskümmend aastat luider saarlanna Iida oli sattunud siia üsna segastel asjaoludel, milles mitte viimast osa ei mänginud tema hea suuvärk.

Väärikas taluperenaine Roosi istus siin oma mehe ja poja kaassüüdlasena. Töötamast keeldus Roosi kategooriliselt.

«Kohtus õeldi mulle, et lähen kümneks aastaks istuma. Töötegemisest polnud seal juttugi. Nüüd siis istun. . . »

Ja istus kah. . . kuigi enamasti kartsas.

Hilda nagu Roosigi kandis karistust sidemete pärast metsavendadega; Virve aga ainult selle eest, et oli eesti koloneli tütar.

Naaberbaraki eestlannadest oli Aari sattunud riigitoidule osalemise eest ajaloomuuseumi töötajate «nõukogudevastases vandenõus». Ajaloolased kavatsenud muuseumirelevadega mässu tõsta. Süüdistusprotokollis oli Aari relvaks märgitud koguni miinipilduja.

«Kui ükskord vabaks saan, lähen ja vaatan järele, mismoodi see riistapuu välja näeb!» lubas asjaosaline ise.

Ingel olid hingel mingid segased asjad, mis kuulunuks pigem kriminaalkoodeksi alla.

Tiiu seevastu oli «puhas» poliitvang. Tema lugu oli iseäranis traagiline. Tiiu õppis muusikakoolis ja käis juba esinemas. Esimesel sõjajärgsel aastal tekkisid tal soojad suhted ühe Venemaalt naasnud eesti kommunistiga. Mees vandus talle truudust ning töötas kokku terve maa ja ilma. Tiiule piisanuks palju vähemast: tema vend varjas ennast põrandal all. Ühel usaldushetkel avaldas Tiiu selle saladuse oma kallimale ja palus, kas too ei saaks venda aidata. Mees lubaski muretseda Tiiu vennale valedokumendid. Kokkulepitud päeval sai Tiiu venna ning austaja kohtumine teoks. Paraku polnud kallimal kaasas mitte valepass tulevase näalu jaoks, vaid enkavedeelased. Vend ja õde toimetati otsemat teed Patareisse. Näis, et sellest vapustusest polnud Tiiu seni toibunud, puhuti valdasid teda kurvameelsuse hood. Kui rängad need tegelikult olid, selgus Dagmari vahendusel. Temale oli Tiiu ükskord pihtinud oma suure mure.

«Kas mäletad, Daagi, kui mullu sügisel põgenes teisest laagrist grupp meesvange? Enamik neist olevat tagaajamisel maha lastud, aga kaks meest võeti elusalt kinni. Nad olevat laagrisse toodud ja kinniseotuna verekoerte ette visatud. Koerad puresid mõlemad surnuks. Üks neist kahest olnud keegi Eeriku-nimeline eestlane. Küll ma olen mõelnud nii ja teisiti, aga ikka vaevab kahtlus, et see võis olla minu vennas. . . »

Kolmandas barakis esindasid eestlasi noor Võru koolitüdruk, kes kukkus kinni lendlehtede pärast, ning ühe eesti ohvitseri tütar, kes oli varjanud end metsas koos isaga. Kui major viimase haarangu ajal kuulist tabatuna maha varises, jäi tütar isa surnukeha juurde põlvitama. Esimesena kohale jõudnud enkavedeelane tulistas neiule näkku.

Kuid pole halba heata: kõik krimkad hoidusid ninata tüdrukust eemale, sest pidasid teda süüfilishaigeks.

III

Jälle oli üks tööpäev läbi.

«Damoi!» kuulutas valvur.

«Milline irvitamine!» mõtles Elsa. «Isegi püha sõna «kodu» lõrtsitakse ära.»

Jah, see kahesajale inimesele määratud barakk oli nüüd nende kodu. Et mõnitamine oleks täielikum, pandi rangele režimile allutatud naisvangid meestega ühte laagrisse. Kolm naistebarakki paiknesid teistest veidi eraldi laagriservas.

Siin valitsesid omad seadused. Peale täieliku õigusetuse kannatasid poliitvangid veel krimkade terrori all. Aga kõige õudsemad olid platnoid. Nood kõige paadunumad retsi-divistid moodustasid laagris omaette seisuse. Tõlkes võiks see sõna olla «pullimees, pullitegija». Kõik, mis hakkas vastu normaalsele inimõistusele, oli pull. Pulli pärast — po blatu — tehti laagris kõikvõimalikke sigadusi. Pull oli piinata endast nõrgemat; pull oli terroriseerida poliitvange; pull oli toppida laagrikokk, kellel polnud enam platnoidele liha anda, katlasse ning jõe pull oli omaenese aluspükstega üles puua haige vanamees, kes ei jaksanud tõel käia. Pullitegijaist kõneldi võikaid lugusid. Räägiti mehest, kes oli kaartidega oma silma maha mänginud ja selle ise endal kahvliga peast välja võtnud. Teine platnoi olevat kaotanud kaardimängu käe. Kaarte mängiti ka teiste, harilikult poliitvangide elu peale. Kaotaja pidi määratud vangi ööpäeva jooksul tapma, kui ta sellega toime ei tulnud, tapeti ta ise. Kuuldavasti olevat ainult üks kord juhtunud nii, et pullite-

gija maksis oma eluga: mees, kelle peale kaarte mängiti, oli sattunud samal päeval kartsa.

Teise varga järel varastada ei tohtinud, selle eest oli ette nähtud surmanuhtlus.

Hämmastas, et kogu oma ebainimlikkuse juures tundsid platnoid usukannatajate vastu lausa ebausklikku austust. Kord võtsid valvurid laagriülema käsul ihualasti noore nuna, kes keeldus töötamast, sidusid talle labida selga ning jätsid niimoodi laagrivärava taha seisma. Terve tunni seisis nunn paljalt 30-kraadise pakase käes ja palvetas. Imekombel ei jäänud ta üldse haigeks. Kui platnoid sellest kuulda said, esitasid nad laagriülemale ultimaatum: kui sa peaksid seda naist veel edaspidi mõnitama, oled surmalaps. Ähvardus mõjus — nunn jäeti rahule.

Naistebarakis käimine oli tavaliselt vargapealikute privileeg. Noid allilma «aadlike» võis ära tunda rinnale tätoveeritud kotka järgi. Enamikul olid naisvangide hulgas kallimad.

Õudne lugu juhtus mõne kuu eest.

Tookord tormas üks platnoi nende barakki ja käratas noorukesele, alles hiljuti saabunud moldaavlanale:

«Sinust saab minu naine!»

Seejärel lõi pullimees pussi laua sisse — märgiks, et kes vahele segab, see sureb — ning vägistas tüdruku sealsamas nari peal ära. Sellega polnud lugu veel lõppenud: neiu jäi rasedaks. Kuid mõne targema naise nõuandel õnnestus tal teha aborti.

Kui platnoi sai sellest teada, ilmus ta mõirgava lõukoerana naiste barakki:

«Sina lita, ei taha minult last! Sa tapsid minu poja!» räuskas ta.

Seejärel peksis elajas tüdruku vaesomaks, murdes tagatipuks tal mõlemad käeluud.

Elsa võdistas tahtmatult õlgu, kui talle meenus, et ta ise pääses suurivaevu samast saatuses. Elsa oli vaid napilt üle kolmekümne, aga tänu sellele, et ta juuksed läksid juba eeluurimisvanglas halliks, näis ta palju vanemana. Teised naised hüüdsid teda pooltõgami vanaemaks. Kord pärast söekühveldamist istusid naised lõkke ümber. Elsa oli äsja külma veega nägu uhanud ja ta põsed löid tule paistel nooruslikult õhetama.

Just siis astus nende juurde üks kaukaaslasest vargapealik.

«Ennäe baabuškati!» kiitis ta üllatunult. «Täna õhtul tulen sinu juurde. Hallipäist eestlannat pole ma veel proovinud.»

Keeras ringi ja läks.

Elsat valdas õud. Mida küll teha. . . ?

Sedapuhku tuli abi ropu suuga Oljalt.

«Sul pole enam nägu peas!» tunnistas ta Elsat lõunavaheajal. «Kas tolle grusiini pärast või? Sa kingi oma sall Ljuubale, ta aitab sind hädast välja.»

Ljuuba oli lõtvade elukommetega naisterahvas, kes armastas kõigi kuuldes pajatada oma seiklustest meestega. Päraku oli ta osutanud vastutulelikkust ka saksa sõduritele, mistõttu sattuski vangilaagrisse.

Elsa talitaski Olja nõuande järgi. Ema saadetud villasest sallist oli muidugi kahju, aga Elsa oleks loobunud rohkemastki. Kaup sai maha tehtud ning õhtul toimus etendus, mis väärinuks teatrilava.

Kohe pärast õhtusõõki lipsas Elsa naaberbarakki. Kavalers lendas kohale nagu kotkas ning jäi oma väljavalitud ootama. Siis ilmus tegevuspaika Ljuuba, kes lõi «mägikotkale» nii edukalt külge, et see võttiski tema nari serval istet. Otsekohe anti sellest naaberbarakki märku ja nüüd järgnes Elsa etteaste. Leides austaja Ljuuba nariserval istumas, pöörutas Elsa hingepõhjani nõrdinut teeseldes:

«Ah niimoodi! Ise lubasid minu juurde tulla, aga nüüd kudrutad hoopis teisega. Meie vahel on kõik läbi!»

Varaste moraalkoodeksi põhjal oli Elsal nüüd täielik õigus saata oma austaja kus kurat ja seda ta tegigi.

IV

Brigadir Frosjal oli samuti platnoist austaja, keda hüüti Fedka-Ratsuriks. Seekord ilmus ta naistebarakki stingenäolise kaaslasel saatel.

«Tervist, kaunitarid!» hõikas Fedka tsinkhammaste välkudes. «Täna tutvustan teile Rindemeest. Lase käia, Goša pajata naistele, kuidas sa Berliini vallutasid!»

Goša ilmutas algul vastumeelsust, kuid hakkas lõpuks Fedka surkimise peale nappide sõnadega jutustama. Nagu selgus, oli Goša tõepoolest rindemees. Terve marssal Rokossovski rinne koosnes temataolistest krimkadest. Neile lubati, et kui nad on oma süü verega lunastanud, lastakse kõik koju. Berliini langemise järel toimetati kogu Rokossovski rinne Kaug-Itta jaapanlaste vastu. Kui ka Jaapan oli põlvili surutud, võeti krimkadelt relvad ja nad kõik — vähesed erandid välja arvatud — saadeti laagritesse tagasi. Goša viibis sel ajal haavatuna hospitalis ning pääses koju, mis asus kuskil Jaroslavl'i kandis.

«Kuidas kodus oli?» tundsid mõned naised huvi.

«Mis ta oli. . . Ema, lirva, istub ja nutab; õde, kuramuse hoor, teeb süüa; mina lesin sängis nagu loll ja sülitan lakke. Läksin igavusest tänavale, tõmbasin ühelt lärbalt punga. . . see pani kisama, ment jooksis kohale ja nii mind siia kupatati.»

Goša nagu paljude teistegi vabanenud retside draama seisnes selles, et nad ei osanud vabaduses midagi peale hakata. Peagi mindi uuesti vargile ning varem või hiljem satuti taas teisele poole traataeda.

Frosjal oli õnnestunud hankida asunik viina (kõveraid teid pidi oli laagris võimalik saada peaaegu kõike) ja ta tõi selle Fedka rõõmuks lagedale. Kuid veerand liitrist viinast jäi kahele mehele ilmselt väheks ja Fedka-Ratsur sõimas oma kallima läbi.

«Sa igavene niru, ajasid vaid hamba verele! Teinekord ära vähem kui poolikuga mu silma alla tule!»

Seejärel pöördus ta teiste naiste poole.

«Eided, äkki on teil kellelgi viina? Äрге kartke, ega ma muidu ei taha. Kas teil siin laagris pole mõnda vihameest? Pooliku eest teen ükskõik kelle vagaseks — näidake ainult!»

Oma sõnade kinnituseks tõi ta lagedale pika teraga pussi. Veel mõnda aega kemples ta naiste ees, aga tulemusteta.

«Ah, käigu nad kõik. . . Lähme, Rindemees!» Ja mõlemad platnoid tegid minekut.

Tollal, kui surmanuhtlust asendas 25-aastane vangistus, võis kinnipidamiskohtades täheldada omapärast olukorda: kõik need, kellele oli mõistetud kõrgeim karistumäär, võisid laagris teha, mida tahtsid — nende suhtes ei saanud enam rakendada tütki karistust. Kaasvangi tapmise eest pisteti mõrvar lihtsalt mõneks päevaks kartsa.

V

Vastavalt tobedale eeskirjale pidid naisvangid vatipükste peal kandma seelikut. Antud juhul mõjus see tüüpiline naisterõivas groteskselt, segas tööd ja takistas kõndimist. Ühel hommikul leppisid kolmanda baraki naised kokku, et seelikuid selga ei panda. Kolonn oli juba tööleminekuks valmis, kui seersandist vahtkonnaülema avastas, et naised pole määrusekohaselt riides.

«Kuradi nõiad, otsekohe pange seelikud selga, muidu ei saa aru, kas olete mehed või naised!» lõugas ta. Ja kui naised tõrkusid, ähvardas:

«Lähnen ja kannan laagriülemale ette!»

«Mine äga mine! hõikas Olja talle järele. «Sõda sünnitab sangareid, aga vitt — loll-päid!»

Peagi oli kohal ka majorist laagriülem. Sõimanud läbi kogu kolonni ja igatühe eraldi, saatis ta naised tagasi barakki — seelikute järele.

«Oh õudust, natšalnik ütles, et ma olen prostituut!» ägas Vanda.

See vallandas vangide seas homeerilise naerupahvaku.

«Oh sind intililii. . . tiligendikest!» irvitas Olja. «Ma hakkan ise sinu kasvatamisega tegelema. Kas sa ei tea, et nõukogude vang peab olema karastatud ihult ja hingelt? Häbiasi — juba kolmandat aastat laagris, aga pole vene matti selgeks saanud!»

Uuesti rivistisid naised kolonni, seekord juba seelikutes. Laagrivärava taga jagati neile kirkad ja labidad kätte ning aeti seejärel mitme kilomeetri kaugusele, poolleliolevat kraavi kaevama. Külmunud pinnas oli kivikõva ning töö tappev. Elsa kõrval puhus tilluke korealanna Žana oma villis sõrmekestele ja lalises:

«Žana käed pisi-pisi, kirka suur-suur. . . »

Ega teistelgi kerge olnud. Algul ei tundnud tööriist eriti raskena, kuid iga lõök, mis külmunud maa pihta langes, näis kirkale grammhaaval kaalu lisavat. Lühikesest puhkepausist ei piisanud jõu taastamiseks. Pikapeale hakkasid liigesed tuikama ja selg muutus kangeks. Lõpuks jäi vaid tuim ükskõiksus. Mõnikord kestis vangide tööpäev neliteist

tundi, mille järel inimesed vantsisid laagrisse nagu äraetud veoloomad ning uinused, suud leivapurused.

Oh leib! Kui palju on sinust räägitud, kirjutatud ja laule lauldud! Kas maitses leib kuskil veel paremini kui vangilaagris? Vangi päevane leivanorm oli 600 grammi. Kuid sellestki pidid nad «vabatahtlikult» loovutama 50 grammi suure kodumaa heaks — analoogselt vabaduses viibijate riigilaenuga. Kuigi leivalaenu obligatsioone vangid ei saanud. Enamik naisi jagas oma leivapaika vastavalt söögikordadele kolmeks osaks. Kuid mõned venelannad lähtusid põhimõttest «mis kõhus, see kõrval» ning sõid kogu päevase leivaportsu juba hommikul ära. See andis Žanale põhjust ironiseerida: «Vene madaama on eesel: leivapaika sai, kõik ära sõi, pärast õõ läbi hais. . . » Tõepoolest muutus õhk barakis õõ jooksul nii paksuks, et kirves jänuks lae alla hõljuma. Kuid sellega harjuti, nagu harjuti palju muuga. Harjuti lahja hirsileeme ja riknenud tursaga. Harjuti magamisega kõval naril ja rõveda sõimuga. Harjuti külmast lõhenenud käsi kusega ravitsema — see aitas paremini igasugusest salvist. Harjuti tagumikku pühkima riidelapiga, mis peale kasutamist pesti puhtaks ning hoiti järgmiseks korraks alles. Ehkki leidus ka selliseid, kes eelistasid tõmmata «sada üksteist» barakiseinale.

VI

Olid pühad, suure revolutsiooni järjekordne aastapäev. Vangidele, kes pidid ka pühapäeviti tööl käima, tähendas see kaht puhkepäeva. Naised istusid naridel; kes tukkus, kes nokitses omaette, kes lobises naabrinnaga. Virve oli saanud hiljuti paki ja praadis konserviopsist improviseeritud pannil sealihaga. Seda sai teha küdeva ahju lõukal.

«Mis sa mängid, pista toorelt nahka!» torises keegi. Praeliha lõhn mõjus lausa piinavalt ja pani sülgel neelama. Paljud naised ei saanud kuskilt pakke. Elsa nikerdas mõnikord klaasikillu ja küüneviili abil hambaharjavarrest tillukesi loomakujulisi ripatseid, mida hiljem vahetas leiva vastu. Sedapuhku polnud tal enam ühtegi hambaharjakildu järel.

Kõrvalnaril istus Iida ning popsutas piipu. Suitsetavaid naisi oli palju, kuid piipu tõmbas ainult Iida.

Et pakke saadi harva, võis Iida enesele piipu lubada vaid kord päevas — õhtul.

Anja, Nadia, Vanda ja Valja näisid isekeskis mingit salanõu pidavat. Igavuse ja nälja peletamiseks vestsid naised kordamööda lugusid. Elsa liitus nende pundiga ja veidi aega möödus lõbusas kaasaelamises. Siis tekkis keskustelus paus.

«Noh, Valja, nüüd on sinu kord!» ergutas Nadia.

Sedamaid esitas Valja terve pantomiimi, kuidas hoholl sööb pekiga leiba kodus ja vangilaagris.

«Kodus on leivakäär selline ja pekiviil voh — nii paks! Aga laagris. . . »

Valja asetas kujuteldavale leivaviilule kujuteldava pekitükikese ning ähvardas seda sõrmega: «Küll ma sinuni jõvvan!»

Hammustas siis paar kujuteldavat suutäit ja nihutas sõrmeotsaga pekikrõome servast kaugemale. Kui leivaviil oli kahanenud sama tillukeseks kui pekiraasuke, poetati see leivalt maha — homseks.

«Aplausi ei tule,» sedastas Nadia. «Su etendus tegi ainult kere heledamaks.»

«Hakka või nari närima,» naljatas Vanda mornilt.

Valja tõsis sõnalausumata narilt, läks Virve juurde ning palus:

«Saad sa mulle natuke ossi laenata? Kui kodunt paki saan, annan tagasi.»

Et Valja sai tõepoolest kodunt pakke, andis Virve talle killu pekki. Seejärel loovutas ka oma «praepanni». Peagi praadis juba Valja ahjusuul sealihaga.

«Tooge oma leivatükid siia!» käsutas ta, kui oli särisevale soolapekile pisut vett lisanud. Kordamööda katsid naised konservikarbi oma leivatükiga, mis veidi ajaga imbus pekiaroomist läbi.

Just sel ajal sisenes naistebarakki Bõhhovski. Ta välimus oli üsna kulunud: püksipõlved lapitud, seljas narmendav ja võidunud vatikuub — uue olid krimkad ära võtnud.

Aga tema jutt meenutas endisi aegu.

«Tervist, armulised prouad ja preilid! Oo, mis meeldivad aroomid. . . Vahest kostitate mindki?»

«Teile ma ei annaks leivatükki ka siis, kui oleksite nälga suremas!» pahvatas Elsa eesti keeles.

«Paistab, et me oleme teiega tuttavad?» pöördus Bõhhovski nüüd otse tema poole.
«Kas armuline proua ei ütleks oma nime? Minu nimi on muide Sergei. . . »

Elsa vaikis. Kuid Iida ei pidanud seda vajalikuks. «Mes sa õiendad siin nagu märahiidlane Kuressaare laadal!» pöörutas ta. «Mina olen Liiva Iida. Minu isa oli külasepp, ta keeraks so palja käega sõlme. Tee, et sa kaod!»

Bõhhovski muutus näost laiguliseks.

«Ah niimoodi!» sisistas ta. «Ma panin varem sadu eestlasi kinni, aga kui ma siit vabanen, hakkan neid tuhandete kaupa türmi saatma! Mul on au lahkuda.»

Ta keeras kannalt ringi ja kõndis välja.

Ärritusest värisedes andis Elsa vestluse sisu teistele edasi.

«Milline hirmus inimene!» ahhetas Vanda.

«Ta võib seda tõepoolest,» arvas Anja.

«Aasta või paari pärast saab amnestia ning hakkab jälle inimesi kinni panema. Oligi kuulda, et varsti viiakse ta kuhugi parema jobi peale. Nad on ju siin ühesugused kaarnad kõik ning ega ronk rongi silmi noki.»

«Ta ei tohi siit pääseda, ei tohi!» hüüatas Elsa.

«Sina liiga nõrk, liiga väike,» lohutas Žana.

Kuid Elsa ei lasknud ennast mõjutada.

«Ta ei tohi siit eluga pääseda!» kordas ta.

«Või see aitab,» tähendas Iida omakorda.

«Noh, annad reole kirkaga pähe ja saad veel teist kümme aastat otsa. Millal sa niimoodi koju jõuad?»

Samal hetkel sähvatas Elsa peas mõttesäde.

«Ega ma peagi seda ise tegema. Kas mäletad, mida Fedka, too Frosja kallim, kõneles? Et lööb pudeli viina eest ükskõik kelle maha?»

«Nojah, tema võib küll,» jäi Iida nõusse. «Aga kust sa seda viinuškat võtad?»

«Peaks Frosja või Oljaga rääkima,» arvas Elsa.

Et esimesena sattus neile ette Olja, pöörduti tema poole.

«Kui plotskat annad, siis ütlen,» kostis too.

Sõnalausumata otsis Iida oma pusara välja, võttis näputäie pinutagust ning ulatas Oljale.

«Säh!»

Silmapiilk oli Oljal paberileheke hakkamas ja hetke pärast «vilka» valmis. Siis koukis ta ahjust hõõguva sõe — tikke polnud vangidele ette nähtud — ja tõmbas ahnelt paar mahvi.

«Pool liitrit viina maksab neli kilo leiba,» teatas ta siis. «Leib tooge minu kätte, küll ma edasi toimetan.»

VII

Elsa ja Iida pühendasid ka teised kolmanda baraki eestlannad oma plaanidesse. Hilda ja Dagmar jäid otsekohe nõusse; Virve kõhkles veidi, kuid ühines lõpuks teistega. Et kaal kindel oleks, otsustati iga päev kõrvale panna ühe inimese leivanorm. Sellele, kes leivast ilma jäi, näpistasid teised oma portsjonite küljest.

Nii möödus terve nädal. Üle kolme kilo leiba oli juba koos, kui Frosja äkki teatas:

«Naised, kas teate uudist: meie «linnukoer» viiakse minema! Esmaspäeval pidavat kuhugi teisale saadetama.»

«Missugune linnukoer?»

«Bõhhovski, meie isiklik kohtu-uurija. Kuulsin äsja oma kõrvaga. Mees säras nagu vasknõp.»

«Juba esmaspäeval?» ehmus Elsa. «Täna on reede. . . Esmaspäevaks saame alles leiva kokku, aga millal veel viin tuuakse! . . . »

Ta ruttas uudist jagama.

«Mida küll teha?»

Elsa ei löönud kohkuma ja kõneles asjast ka muulastest sõbrannadele. Esiälgu oli vastuseks vaikus. Siis kergitas Nadia kulme ning lubas järgmise päeva leivast natukese loovutada. Niisamuti toimisid Anja ja Valja. Amalie raputas pead; Vanda keeras näo

kõrvale ega lausunud midagi. Ainult Žana ütles nuuksatades otse välja: «Leiba niigi vähe. . .»

Seejärel käis Elsa naaberbarakkides. Veel kolm kaasmaalast olid nõus oma piskust killukese loovutama. Hilda mainis ka Roosit, kuid Elsa oli vastu.

«Roosi saab niigi teistest poole vähem.»

Kui järgmisel päeval kogu plaaniline ja üleplaaniline leib oli kokku kogutud, jäi vajaminevast veel natuke puudu. Kui Elsa oli murdnud oma paikast osa Hildale, kelle päevanorm seekord ohvriks toodi, võttis ta kogu oma allesjäänud leiva ning lisas selle vahetuseks minevale kogusele.

«Nüüd on jagu täis!»

Naised vaikisid, ainult Iida vangutas pead. Siis murdis ta oma leivakannika pooleks ning ulatas teise poole Elsale.

«Võta! Ise tahad Bõhhovski peietel kepsu lüüa. Ilma leivata kõnged enne teda.»

Elsa tundis kurgus pakitsust ja et meeleliigutust varjata, läks Oljat otsima.

«Leib on koos, millal viina saab?»

«Too aga siia, kui veab, siis on viin homme kohal.»

Nüüd jäi üle ainult oodata. Kuid sedapuhku oli vanajumal vangidele armuline. Pudel läbis vigastamatult kõik laagrit muust maailmast eraldavad tõkked ning jõudis pühapäeva õhtuks kohale.

«Käes!» kuulutas Olja võidukalt. Ja lisas neelatahes:

«Kuidas oleks ühe lonksuga?»

«See pole minu oma,» vastas Elsa napilt ja kiirustas Frosja jutule.

«Kas Fedka-Ratsur tuleb täna õhtul siia?»

«Milleks sul teda vaja on?» venitas Frosja kahtlustavalt.

«Näed?» Elsa tõi pudeli välja.

«Anna siia!» oli Frosjal otsekohe käsi õieli, kuid Elsa peitis pudeli hõlma alla.

«Las Fedka tuleb siia; mul on vaja temaga rääkida.»

«Olgu pealegi.»

Veerand tunni pärast astus Fedka irvitades naistebarakki. Frosja viis kallima kõrvale ja viipas Elsale käega. See kiirustas kohale ja tõi pudeli esile.

«Ohoo!» rõõmustas Fedka. «Vaat sellest ma saan aru! Millega ma sellise armastuse ära olen teeninud?»

«Kas mäletad, Fedka, sa ütlesid kord, et lööd pooliku eest ükskõik kelle maha?»

«Mina olen oma sõna peremees!» kostis pullitegija väarikalt. «Kelle peale sa hammast ihud?»

«Bõhhovski, tead küll, see endine kohtu-uuri.»

«Selge.»

Fedka-Ratsur tõmbas saapasäärest väitse välja.

«Kas siitsaadik? (Ta asetab pöidla tera keskele) või siiani?» (Pöial nihkus käepideme juurde).

«Sinnamaani!» kinnitas Elsa.

«Laadna, saab tehtud.»

Fedka peitis pussi ära, pistis pudeli hõlma alla ja tegi minekut.

«Ratsur, kas sa minuga ei jäägi?» hädaldas Frosja nõrdinult.

«Kannata, kullake, enne tuleb üks asi ära õiendada!» heitis Fedja üle õla.

Möödus vaevalt pool tundi, kui tuli Inge naaberbarakist ja teatas:

«Naised, sulipoisid löid Bõhhovski maha! Just praegu valvurid lohistasid minema.»

Elsa tajus peapööritust, ta istus nariservale ja sulges silmad. Nüüd, kus tegu oli tehtud, ei tundnud ta kahju- ega võidurõõmu. Oli vaid pingest vabanemise tunne nagu inimesel, kes on lõpetanud raske töö ja võib nüüd hinge tõmmata.

«Rõõmusta!» müksas Iida talle külge. «Kas ma ei ütelnud, et igal oinal on oma mihk-lipäev? Ükskord õitseb uba ka meite aias. . . Kui jälle vabad oleme, tule moole Saaremaale külla. Annan soole kalaga tuhlist ja notti. Head saare õlut ka peale.»

Lauri Vaska

Maalikunstnik

MEENUTUSI AASTAIST 1945, 1950 JA 1930 KOOS PÕIGETEGA SIIA-SINNA

Esimene lugu

BAD HARZBURG — KREIENSEN — LÜÜBEK

Sõitsime isa otsima, vend ja mina. Eesti sõjaväelaste vängilaager pidi asuma kuskil Schleswig-Holsteinis. Esialgseks reisisihiks seadsime Lüübeki, kust lootsime saada lähemaid andmeid.

Elasime tookord, neljakümne viienda sügissuvel, idüllilises mägikuurordis Bad Harzburgis, linnakeses Alam-Saksi kagunurgas, Vene okupatsioonitsooni piirist kiviviske kaugusel. «Elasime», s.t. olime sinna sattunud pärast keerukaid põgenemisteid, igaühel omamoodi eluohtlikud seiklused seljataga, praeguseks peatuskohaks väiksemõõduline kodutute laager kohalikus koolimajas, kus oli peavarju leidnud umbes poolteist tosinat eestlast.

Sõitsime augusti teisel poolel, reisikaaslasteks mu äsjane sõjasõber ja saatusejagaja, minust pool generatsiooni vanem Oskar Tomberg, Tommyks kutsutud. Bad Harzburgist olid kaasas veel proua U. ja neiud Evi ja Lilian. Viimased sihtisid Hamburgi kanti oma (endisi?) peigmehi otsima.

Oli suur otsimiste aeg, otsiti omakseid, sõpru, paremaid rohumaid.

Pärast ümberistumist naaberlinnas Goslaris jõudsime peagi Kreiensi. Viimast poleks üldse mõtet nimetada, sest sellel pisikesel sõlmjaamal puudub igasugune sisuline side käesoleva ja mis tahes hilisema looga. Ei ole ma kunagi selle linnakese raudteejaamast kaugemale saanud, ei tea midagi tema võimalikust historilisest või praegusest kuulsusest või kuulsusetusest.

Kuid Kreiensenist ei saa mööda. Mitte sellepärast, et seal tuli nüüd ja ka järgnevatel aastatel aeg-ajalt ronge vahetada või sealt läbi sõita. Seda nagunii. Põhjus mainimiseks on puhtalt auditiivne. Kui rong ükskõik kust neljast ilmakaarest jaama saab, kostis perroonilt läbilõikavalt: «Kkrräiensen! Kkrräiensen!» Mitte eriti kriiskavalt, mitte ohtu kuulutatvalt, pigemini rõhuga «teretulemast!», kuid ikkagi nii jõuliselt, et hõige pidi ulatuma pika platvormi ühest otsast teise ja ka vagunisse akna taga tukkujale. Ja ulatub siimaani siinkirjutaja mällu, nelikümmend kuus aastat hiljem ja ligi pool maakera eemal. Tarvitseb vaid kõrv Kreiensi suunda seada!

Kas oli sama mees, kes mitme aasta kestel (minu kõrvus 1945—1952) edukalt teadvustas Kreiensi unikaalset geograafilist või ontoloogilist rolli musttuhandele läbisõitjale, või kuulus «kkrräiensen» linnakese traditsiooni? Äkki pesitses K. raekoja keldris eriline õppeasutus väljahõikajate koolitamiseks? Olgu kuidas oli või on, hõiked perroonil pole võrreldavad üldiselt tuntud Saksamaa kombega rongijaamade nimesid valjuhäälselt kuulutada. Juba *k* ja *r*-i kombinatsiooni krõbeduse tõttu erineb Kreiensi heerold oma ametivendadest.

LAURI VASKA

Kuid jätame Kreiensi sinna, kus ta oli ja on. — Astusime Hamburgi suunduvale rongile. Aeg oli juba niisugune, et reisirongid käisid, kuid osaliselt ikka veel kaubavagunitega ja lahtiste platvormidega, mis raudteedel domineerisid. Ka sõiduplaanid ilmusid varemets jaamahoonete seintele. Saksa ornung hakkas tasapisi rusude alt välja ronima.

Esiolgu sõitsime kolmanda klassi puupinkidega vagunis. Neiud kihistasid ning sosis-tasid omavahel, küllap närvitsesid eelseisvate kohtumiste üle. Kuskil Hamburgi lähedal tuli ümber istuda lahtisele platvormile. Sõitsime pimedas, vedurisuitsu ja sädemete kee-rises. Ei olegi rohkem meeles tollest etapist. Tagasivaates võiks ju arvata, et pidime ole-ma ka veidi ärevil, esmakordne reis Põhja-Saksamaale, mis ootab ees, kas saab kuskilt süüa, kus veeta öö. . . Kui mälu ei peta, siis polnud siiski niisuguseid muresid ei sellel ega ühelgi teisel reisil läbi pommidest purustatud Kolmanda Riigi. Magati siis, kui sil-malaud kinni vajusid, porisel jaamapõrandal, kõssitades vaguninurgas või lageda taeva all. Söödi. . . jah, mida me söime, kust saime? Tuju oli hea! Räägin loomulikult ainult endast, kahekümnesest eksoldatist, alles hiljuti Tšehhi põrgust terve nahaga pääsenust.

Reis jätkus kaubarongiga Flensburgi, ikka isa otsimise eesmärgil. Päev-paar hiljem jõudsim Lüübeckisse. Nõrgalt viirastuvad mälus vana hansalinna tänavad, palistatud pu-nasest tellisest majadest, mõned püsti, suuremalt jaolt rusudes. On ka ununenud, kuidas leidsime suure põgenikelaagri kuskil äärelinnas, kus pidi elutsema tuhat või paar kaas-maalast. Mälupildis on aga selgelt kirjas hilisõhtu laagri puubarakis, söögisaali meenuta-vas suures ruumis, sisustatud pikkade laudade ja istepinkidega.

Reisimehi võeti lahkelt vastu. Ulari külaliskaamat, kuhu tuli sisse kanda kes, kus, mis. Niisugune komme kehtis kõikides põgenikelaagrites, otsiti ju omakseid; sõpru, tut-tavaid. Külaliskaamat andis teavet nii läbisõitjatele kui kohalikele elanikele, kes sai Ees-tist tulema, kes elus, kus rändab või peatub. (Kas on need ajaloolised dokumendid säilinud?)

TURIST-JOONESTAJA

Külaliskaamatus oli (vähemalt) kolm tulpa: nimi, elukoht-aadress, elukutse. . . Viima-ssesse lahtrisse kirjutasin — huumori mõttes — «turist-joonestaja». N.-ö. õigeid turiste ju tookord polnud, nõnda siis tahtsin elukutsete inflatsiooni veidi paisutada. Paguluse algu-ses ja hiljemgi oli mõnel kombeks oma staatust upitada, kerkis esile inseneri, doktoran-te, direktorid jms., kel Eestis «jäi ainult üks eksam puudu» või «dokumendid kadunud sõjakcerises».

«Joonestaja» etümoloogia nõuaks aga täpsustamist. Meenutagem, et arvatavasti juba Vene või Saksa okupatsiooni aastatel jõudis käibelc tegusõna, mis viitas okupantide sea-dustest kõrvalehiilivale tehingule, endale midagi mitte kõige legaalsemal teel soetama — «joonistama». Nüüdscks istus sõna kindlalt sõjapõgenike leksikas. «Joonistama» kat-tis musta turu tehinguid ja mis tahes võimude poolt keelatud «operatsioone». «Joonista-ti» toidukraami, riidehilpe, suitsukonisid, võlts- (ehk «kohandatud») dokumente.

Külaliskaamatusse kirjutasin aga «joonestaja». Arvan, et e pärines siinkirjutaja «oma-loomingust», et tavapärasest mõnevõrra varieerida, «põnevama» poole nihutada. Võib-olla oli ajendiks ka n.-ö. peenemat, plaanipärasemat «joonistajat» ära märkida — mis tege-likkuses ei pidanud paika tepe, ei siis ega kunagi hiljem —, kuid mis ju enam-vähem klapiib sõnaraamatu *joonestajaga*! Pole aga võimatu, et ehin end võõraste sulgedega, võib-olla liikus niisugune argoo juba varem rahva kcelepruugis.

Samal õhtul saime teateid Eutini lähedal asuva Uklei vangilaagri kohta, kus peeti kinni välihalls teeninud cesti sõjamehi. Järgmisel hommikul asusime teele isa otsima. Neist rännakuist-seiklusist jutustame teisal.

Momendil viibime — samal hilisõhtul, samas nõrgavõitu valgustatud Lüübeki põgenikelaagri barakis. Istume saali nurgas, sõber Tommy, vend Vootele ja mina. Meist paar lauda eemal ajavad juttu meie reisikaaslane pr. U. Bad Harzburgist ja tema kõrvale teabkust trüginud mustjaspruuni täishabemega lähedavõitu keskealine härra. Nende kohal rippus katteta elektrikipim. Ei pannud tähele kedagi teist hämaras barakis istuvat ega liikuvat. Pr. U-st teadsime, et ta on umbes viiekümnene, kuid noorust tagaigatsev daam. (Vahemärkus: milline läbinisti loll atribuut!, pidanuksin ütle mata jätma; kes ei igatseks noorust taga mis tahes «küpses» eas, mis tahes olukorras!) Nüüd oli ta end kõvasti üles löönud, plaatinablond pea (kust võis tol ajal juuksevärvi saada?), *make-up* paksult peal, koketeeriv naeratus näol. Härra habemiku ristisime kohe «Habeks», teadmata, et see hüüdnimi oli tal juba enne meid, ja on jäänud püsima aastakümneteks. «Habe» võis olla kolmekümne-neljakümne vahel. Ei ole ma unustanud sõber Tommy vaikselt irvitavat lauset kurameeriva paari kohta: peaksime «Habet» hoiatama, et ta oma riista ära ei rikuks. . .

TŠELLISTRIIGIRINGHÄÄLINGUST

Jätame Lüübeki laagri hetkeks sinnapaika ja kaeme käesoleva mälestuskillumüüdi teist külge.

Kuu-paar hiljem sain tuttavaks tšellokunstnik Kirill Tatariga. Kui tema iseloomustuks lubataks vaid üks sõna, ütleksin: koloriitne! Kuid nagu teada, ei saa erakorralsi isiksusi sõnades adekvaatselt karakteriseerida. Vahest ehk Lutsul või Tammsaarel õnnestus oma Tootsid ja Pearud paika panna, kuid ikkagi ainult pikkade kapiitlite või köidete kaupa. Lühidalt ei maksa proovidaagi.

Kirill Tatar ei olnud ei Joosep Toots ega Pearu, ei vedanud ta kedagi alt, ei olnud kriukamees. Aga värvikas isik sellegipoolest. Alati sõbralik, üliliküllaselt heatahtlik kaasinimeste vastu, abivalmis kätt külge lööma. Ta andekad käed meisterdasid tarbe- ja iluasju. Kunagi teisel ajal võinuks ta võistelda itaalia värkstoaga. Kes teda mäletavad, tunnistasid üksmeelselt, et oma pilli, tšellot, tundis ta imehästi, samuti muusikat ükskõik mis žanris. Mis Kirill Tatarit aga tavainimesest peajagu kõrgemale tõstis, oli ta tohutu fantaasia.

Kui me esmakordselt kohtusime, teadsin juba, et Tatar oli hiljuti tutvunud mu ema, õe ja vennaga. Pianistist õde Juta oli temaga koos musitseerinud, ühistel kontsertidelgi esinenud. Tagasivaates — ja ka tookord — paistis üsna selge olevat, et Kirill fantaseeris meist kõigist kui läbi ja lõhki artistlikust perekonnast.

Kirill Tataril oli tookord kombeks end tutvustada niimoodi: «Tatar, Riigi Ringhäälingust» (tõsi, seal ta töötas enne Eestist põgenemist). Nii ka seekord, meie esimesel teretamisel. Ja lisas otsekohe, et Lüübeki laagri külalisraamatut lapates (K. T. elas kõnesoleval perioodil seal) «. . . leidsin, et keegi oli teid labaselt solvanud: teie elukutsena oli märgitud «tuntud joonistaja» . . . tõmbasin maha ja kirjutasin asemele *maalikunstnik!*» . . . Naeratasime mõlemad, üks oma meelet õiglasest teost rahuldust tundes; teine, et nali missugune! (Ajalooskribentide hooleks jääb välja nuputada, kas pliiatsiga kritseldatud *turist-joonestaja* kirjepildi oli keegi tõesti *tuntud joonistajaks* kohendanud või arvas Tatar niimoodi mu originaali nägevat.)

Rooma-päevik

PALVERÄNNAK

Anno Santo MCML — Püha Aasta 1950.

Sõitsin Itaaliasse. Rong väljus Münchenist pühapäeval, 22. oktoobril kell 11:55. Liitusin saksa tudengite grupireisiga neljaks päevaks Rooma ja üheks Firenzesse. Reis toimus palverännakute raames Püha Aasta puhul, organiseeritud Müncheni üliõpilaskonna poolt ja Baieri katoliku kiriku (kaudsel) toetusel. Igal palverändajal tuli ette maksta 125 marka, mis kattis kõik sõidu-, majutuse ja toitlustamise kulud. Viimase alla ei kuulunud vein, mille eest tuli eraldi maksta («Wein ist in der Verpflegung nicht einbegriffen, muss in der Regel eigens bestellt und bezahlt werden»).

Meie seltskond koosnes umbes paarisajast tudengist, sõitsime erivagunites Müncheni—Rooma pikamaarongi sabas. Reisipass oli kõigil ühine, minu «Sammelpassi» numbriks 166. On säilinud ka muid detaile sellele «Studentenfahrtile» eelnevast infost, mis on lisatud siinse jutukese lõppu faksiimiletpa¹ — olgu midagi ka ajaloolastele, kes on kombekohaselt tõrksad ühe vanamehe mälu usaldama, aga «dokumendid» on neile suupäraseks maiuspalaks, miks mitte ka sedasorti triviaalne materjal!

Millalgi öösel või esmaspäeva varahommikul peatus rong Brixenis, Itaalia Alpide jalamil, taamal lumised mäed. Keegi avas vaguniakna, jahe õhupuhang sundis tukkujad ärkvele.

23. X 1950 kell 8:15. Rong jõudis Rooma («kõik teed viivad (kui ei) Rooma!»²). Reisikavas nelja päeva kohta kirjutati: ringsõit linnas, vaatamisväärsustega tutvumine, nelja juubelikiriku külastamine, sõit katakombidesse, audients paavsti juures.

Ei hakka siin kordama tookordseid ahhaatamisi-ohhootamisi. Ei kukuks ehtne välja, nii palju aastaid on möödunud. Siiski panen üht-teist kirja, sest ikkagi esimest korda Lõuna-Euroopas, Itaalia päikese all — jah, isegi oktoobris oli tunda Vahemere-äärset mahedust —, oma jalaga astumas antiigi radadel. Et siin sa nüüd oled ja vaatad, aga nagu ei usuks, et on «päris». Tuli meelde, et Julius Kilimitile oli antud Roomast vaid unistada, ladina poeete kuskil Kassisabas või Pelgulinnas tsiteerida.³ Kaspar von Schmerzburg aga käis ise seal, ligi kaks aastasada enne mind. Tema päevikust⁴ sain teada küll alles aastakümneid hiljem. Temast me täna ei räägi.

Oli päris.

Foro Romano: Arco di Tito, Lago delle Vestali, Basilica di Massenzio, Il Colosseo, Tempio di Castore e Polluce, Panorama Est, Tempio di Venere e Roma, Arco Settimio Severo, La Curia, Panorama Ovest, Tempio di Saturno, Tempio di Faustina. . .

Basilica di San Pietro, Biblioteca Vaticana, Cappella Sistina, Ingresso del Palazzo Vaticano, Ponte e Castel S. Angelo, Basilica di San Paolo, Basilica di San Giovanni in Laterano, La Scala Santa, Basilica di Santa Maria Maggiore, Il Pantheon, Palazzo del Quirinale, Piazza Colonna, Fontana di Trevi. . . kuhu viskasin kombekohaselt paar santiimi — või juhtus see aastaid hiljem? Või segab mu mälu üks nigel slaager ühest hollywoodlikust filmist Rooma purskkaevudest («Three Coins in the Fountains»)?

Eelneva «marmori» lootelul pole ilmselt midagi tegemist mu mäluga. Mitte sinna-poolegi. Kirjutasin maha säilinud reisi- ja programmist ja pildikogust. Aga seal me käisime ja vaatasime, ja mujalgi.

¹ Käesolevas variandis need puuduvad.

² Sõnademäng meeleavaldajate plakatil Toompeal millalgi uue ärkamisaja aegu.

³ Vt. Karl Ristikiivi, Rohtaed. Eesti Kirjastus, Tartu, 1942.

⁴ Vt. Karl Ristikiivi, Rooma päevik. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1976.

Oma eale ja ajavaimule vastavalt toppisin taskusse ka puhtriviaalset memorabilia, mille avastasin alles nüüd kuskil peidus olnud kaante vahelt. Viis trammi- või bussipiletit, kaks kollast, üks roheline, üks roosa, üks lilla. . . Restoranid «Da Checco» (Vicolo Scavolino 72—73) ja «G. Berardo» (Galleria Colonna). . . Viimasest hoian käes 6x6 tollist paberist servjetti. Milline paber! Lumivalge nagu poole sajandi eest, sinised kirjad ja ääremustrid peal! Oleks nagu midagi kaltsupaberi taolist või koguni pärgament?

ITAALLASED

Kodustele saadetud postkaardil («An Familie Vaska, Augustdorf bei Detmold, Ausländerlager, Germania») teatan:

«Soeben in Rom eingetroffen. . .⁵ ka esimene lühike ringkäik linnas tehtud. Jääme siia neljaks päevaks, siis üks päev Florenzis ja sealt tagasi Müncheni. Kõik on muidugi väga võimas ja kõige vaatamiseks kuluks vähemalt nädalaid. Itaallased on väga vaimne⁶ rahvas: tööd ei tee, joovad veini, laulavad ja vahel ka varastavad. Sõit üle Austria ja Põhja-Itaalia väga mugav. Elame ühes kloostrimoodi asutuses. Kõik on ühesõnaga suurepärase. . . Öhtul 24. 10. Terve päeva sõitsime linnas ringi — kirikud, vanad Rooma varemed ja lõpuks audients Paavsti juures. Ja nüüd istun veinibaaris ja maitsen kuulsaid itaalia veine. 24. 10. 50.»

Nii seisab sõna-sõnalt postkaardil algusest lõpuni. Et itaallased «vahel ka varastavad», nõuab kohest hukkamõistmist ja kommentaari. Ei mäleta ühtki pikanäpumeest ei enda ega reisikaaslaste kallal. Milleks siis niisugune põhjendamata halvustus? Arvata-vasti hoiatati meid, et passige peale. Oli ju Itaalia tookord rängas sõjajärgses majanduslikus depressioonis, paljugi töötuid meeleheitel. Võib-olla siiski näpati kellelgi meie seltskonnast raha(?)kott juba esimesel päeval Roomas? Tõenäolisemana tundub, et mu viide varastamisele tulenes mingist kuulnud-juurdunud klišeest itaallaste kohta, millel polnud ega ole alust tegelikkuses.

Tõsi, ei tundnud ma kübetki hirmu õhtustel-õistel tänavatel jalutades, ei siis ega hiljemgi Igavest Linna külastades. Itaallaste sõbralikkus ning abivalmidus on mulle alati imponeerinud. Oma spontaanset, vahetut ning usaldustäratavat hoiakut pole nad minu suhtes kuritarvitanud. Lubatagu ette rutates teadvustada, et oma arvukate itaalia õpetlastest kolleegide hulgas olen kohanud vaid siirast aumehelikkust — suhtumine, mida pole kahjuks kuhjaga jagatud tänapäeva teadlaste tihedale konkurentsiaareenile, kus seljatagune salapõnts näib vahel normiks kippuvat. Vahest ehk pakun üle? Olgu. Soovisin vaid oma rumalat ning andeksandmatut klišeed postkaardil — mille pidanuksin hoopis maha vaikima! — ümber lükata.

ABSURDITEATER

Istume postkaardi lõpus mainitud veinibaaris, õigemini mingis *ristorante*-taolises lokaalis, kus serveeritakse jooke ning suupisteid. Lauad on siin nelinurksed ja tugevast puust, meenutavad mõnevõrra keskeuroopalikku õlletuba. Mitte nagu tavalises itaalia *bar*'is,

⁵ «Äsja (just nüüd) Rooma saabunud. . . ». Väljend viitab pèrekondlikule erikeelele, mis sai alguse ühel pilt-postkaardil trükitud lausest «Soeben in Bad Harzburg angekommen»; Bad Harzburg, vt. käesoleva meenutuse algus.

⁶ Sõnal *vaimne* on mitu tähendust. Pärastsõjaaegsel Saksamaal anti kitsa eesti tudengite sõpruskonna poolt *vaimsele* veel üks toonani tundmatu sisu, mida ei oska lühidalt iseloomustada, mis nõuab eraldi valgustamist, ja teemegi seda kunagi ühes teises seoses.

kust sai enne ja pärast läbi astunud. Tolles seisib paar-kolm pisikest ümberkukkumise ohus ümmargust metall-lauakest, ei tohtinud küünarnukiga äärele toetuda. *Espresso*'t juuakse ju nagunii enamasti püstijalu. Nüüd aga istume, *caraffa* laual, kolm-neli saksa tudengit jagamas minuga hilisõhtust «hüppesolekut». Piilume kõrvallaua seltskonna poole, puha noored mehed, neidusid ei kuskil. Ei lähe kaua, kui juba sõbrutseme. Ah, *tedeschi* (sakslased)! Vahetame taskusõnastiku abil otsitud sõnakõlke, aitame kätega kaasa.

Siis aga kuulutan, et üks meist pole teps mitte *tedesco*, et hoopis eestlane, ehk olete kuulnud, *Estonia*. Ja lisan kohe *vino*'s suriseva päi, et *fascista*, *Estonia fascista*! Kinnituseks tõstan parema käe *Il Duce*'t imiteerides, löön kannad preisilikult kokku (mis jalatõud võisid küll mu labajalgu katta?) ja kordan kuraasikalt oma vendlust mustsärklastega. Noormehed irvitavad.

Kas said naljast aru? Naljast? Pigem *Aberwitz*, must huumor, absurdus. Läbi ja lõhki ebakohane, kuid sedasorti verbaalne ulakus kuulus noil pärastõjajaegseil Saksamaa-aastatel minu põlvkonna «valitud vähemiku» kommete hulka. Muidugi ainult teatud situatsioonides. Kui oli isu norida või seltskonda šokeerida. Peamiselt kerge auru all, aga ka kivikainena, kui paras juhused end ette seadis. Õeldi palju hullematki. Kombe hulka kuulus tsiteerida Hitlerit ja Goebbelsit ja improviseerida Stalini ja Ždanovi käskudekeeldude teemadel. Viimastega olime ju teadagi läbinisti tuttavad. Kellel võis 1940—1941 meelest minna? Kord Münchenis jäin äärepealt vahele «Lavrenti Pavlovitši ukaasi» avalikult «vabaõhuteatris» kuulutades. Ametivõimud (CIA või Saksa salaluure?) panid saba taha. Et ahhaa, kes see nõukogude spioon patseerib Müncheni uulitsail!

Nihilism? Künism? Ka seda. Põhiliselt siiski absurditeater. Oli ju selleks aeg. Õigupoolest veel idanemas, sest Ionescod, Pinterid, Beckettid olid alles sulge seadmas. Nõnda siis ennetasime lavameistreid elulaval. Toonane «kompleksne» (milline vördjalik nõukogulik termin!) eluhoiak ja elustiil nõuaks palju detailsemat lahtiharutamist.

Aitab apologetikamaigulisest kõrvalepõikest. — Tuli häda. Kõrvallaua seltsimehed juhatasid *gabinetto*'sse. Sai mindud. Suur auk põrandas. Väike asi, sai tehtud. Aga kuidas siin «suuremat asja» actakse? Selle kohta võiks jutustada tõsieluanekdoote, kuid praegu pole selleks lusti. Noor inimene harjub kõigega.

Jätkame oma vestlust kõrvallaua uustuttavatega. Roomlased põristavad naeru, aga nad on vist ainult kerges joobes, võib-olla üldsegi mitte. Nende lõbusus ei tulene tingimata *vino*'st. Juba Münchenis kaasaantud reisijuhises kirjutati kämbudele n.-õ. hoiatuseks: «Joomapeod (pummelungid) on Itaalias tundmatud, purjusolek on häbiväärne, joobnud välismaalasi vihatakse. Nagu veiniga õnnistatud Prantsusmaal, nii ka Itaalia elanikud on üllatavalt mõõdukad. Õhtuks juuakse üks veerand, «un quartino», selle järel ehk veel üks kaheksandik, «un ottavino»; kahe peale pool liitrit, «mezzo litro»; väiksed «Osterie» pole ehk alati läikivalt puhtad, aga jook seal on hea.»

MÄGESID ALT. . .

kirikuid väljast, kõrtse seest. . . Ei, nii ei seisnud reisijuhises. Seda maksimi võõrale maale reisijale kuulsin aastakümneid hiljem, kuuldavasti kadunud riigitegelase ja diplomaadi Heinrich Laretei poolt kunagi münditud, minu kõrvu teiste vahendusel ulatunud. Olin aga seda soovitus — tarkussõnaga veel tutvumata — siin-seal instinktiivselt-intuiitiivselt juba rakendanud. Iisraelis näiteks, *anno* 1968, järsult tõusva Masada kõrgmäe jalamil. Temperatuur *ca* 110 Fahrenheiti ehk 43 Celsiust. Pidime üles ronima ja siis teiselt poolt alla Surnumere äärde. Hakkasin astuma, kuid loobusin juba sadakonna sammu järel. Päike kõrvetas. Lonkisin alla. Vaatasin alt.

Mitte nii Roomas. Siin tõusime ühele-teisele künkale, vist mitte kõigile seitsmele, millel linn pidi paiknema, kuid vaatamata sellele vaatasime siit-sealt *alla*. Tõusime, tõsi küll, bussiga, nii et siingi oli härra Laretei soovitus väiksel mängus.

Meie bussis oli giidiks lüheldane keskealine daam, kes vuristas puhtas saksa keeles, aga ta näoilme, rõhutatult pruunid ning vahemerelikult pungis silmad reetsid itaalia-saksa ristsugutist. Ka ta ebasaksalik emotsionaalne kõneviis. Mäletan tema *ex cathedra* taolist giidikõnet Forum Romanumil, ei mäleta, mis seoses, kuid ta ütles nii, et «Mussolini war ein Kulturmensch!» Sellele eelnes või järgnes natside sarjamine. Ta püüdis nähtavasti natse ja fašiste eetiliselt lahku lüüa. Et *Il Duce* oli ikkagi «kultuurne isik», mitte Hitleri-taoline «Untermensch». Ei tea ma tänapäevani, mida võisid mõelda või tunda mu sakslastest kaastudengid. Nende kord oli tollal vaikida. Kaotatud sõda, süüdi kõiges.

Ei mäleta, kas meie segavereline, pruunis nahkkuues reisisjuht oleks meid ka paavsti audiensile saatnud. (Samuti jääb igaveseks saladuseks küsimus pruunisilmse daami pruuni jope päritolust — kas oli ikka ehtsast loomanahast või olid juba plastmassist üribid liikvel?) — Aga seal me olime. Püha Peetruse kirik palverändajaid pilgeni täis. Ka Peetri väljakul rahvast kui murdu. Pius XII kanti sisse. *Viva il Papa, viva il Papa, viva il Papa!* Kära nagu jalgpallivõistlusel või Briti alamkojas! Et kirikus elagu hüüti ja «tormiliselt» (NB: mitte sovetlikult «palavalt») plaksutati, oli muidugi üsna rabavaks üllatuseks rändureile põhjakaarest.

Olgu lisatud: tookordne Püha Isa õnnistus ei jäänud mul viimaseks. Ka Piuse järglane, võiks öelda revolutsiooniliselt liberaalne Johannes XXIII, tõstis oma käed mu pea kohale. See juhtus *anno* 1959, kui abikaasaga Roomat külastasime. Johannese kohta räägiti ja kirjutati, et oli omamoodi bohemikas ja tavatses hommikul kaua magada. Esimehe iseloomustus võib-olla ei sobiks pühale mehele, kuid teist kogesime omal nahal: tuli oodata tund või paar, enne kui vanahärra väljakuulutatud kellaaega ignoreerides kohale ilmus. Teadjad meie kõrval kirikupingil lohutasid, et nii on tal kombeks, ei maksa pahaks panna, läbi ja läbi rahvamees. — Johannese troonipärija, Paulus VI, erines oma joviaalsest eelkäijast, paistis kuivavõitu, soovinuks nagu Piuse *mustique*'i taastada, kuid aeg sammus oma rada. Ka Paulus VI tõstis oma käed mu pea kohale ja õnnistas. Peetri väljakul, enne jõule seitsmekümne teisel. Tõstis oma käed mu «pea kohale»?! No nii see ju päriselt ei olnud. Püha Isa kuulutas armu kaugelt, kord katedraali sügavusest, kord oma residentsi rõdult. Nii et võib tekkida küsimus, kas arm ja õnnistus üldse minuni ulatuski. . .

UNO STUDENTE DI TEOLOGIA

Roomas oli mul ka asja, ikka sama viiekümnenda oktoobris. Pidin üles otsima Vello Salo.

Aadress oli kaasas. Kuskil kõrvaltänavas, määrdund kollakate massiivsete hoonete reas seisis «Pontificio Collegio Russo». Nüüd tuleks öelda, et koputasin uksele. . . Ei usu aga, et nii lihtsalt see läks. Uksed Roomas on püüratud väravad, sõrmenukkidega ära proovigi. Võib-olla tõmbasin ukse kõrvalt kella, surusin alla jämeda traadi ehk roostevärvi varda alumisse otsa kinnitatud ümmarguse või ovaalse käepideme? Säherdusi vanaaegseid uksekellamehhanisme mäletan eestiaegsest Tallinnastki, ka Rakverest. Võib-olla siiski koputasin. Jääb ka üle võimalus, et uks oli lahti — lukustamata või koguni pärani.

Nii või teisiti, otsitavat polnud kodus, nagu selgub mahajäetud ülestähendusest (säilinud adressaadi arhiivis):

«24. 10. 50. V. a. hr. Salo, olen juhuslikult Roomas ja sooviksin meeleldi Teiega koh-
tuda. Teie mind küll ei tunne, kuid olen Teist palju kuulnud hr. Webermannilt [Otto A.
Webermann]. — Tulen täna õhtul kell 20.00 siit läbi; kui Teie ei peaks kodu olema, siis
palun jätke mulle teade siia, millal Teid näha võiksin. Jään Rooma neljapäeva õhtuni.
Tervitades Lauri Vaska (Münchenist).»

Kokku me saime, kas samal õhtul või päev hiljem. — Mu ees seisis tõsimeelne, kuid
sõbraliku ilmega seminaristirüüs habemik. Blond-ruske täishabe, hallikas-pruunikas
maaniulatuv kuub. (Millest võis küll *minu* garderoob koosneda? Ainuke Saksamaal oste-
tud uus ülikond (makstud natuuras) pidi siis juba otstest narmendama; ehk sain reisi
jaoks kellelki midagi kobedamat laenuks?)

«Tere!» — «Tere!» Salo viis mind oma kitsasse kambrisse. Kaesin esmakordselt ilm-
si kloosterliku eluaseme kasinust. Rõskes, kivises, hämaras üksikkongis — või pärine-
vad need kulunud atribuudid loetust? — hoomasin voodikest, võib-olla ka lauakest ja
toolikest. Kuskil pidi ta ju oma Vatikani Raadio eestikeelseid saateid tippima (*vide inf-
ra*).

Ei kestnud kaua, kui tõdesime, et oleme mõlemad 25-nda aastakäigu poisid, kum-
malgi omad siksakilised rännud seljataga, ka vaimses mõttes. Ei omanud tookord meist
kumbki klaaskuuli ennustuseks, et me tulevikuteed saavad aeg-ajalt ristuma, siin-seal,
mitmes ilmakaares. Viimati alles hiljuti, pärast ligi neljakümnet aastaringi Californias,
kus katoliku preester Salo mu poja Marcuse ja tema kaasa Tiina luteri kirikus paari pani.
Nüüd olime alles studiosused, ajanõuete kohaselt küll parajal määral varavanad, kuid
täis lootust ja ootust, et kõik veel tuleb. . .

Esialgu tuli õhtu. Istusime *taverna's*, kuskil Rooma ääremail. Pisike, onnitaoline
muldpõrandaga vana kõrts. Paar raudvitstega seotud suurt veinivaati ja luitunud lauajupp
baariletiks, muud nagu ei märganudki sisearhitektuuris. Onnil oli kolm seina, neljanda
asemel pärani uks. Ukseesisel poolsõõril kivist istmed, iga iste omaette kivimürakas, ta-
buretikõrgune kaljurahn. Istealused kergelt nõgus, lugematute tagumikkude poolt sile-
daks nühitud. Seal me istusimegi, andes oma tagasihoidliku panuse istepõhja
lihvimiseks, teoloogiatudeng oma «mungarüüga», siinkirjutaja oma läikiva püksipäraga.

Olime äsja külasthanud katakombe, siinsamas Via Appia Antica põiktänavas. Pääke
pidi lähenema loojakule, aga päikest ei näinud, sest ilm oli pilves. Rüüpasime *marsala't*.
Üks eesel konutas siinsamas, teisi kõrtsilisi polnudki. — Aeg jäi seisma. Oli õige aeg.
Kaipoc. Kui ei kõlaks nii kulunult, tuleks lisada, et oli tunda kõiksuse haaret. . . Kõiksuse
haaret ei saa reprodutseerida, ta tuleb ja läheb — küsimata, hoiatamata. Ei tule kutsu-
mise peale tagasi.

Kui ma seda sombust vesprit Igavese Linna ääremail meenutan, siis surub peale küsi-
mus, et millest me rääkisime. Vaikisime oma viivud, seda küll, kuid pidime ju veinisõõ-
mude vahel üksteisele ka midagi ütleva. Polnud meist kumbki suu peale kukkunud.
Sõnakehvuses pole meid hilisematelgi aegadel süüdistatud. Salo võis näiteks sõnada, et
«armu ja rahu», ja ma võisin teda tagant kiita. Hoopis tõenäolisemalt keskendus meie
kõnelus teemale, et siin me oleme ja mis saab edasi. Võiksin ju katsetada meie keskuste-
lu rekonstrueerida, kuid siis peaksin appi võtma «loomingulise kujutluse», satuksin «tõ-
sielu romaani» libedale teele, kalduksin kõrvale memuaari rangelt joonelt (!).

Kes maksis joogiarve? Suur ei saanud see olla, kruusike või paar vaadiveini, kuid n.-
ö. kerjustudengi mütsi kandsime ju mõlemad. Ühes ajunurgas nagu vilksatab mu kaasla-
se kobamine oma kuue voltide vahel. Võib-olla tegime kahasse. Ei mäleta.

Mäletan aga pikki jalutuskäike oma uustuttavaga Rooma tänavatel ja põikeid kõrva-
listesse pühakodadesse, kuhu päevased tiirud bussiga ei ulatunud. Eemal suurest turisti-
de voolust, risti-põiki sibavatest ametimeestest, kes kasinas pikas kuues, kellel tärnid

käistel või õlgadel. Üksikasjad on jäänud mälurakkude luku taha, kuid üks üldistav kirja-paber on säilinud. Toome ta siinkohal *ad verbum*, mitte et seal midagi olulist leiduks, kuid omaette paguluse ajadokument ikkagi, et mis muudki oli tookord päevakorras.

München, 6. 11. 1950.

Armas härra Salo,

juba nädal aega olen jälle Münchenis ja argipäeva askeldused on sundinud ajutiselt unustama elamusterohke reisu muljed. Tahan Teile tagantjärele veelkord kinnitada, et minu lühikene peatus Roomas kuulub mu elu suurimate elamuste hulka ja et pagas, mis sealt kaasa võtsin, annab mõlemisainet võib-olla kogu eluks. Kui elatakse kohustustega täidetud pisielu ühes paigas, siis ei või kunagi aimata, et kuskil mujal maailmas on väärtusi, mille olemasolust oled küll teadlik, kuid mille suurust ei saa kunagi eemalt hinnata. Seda tõendas ka minu möödunud reis, kuigi oli tegemist ainult abitu katsega Roomast osaliseltki ülevaadet saada. Ja Teile siinjuures siiras ja südamlik tänu nende päevade olulise osa sisustamise eest!

Palju tänu ka kahe viimase postisaadetise eest, mis sisaldasid Vatikani Raadio eesti-keelseid saateid. Panen siia ümbrikusse mõned balti üliõpilaskonna üleskutsed, mida oleme püüdnud levitada. Võib-olla saate neid ka mõnele tuttavale edasi anda. Siis paar Eesti Rahvusfondi Rootsist väljaannet. Kui Teie neist huvitatud olete, võiksite otseselt Rahvusfondile kirjutada ja neid gratis saata lasta. Kui on tegemist rahvusliku selgitustööga, siis on nad alati nõus seda tegema. Kahjuks ei ole mul rohkem väljaandeid käepärast. Püüan ka edaspidi Teile mitmesuguseid väljaandeid saata, samuti raamatute asja korraldada, millest tookord juttu oli. Samuti olen alati tänulik informatsiooni eest Roomast.

Südamlike tervitustega
Teie Lauri Vaska

PS. Kas Teil on paberimaterjalist (kirjutuspaber, ümbrikud, aktikaaned jne.) puudust? Võiksin seda teile saata, saan seda ise tasuta. Palun kirjutage.

L.V.

«MAARJAMAA»

Mu käes on vihikutaoline trükis: «MAARJAMAA, Eesti Katoliiklaste Ringkiri, Nr. 1 (21), XI aastakäik, Nelipühad 1972». Kaksteist lehekülge (24 17 cm) heal klantspaberil, trükipilt imeselge. Väljaande lõpus seisab peenes, kuid tänapäevani hästiloetavas trükis: «Meie ringkiri ilmub võimalust mööda. Saadetakse kõigile soovijaile tasuta. Toimetus: I-00184 Roma — Via dell'Olmata 9 — Trükitud käsikirjana. Tipografia Città Nuova della PAMOM, Roma.» — Eesti kultuuriloole meenutuseks: Vello Salo laialdase ning tiheda publitsistika ja kirjastamise alla kuulus ka ringkirja «Maarjamaa» toimetamine ja väljaandmine. Mitte veel tookord, anno 1950; ajakiri lasti lendu tosina aasta pärast.

Käesoleva «Maarjamaa» numbrü tiitelhel seisab suurte tähtedega pealkiri «EESTI NOORI ROOMAS». Ja tekst algab nii:

«Tänavune lehekuu meelitas Igavesse Linna nelikümmend eestlast — võibolla suurima meie keelt ja rahvast esindava grupi, mis siin kunagi käinud. Peamiseks sihiks olid «Euroopa-seminari» nime all peetavad loengud ja arutelud, kuid nende kõrval jätkus aega paljaks muukski. [- - -] Muude «kõrvaliste» tegevuste hulka mahtusid ka käesolevas «Maarjamaa» numbris toodud mõttemõlgutused usu kohta. Selle lugejaid palume

LAURI VASKA

1234

silmas pidada olukorda, mis oli nende jutuajamiste taustaks. Küsitletavad, eas 17—31 a., olid kõik õppivad noored [Rootsist]. Keegi nendest ei tunne lähemalt katoliku kirikut; Rooma-nädala raames külastati ühiselt vaid kaht kirikut ja Vatikani muuseumi. Kõik muud kontaktid katoliiklusega olid juhuslikud. Vastused [küsimustele] on toodud nii nagu mikrofon neid registreeris. [- - -] «Svedismid» on toodud korrigeerimata kujul. . . [- - -] Meie jutuajamise sihiks ei olnud üldistused, vaid lihtsa seiga kinninaelutamine: nii rääkisid-mõtlesid need eesti noored oma Rooma-külaskäigul Issanda aastal 1972.»

Niipalju väljavõtteid kahe veeruga täidetud tiitellehest. Teise lehekülje kirjapeas loeme: «MEIE NOORED USUST», ja siis küsimus: «Kas teeme väikese usutelu? Kunagi varem tahtsin päris-Gallupit teha meie Rootsist õppiva noorsoo hulgas usuküsimuste üle, aga osutuks liig raskeks. Teeme siis nüüd vähemalt mõne väikese intervjuu.»

Vastus: «Sel pole ju mõtet! Niisugusel küsimusel pole mingisugust väärtust: ta ei ole ju representatiivne!»

Järgneb üksteist lehekülge usutelu, mis täidabki kogu selle «Maarjamaa» numbri. Lühidaid küsimusi esitab anonüümne kursiivkiri; vastavad — mõni pikemalt, mõni napilt, mõni korduvalt — O., R., Ö., Ü., N., I., Ä., H., J., K., L., S., M., G., A., E., P., Ö. Ei saagi teada, kes on kes. Kõrvalseisjale, selle eriomase ajajärgu mittetundjale, jääbki mõistatuseks ka asja *primum mobile*. Salo nime ei leia me tervest kõnesolevast numbrist. Kardinatagust usukuulutust — nagu kohane tõsimeelsele usumehele — kohtame ka hiljem tema arvukates ülesastumistes nii kirjas kui seltskondlikel olengutel.

Nimetatud usutelu vääriski uustrükki kodumaa perioodikas kui üks omapärane paguluse ajadokument. Toome siinkohal ära vaid mõned noorte vastused või kommentaarid intervjuueerija küsimustele. (Originaali kirjaviis muutmata.)

«Kas Peetri kirik on «liig tore»?»

Ü.: «Mitte et ma oleks eriti «tuff», aga ma ei olnud tõesti oodanud seda mis minuga juhtus kui ma käisin üksi esmaspäeva varahommikul Peetri kirikus. Tahtsin «ära vaadata» Peetri kirikut ilma turistideta ja ilma suure grupita. Seal aga juhtus midagi imelist. Kupooli alla jõudes tundsin, et «siin ON maailma tsentrum! Ajaloo, aja, usu ja praeguse — nii et, ma ei oska seda õieti eesti keeles ehk ka muus keeles seletada — fookus».»
[- - -]

«Mis mulje sul siis siit on?»

P.: «Et siin jookseb üks jõle mass inimesi, kes on pastorid ja ei tee midagi! Need, kes seal linna peal on.»

«Täna komplimendi eest!»

P.: «Ei, mitte Sina!»

Etc.

Miks nii pikalt «Maarjamaast»? Kus on koer maetud? Kannatust, tuleb kohe! Lööme labida maasse. . .

L.: «. . . kui ma saaks valida praegu, et ehitada häid, ütleme: häid maju, kus inimesed saavad hästi elada sees, või üht suurt kallist kirikut — ma ehitaks need majad.»

«Aga kui on mõlemad võimalikud?»

L.: «No siis ma ehitän muidugi mõlemad! Aga see on nagu kuidagi utoopiline situatsioon; mul on kogu aeg alati valida, üks ole, kas ma ehitän või ei.»

Ja siin see kutsikas ongi:

«Aastat kakskümmendviis tagasi käis Roomas Lauri Vaska, praegu rahvusvaheliselt tuntud teadusmees. Siis oli ta veel teie eas ja elas Müncheni Funkkaserne-nimelises põgenikelaagris, kus ma temaga tuttavaks sain. Kas teate, mis tema tollal ütles?»

«Ma elan juba paar aastat barakis, aga olen valmis kogu oma elu barakis virelema, kui ma ainult tean, et on olemas ka nii uhkeid paleesid nagu ma täna nägin — selle asemel et palee ehitamata jätta ja sama raha eest kakssada sotsialistlikku betoonkasti ritta panna.» — «Oleks huvitav kuulda, kas ta on oma arvamise juurde jäänud. . . »

Kas olen?

Vahemärkusena mainiksin, et kui Salo mind 1951. a. sügisel Münchenis külastas, tutvustasin Rooma kiriku esindajat meie luteri pastoritele, Walter Koppermannile ja Konrad Veemile (pärastine peapiiskop). Istusime ühes *Weinstube's* pika jalaga ümmargustes mahukates veiniklaasides säras *Mosel*. Pärast esimest kohmetust — Salol ju aukartustäratav pikk must kuub üll ja habe ka — lausus Veem, et *dogma*, jaa, see on ka meie kirikus olulisel kohal. Koppermann, mu kaasvõitleja ja mentor Göttingeni-päevilt, mäletatavasti ei sekkunud teoloogilisse diskussiooni. Kuid nagu alati, Walteri muhe ning rahulolu kiirgav olek lahendas kõik võimalikud pinged juba eos. Võiks lisada, et tema klaasis sätendas *Apfelsaft* (õunamahl), kangemast mürjukesest ei pidanud ta noil aastatel lugu. Ja miks mitte ka meenutada, et kuusteist aastat hiljem (1967) sai Koppermannist meie kaksikute, Matthiase ja Pauli ristija; ise oli ta samuti kaksikuna sündinud. . .

Ja märkuseks ülaltoodud «Maarjamaa» tsitaadi kohta seda, et ilmselt oli see intervjueri poolt hetkeline puist käisest, kuid sisuliselt enam-vähem täppis küll, see on hästi meeles. Võib-olla on mu tollane mõttelend ka kuskil n.-õ. originaali näol kirjas?

Kas olen jäänud oma tookordse arvamise juurde? «Uhked paleed»? Jaa, seda küll. Aga kas «olen valmis kogu oma elu barakis virelema, kui ma ainult tean. . . ?»

TEMPORA MUTANTUR. . .

Täna, paastukuu neljandal *anno* 1991, kui ma neid Rooma-päevi üksikasjalikult meenutan, sajab jäävihma. Kogu eelneva öö on sadanud. Õhusoojus veidi alla nulli. Vihmapii-sad jäätuvad niipea, kui põrkuvad maapinnale. Maa on valge, mitte lumest, mis sulas ülelele ära, vaid aina paksenevast jääkorrast. Puud kannatavad raske jääkoormuse all. Eriti pikaokkalised männid, igal okkal veerandtollised kristallid peal, alumised oksad vastu maad. Kuused on nagu peksasaanult norgus. Ja kask mu akna taga on päris lookas, latv juba jäätunud maas kinni. Istutasin ta paarikümne aasta eest, tõin rinnakõrguse puuhakatisest verstakaugusest soo äärest. Mitu aastat vireles, siis võttis vedu.

Hommikul tegin suuskadel tavapärase tiiru, sedakorda jäätunud rohu peal. Murdunud oksaprahti kõik kohad täis, ka jämedaid harusid siin-seal laokil. Need on vahtrad, haavad, toomingad, pähklipuud. Külmunud lehepuu oks ei kõverdu, seisab jäigastunult kui tikk, aga sisu on rabe, esimese tuulepuhanguga murdub äkilise praginaga. Mitte nii kased. Kask on sitke, ei mõrane, ei puista oksapuru, ta paindub ja paindub, latv kummardub maani, kannatab vaeva ära. Ja kui jää on sulanud, ajab end sirgu, nooremad paari päevaga, jämedamatel võib võtta terve saabuva kevade või suve. Nii on juhtunud varematega aegadel. Kui aga elumahlad kaovad, jääb kask kaardu. Kas ei tehtud lookasidki kasepuust?

Rabistab jäävihma. Ei varblasi, ei tihaseid, ei neid teisi siinse kontinendi ja meie kliimavööndi linnukesi, mille nimesid ma pole viitsinud ära õppida —, ei nende tavalist ilmale vaatamata lustilist piuksumist. Siis aga äkki väike kröbin, siis üha suurenev mürin,

nagu läheneva rongi rappumine. Taipan kohe: tuuleil väristab jääkattega raagus oksid, jäätunud oksapuru sajab kaela.

Käisin saunas, aurutasin külmavõetud konte. Praegu istun soojas toas, kapukad jalas. Meenutan päevi ja õhtuid ja öid ja varahommikuid Püha Aasta Roomas nelikümmend aastat tagasi. Ja küsin uuesti: kas oleksin (olnud) valmis kogu oma elu . . . ja need teised sõnad . . .

No kuulge, no ütelge ise!

Anno 1972, kui anonüümne usutleja «Maarjamaas» mult tagaselja vastust päris, siis oleksin ehk veel idealistina poseerinud, et hea küll. . . etc. (NB: Funkkaserne barakk (vt. eespool) oli talvel hästi kõetud, igas ruumis raudahi, veepeldik siinsamas.)

Kuid täna? Palun väga! Miks mitte üks palee ka minule, teenrid ja kõik. . . Kas nii alla käinud? — «Lastele piim, vanadele viin,» mäletan oma isa kord pidulauas ütlevat.

. . . *et nos mutamur in illis!*

INTERMEZZO: KEELTE KEETMINE JMS.

Itaalia keele oleksin pidanud ikka ära õppima. Vabanduseks võib pakkuda, et ei ole olnud otsest sundust või juhust, kuigi kord tehti ettepanek aasta või pool Milano ülikoolis «gastroleerida». Üks teine kord pakuti töökohta «Montecatini» uurimislaboris Novaras. Kummastki ei saanud asja.

Mündi teine pool aga näitab, et Itaalias saab suurepäraselt läbi ilma kohaliku keeleta. Mitte nagu Prantsusmaal, kus de Gaulle omal ajal võõrkeeled n.-ö. ära keelas.⁷ Itaalias — poeetilisel ehk metafoorilisel väljendades — piisab vaid kuulsa vanasõna lausumisest, et «väikene poiss läks tasa üle silla ja taevas oli lilla» — ja saad ülemaailmsel keelteilu konkursil teise auhinna! Esimene kuulub teadagi kellele! Prantslaste auks pean aga kohe lisama, et ka nemad mõistavad eesti keelt, kui end sulaselgelt ja ühemõtteliselt väljendad, ja nagu selgub alljärgnevast seigast.

Pariis, 4. juuni 1972. Seisime seitsmekesi keset de Gaulle'i nimelise aerodroomi suurt vestibüüli, viis last (vanuses 6—16), naine ja mina. Olime tagasiteel Helsingist, kus resideerisime ligi pool aastat. Kojusõit kulges läbi Hamburgi ja Pariisi, kummaski peatusime kaks päeva. Nüüd ootasime lennukit Amsterdam, et sealtpäev hiljem New Yorki lennata. Igal perekonnaliikmel käeotsas kaks kandamit, väikseid ja suuri, kokku nõnda siis neliteist. Soomes elamise tarvis pidi ju pool elamist kaasas olema. Enne pakide äraandmist lugesime üle. Saime aga kolmteist. Lugesime ja lugesime, ikka kolmteist. Valjuhääldajas anti teada, et on aeg lennuseiduks valmis seada. Meil aga üks pamp puudu. Momendil paistis nii, et puuduv kohver oli kellegi «vabakutselise» poolt ära tõstetud.

Tuli hakata õiendama, oma häda ametivõimudele kurtma. Kes meist oskab kõige ladusamat prantsust? 14-aastane Marcus oli kõige kauem *français*'d studeerinud, juba algkoolist peale. Lükkasin poja ette, et kärata peale, näita, mille eest on kooliraha makstud. Poiss tegi mis oskas. Ei saanud aga tema viisakast pärimisest aru. Mundrikandjad naeratasid ja sammusid edasi.

Metalne valjuhääldi kuulutas taas, et lennuk Amsterdam, väljub peatselt. Mu kannatuse piirikile bürokraatia ja ta käsilaste vastu on alati imeõhuke olnud. Ja nii pahvatasin-

⁷ Pärastsõjaaegsetel rahvusvahelistel keemia konverentsidel olid algul ametlikeks keelteks inglise, saksa ja prantsuse keel. Üsna pea sai inglise keel ainuvalitsejaks, mida prantslased aga ignoreerisid. Üks prantsuse kolleeg usaldas mulle soravas inglise keeles, et oli sunnitud oma loengu pidama emakeeles, kuna muidu poleks ta saanud valitsuselt reisiraha; nüisugune oli tingimus de Gaulle'i ajal. Nüüdseks on toonane reegel juba ammu ajalugu.

gi oma võimsa baritonliku rinnahäälega: «kurradi, kurradi, kurradi kurat!» . . . rrradi, rrradi. . . kaikus vastu suure halli seintelt. Juhtus see, mis pidigi juhtuma. Kümme-konna sekundi pärast olime ümbritsetud tosinast tšinovnikust, ühel kindrali-, teisel admiralimoodi pagunid õlgadel. Ja neid voolas järjest juurde.

«Mis on lahti? Kas keegi on viga saanud? Kas tohime aidata?» Jne. jne.

Jätame selle lookese edaspidise käigu teiseks korraks. Neljateistkümne kohvrit, Kristina lillekirju riidega kaetud pisikest kaugast, ei ole meist keegi hiljem näinud. Võib-olla unustasime hotelli, võib-olla taksosse. Või oli siiski mängus pikanäpumees? Kui nii, siis anname talle andeks, sest rõõmustav kogemus prantslaste poliiglotlusest kaalub kõik üles.

Roomas on vandesõnad üleaurused. Päriselanike vastutulelikkus ning abivalmidus võõraste vastu on spontaanne. Ei jõuagi küsida, juba teavad nad su soove. Nagu näiteks detsembris seitsmekümne teisel. Lendasin Rooma ja sealt edasi Cagliariisse, Sardiinia lõunatippu, kus toimus üks NATO teaduskonverents. Vaevalt oli lennuk Roomas Leonardo da Vinci lennuväljal maandunud, kui üks habras käsi haaras mu raske kohvri ja juhtis mu jooksujalu läbi-passi- ja tollikontrolli. Ei olnud tegemist näppamisega, nagu esimeses jahmatuses oletasin, vaid hoopis lennuliini näitsiku teenindamisega, kes otsustavalt keeldus jootrahast. Sama juhtus nädal hiljem Sardiiniast Rooma naasmisel. Miks niisugust kõrvalist intsidenti meenutada? Aga sellepärast, et säherdust küsimata-ootamata abi pakkide kandmisel pole ma ei varem ega hiljem kogenud. Ja kui mul midagi muud kogu elu jooksul tehtud lühikestest ja pikkadest otstest pole meelde jäänud, siis tinarakete pampude tassimine küll. Juba tudengipõlves oli tavaks pühadeks kodulaagrisse sõites kastitüüsi raamatuid kaasa tirida. Et nüüd, vabadel päevadel, teeme oma semestriajal logelemise tasa! Mis tegelikult juhtus, on universaalselt teada, küsi vaid studiosustelt mis tahes ilmakaarest, mis tahes ajajärgust. (Siinkirjutaja raamatukast ei jäänud küll avamata, sest ka must pesu kuulus kandami koosseisu.)

Enne kui jälle Roomas kanna maha paneme, riskime ülepakkumisega ja põikame viivuks Sardiinia liivasele lõunarannale, sinna, kus äsjamainitud NATO-konverentsil teadust arutasime. Cagliari plaazilt on Aafrika mandri suhteliselt lühike ots, midagi 150—200 km ringis. Selge ilmaga — ja paraja annuse kujutlusvõimega — saavat sealt Musta kontinendi äärjooni silmata. Seal ma istusingi, selg vastu piinia tüve, jalad soojas liivas, pilk otse lõunasse. Ilm oli selge, taevast ei muud peale päikese, ei lõokest, ei kajakat. Olin käinud ujumas. Vahemere vett — kaugel asulatest ja inimtegevusest — peab ise oma ihul tundma. Sinakas-rohekas, klaar, mahe — jah, isegi nüüd, kesktalvel! Kui absurdne oleks võrrelda tegelikkust mingi *Kodacolor*'i pildiga või filmiribaga!

Kuid mis on tegelikkus? Seal ma istusin, kujutlusvõime vastuvõrdlikult pingul. — Ja ennäe: Hannibal ise oma suure väega, elevantid ja kõik. Astub läbi *Mare internum*'i, nii kui Suur Tõll muiste üle Suure väina. Üks kartaagolaste kaubatee käis ju Uticast sirgelt Caralese sadamasse, kuskil siinsamas lahesopis. — «Hannibal ad portas!» hüüatasin kohkunult, korrates roomlaste hirmuhüüdu a. 211 e.Kr. . . mida mäletasin vana Kristoffeli ladina keele tunnist Rakvere gümnast. (Ei saa jätta lisamata, et hr. Kristoffel, Vabadussõja-järgne vene emigrant Ecstis, õppis eesti keele selgeks kolme kuuga. Nii ta meile jutustas. Ütles, et veetis ühe suve Võsul, kaasas Aaviku grammatika. Ja toonitas, et ilma ladina keele oskuseta poleks see olnud võimalik. Tõsi, ta eesti keel oli laitmatu, isegi ta aktsenti oli mõnus kuulata.)

Kirjandusreeglite kohaselt peaksin sedamaid lisama «. . . ja kohe virgusin tukastusest. . . » vms. Kuid kirjandusest oleme kaugel. Ei kirjuta me romaani, ei tõseluromaani. Ärevuses arutasin hoopis niimoodi, et kui väepealik hakkab pärima, mis keeles peaksin talle oma süütust tõestama. Istusin ju täiesti juhuslikult Sardiinia liivarannal, ei olnud ma

võlgu Kartaagole teips. Hetkeks kahetsesin, et ma pole õppinud puunia keelt. Siis aga taipasin äkitselt, et ehk annab asi end seada. Kas ei kõneldud sealmail mingit proto-Estot? Alles nüüdsama oli ilmunud eestikeelne raamat pealkirjaga «Hannibali rahvas».⁸ Kas ei tõestanud too autor seal või oma teistes teostes, et kõik keeled keedeti kuskil Esto-Aesti-Euroopa pajas?

Jätame ulmelise Sardiiniaga esialgu jumalaga, kunagi kavatseme Cagliariisse tagasi pöörduda, et NATO konverentsist arukamalt aru anda. Kindluse mõttes kasutan «ulmelise» adjektiivivi, muidu võidaks kogu mu memuaar — mis põhineb aina faktidel — kahtluse alla seada.

Nüüd oleme taas Roomas, ikka veel kõrvalepõikena seitsmekümne teise detsembris. Cagliariist saatsin preester Salole telegrammi Frascatisse, et tulen külla. Ei olnud mul õrna aimugi, kus see paik võiks asuda, kui kaugel Roomast, mis ilmakaares. Ilm oli õhtus. Libistasin end takso tagaistmele, «Frascati, Villa Mondragone,» sõnasin. Kakskümmend taalrit, vastas sohver. Sõitsime. Linnatuled jäid seljataha. Sõitsime pilkases pimeduses. Ei ühtki asulat ega tulukest. Kõrvalised teed, auto pöörab kord õiget-, kord kurakätt. Kurat, viib äkki sohu, lööb maha!? Ei midagi niisugust. Juba ronis masin pikkade piiniate vahel ülesmäge. Palun väga, siin me olemegi. Kogu teekonna olime vestelnud — mis keeles? Ei mäleta. Suur lossitaoline hoone. Pikkades kuubedes vatsakad jumalamehed. Ah *Don Salo*? Kohe kutsume. Õhtusöök oli just lõppenud. Mu võõrustaja tõi kõõgist suure vaagnatäie oliivõliga kaetud väga maitsvat aedvilja salatit — ja *caraffa* valget veini.

PITTORE

Roomas, neljapäeval, 26. oktoobril 1950.

Astume ülaltoodud vahepalast ajas kakskümmend kaks aastat tagasi, sinna, kus oma Rooma-päevikut alustasime. Püha Aasta palverännak oli lõpukorral. Oli aeg ära sõita. Rong Firenzesse pidi väljuma keskööl. Kiirustasin rongijaama, vasakus käes reisipamp, parema käe kaenla all kaks pikka, kõvast paberist rulli. Salo andis kaasa, et viigu ma need Saksamaale, et siis kellegi teise reisipaunas Rootsi läkitada. Mu enda kandami vorm (kohver?) ja sisu (?) on mälestust pühitud, aga paberirullid (parema käe kaenla all) on imeselgesti meeles. Ilma nendeta poleks kogu mu Rooma-päevik konstrueeritud nõnda viisi, nagu ta on.

Kaasaegsed kaaskohalised mäletavad, et tol ajal oli põgenikel peaaegu võimatu Saksamaalt välja pääseda, v.a. ühesuunalise emigratsiooni korras, mis oli juba mõnda aega käigus. Polnud ju õiget passi, rääkimata reisirahast. Lääneliitlaste okupatsioonivõim kohtles pagulasi kui sunnismaiseid. Kuid nagu alati, oli erandeid — siinkirjutaja Roomareis kaasa arvatud —, n.-õ. reegli kinnituseks. Kahe suure eesti pagulaste varjupaiga vahel, Rootsi ja Lääne-Saksamaa, käis ühendus üksikute kullerite kaudu, kui oli vaja midagi postiväliselt edastada. Kellel oli juhust sõita, kas altkäe või legaalse dokumendiga, võttis pagasi kaasa, suulise või kirjaliku, vahel ka midagi asisemat. Ühe esimese pääsukesena külastas Saksamaa eesti tudengeid Peeter Tõnus Rootsist, tollane Eesti Üliõpilaskonna Välismaal esimees. Tõnus tõi kaasa suure elevuse, alles nüüdsama, 1950. a. kevadel.

Nüüd aga tõttasin Rooma rongijaama, kaasas kaks papüürusemoodi rulli — kahe eesti kunstniku loomingut! Kuidas nii?

⁸ Edgar V. Saks, Hannibali rahvas. Ajalooline romaan Liivi-Vene sõjast, 2., red. trükk. Ortò, Toronto, 1970.

Maalingute autorite ja toonase päriolu kohta saame arvatavat selgust Vello Salo Vatikani Raadio cestikeelse saate tekstist, dateeritud 24. 10. 50. Sealt loeme: «*Püha Aasta puhul leiab Roomas aset viis kat. kiriku välist tegevust tutvustavat erinäitust: esimesena mainigem erilise huvi osaliseks saanud misjonimaade kristliku ainekustiga kunsti näitust, edasi heategevuse, Kat. Aktsiooni, idakiriku ja XIX s. sakraalkunsti näitusi. Viimasest võtab osa ka eesti kunstnike töid, nimelt Eerik Haameri maal «Matused» ja Lembit Nõmmeotsa pastell «Ramna kiriku interjöö» (rõhud — L.V.). Samas ruumis leidub ka 9 maali Soomest, 2 Lätist ja 3 Leedust. Balti riikide tagasihoidlik esinemine on tingitud eeskätt sellest, et põgenik-kunstnike laialipaisatuse tõttu paljud tööd puhtorganisatoorsetel põhjustel liiga hilja kohale jõudsid või isegi üldse mitte pärrale ei jõudnud, nagu näit. Žürü poolt juba I. a. väljavalitud E. Wiiralti litograafia «Julustaja», mis tänini saabunud ei ole. Need takistused ajasid nurja näitusekomitee soovi pagulasmaade kristlikule kunstile väarikat kohta anda, müstõttu näitusekülastajatel väga raskeks osutub ligikaudsetki ülevaadet saada nn. raudeesriide taguste maade tänapäeva kunstilisest tasemest. . . »*

Käesolevas seoses olulist tsitaati oleme natukene venitanud, viitamaks ühe pagulase ekstraordinaarsele n.-ö. üksikvõitlejalikule tegevusele. Vello Salo Vatikani Raadio eestikeelsed saated⁹ moodustavad ühe üldiselt vähetuntud peatüki eesti pagulaskultuuri loos. Tõenduseks tema tollasest vaimsest ja füüsilisest energiast on mul käepärast mahukas kaust raadiosaadete tekstidega aastaist 1950 ja 1951: tihedas masinakirjas äärest ääreni imeõhukesel paberil tipitud läbi vähemalt tosina kopeerpaberi — kas mitte kolmeteistkümnes (?) koopia minu jaoks — ja selgesti loetav tänapäevani. Mu kaustas leidub ka nende raadiosaadete trükitud kava, kellaajad, laine pikkused ja kõik. Saated mitmekümnes keeles, sealhulgas *Eesti* (kõik keeled-maad-riigid vastavalt originaalkeeles ära toodud).

Kui nüüd mainitud tsitaat Vatikani raadiosaadete tekstist kunstinäituse kohta ja mu mälu «kaks rulli kaenla all» kokku viia, siis pidin kandma Haameri ja Nõmmeotsa taset. Eks uudishimu sundinud rullide sisemust kaema, kuid — häbi tunnistada — ei mäleta ühtegi kriipsu, pintsli tõmmet ega värvi. Selle asemel on selgelt meeles järgmine episood.

Vehkisin läbi hilisõhtuse Rooma. Kell võis olla kümne-ühetekümne vahel. Grupi ärasõit oli määratud ööpäeva piirile. Paistis nii, et üheks kiireks, Igavese Linnaga jumalagajātu klaasitüüeks jätkuks veel aega, «one for the road», nagu kõlab anglosaksi kõnepruugis (u. «veel üks (viimane) sõõm enne teeasumist»). Trotuaari ääres paremat kätt ahvatleski lahtine uks, mõned trepiastmed alla, ja juba istusingi ühe pikliku kitsa ruumi pisikese (ainukese?) laua taga.

Vürtspood? Kõrts? Restoran? Kohe ukse kõrval suursugune tünn oliividega; kõrvitsad, melonid jms. põrandal, pinkidel; laiad-madalad kastid puu- ja köögiviljaga; kauge-mal veinivaat... Üheperepood naabruskonna igapäevaste tarvete tarbeks. Aga ka söögi-joogikoht juhuslikule möödujale, lauake ja paar tooli naabrile klatšijutuks. Nii mulle paistis. Sarnased pisipoed näisid palistavat Rooma tänavaid siin-seal, iga teise-kolmanda maja keldrikorrusele viis tänavalt kivitrepp.

Ajaloo huvides meenutagem, et Eestiski leidis — vanal heal kliike ajal — umbes sedamoodi vürtspoode, mitte küll igas teises-kolmandas majas, kuid täiesti piisavalt elanikkonna vajadustele. Nagu näiteks Volkovi pood Nõmmel Tähe tänaval või Koidu tänavatoidukauplus Lilleküla kandis. Kas ei asetsenud Volkovigi poes üks lauake paari tooliga — sisenedes paremat kätt, lett jäi vasakule — suupiste konsumeerimiseks *in loco* (kohapeal)? Erinevalt Itaaliast ei pakkunud hr. V. veini, kuid mul kumab mälu piltilt ühest

⁹ Arvatavasti algasid esimesed eestikeelsed raadiosaated väljaspool N. Liitu 25. XII 1948. a. paavsti jõululäkitusega.

musklis ning higisest mehest, kes ostis pool (või oli veerand?) naela teevorsti, saiapätsi ja kruusi piima ja asus sealsamas poenurgas oma noosi nosima. Ka Eesti vürtspoe seisid raudvitstega suured tünnid, mitte küll oliividega, vaid soolaheeringate ja -siigadega. Kala mähkmeks pidi ostja kaasa tooma («eilse või üleilse») seitungi, *Päevalehe, Es-maspäeva, Vaba Maa* etc. (mida ei tohi ära segada tänapäeva üleminekuaja nimekaimudega). Jah, veini Volkov ei müünud, rõõskpiima aga küll, mida mõõdeti plekktoobiga piimaplekist.

Ei ole enam Volkovi poodi. Kuulu järgi on ka itaalia kultuur alla käinud. Ei pane imeks, kui mu toonase lokaali trepialune uks on tänaseks kinni müüritud. . .

Õnneks on mu Rooma-päeviku kuupäev ikka veel 26. oktoober 1950. — Tellin peekritäie magusat punast veini. Asetan maalirullid toolist vasakule, püsti vastu seina, kohver jääb paremale käeulatusse. Kogu vürtspoe pererahvas koguneb mind kaema, suurte vuntsidega peremees, ta volüümikas teinepool, noorem sugu uudistab kaugemalt. Olen ju ainuke hilisõhtune kunde, pealegi pomisen arusaamatut keelt, õigemini keelte segu. Tolal polnud veel turisti-tüdimust, ja ega võõramaalased sattunudki naljalt keldripoodi.

Joon peekri põhjani. Tõusen, maksan arve, jätan kättpidi jumalaga (nemad pakuvad kätt).

Rooma tänavad on tühjad. Imelik küll, keskööni on veel aega — kus on kõik roomlased? Võib-olla viibin vales linnaosas? Kõle, sügisene kõhedus, kahel pool tänavat anonüümsed kivimajad, omaenda sammud linnakividelt pörkeliselt vastu kajamas.

Olin jõudnud paar tänavavahet sammuda. Ja siis: «Signore! Signore!» hõigati selja tagant heleda häälega. Pööran ümber. Hingeldav, ähmi täis teismeline tüdruk on äkki mu kõrval, vehib paberirulliga. Te unustasite oma maalid meile, siin nad on! Kui on aega, tulge tagasi, isa sooviks teid tervitada. . .

Läksin. Istun taas sama lokaali samal toolil, laual suur klaas veini, sedakorda *gratis*. Pererahvas on elevil. Meil on külas maalikunstnik! Kindlasti keegi rahvusvaheliselt tunnustatud *pittore!* Tagasihoidlik härra, reisib nähtavasti *incognito*, ega muidu oleks ta meie kõrvalisse poodi sisse astunud. Võtan komplimendid vastu; naeratan, noogutan nõusolevalt.

Teadagi, kes peaksid kaunitest kunstidest rohkem lugu pidama kui mitte itaallased!

Kuidas ma sealt tulema sain, ei ole enam meeles. Mäletan vaid, et pea surises *marsalla'*st ja keskõisele rongile jõudsin viimasel minutil. Et vürtspoe peremees oleks mulle oma teismelist tütart kaasaks pakkunud, pärineb ilmselt hilisemate unenägude valdkonnast. . .

Pittore!

Ein wunderkind!?

Maalikunstnik — hm! Juba teist korda ristiti mind niisuguse auväärse tiitliga, kord Lüübekis ja nüüd Roomas, mõlemal puhul mu seljataga, nii piltlikult kui tegelikkuses. Võib-olla aga peitus selles nimepanemises mingi üle aegade ja riigipiiride ulatuv müstiline seos, mingi ceterlik side?

Kujutluste ja mõistetevahelise seosega on lood, nagu nad on. Pidin just oma Rooma-päevikule «*Pittore'*ga» punkti panema, kui meenus midagi varasest lapsepõlvest. Neljaviieaastaselt harrastasin värvipliatsitega joonistamist, nagu vist enamik lapsi enne ja pärast mind. Vahemärkusena sooviksin lisada, et joonestamisega tegelesin koguni varem. Niikaugele kui mälu ulatub, istusin isa kõrval, tekki mähitult, tema suure kirjutuslaua taga ja kritseldasin paberile midagi, mis üritas isa joonestusi jäljendada. Isa oli maamõõt-

ja, õhtuti valmistas plaane tušisulega. Laual põles rohelise klaassirmiga lamp. Elasime Lille tänav 5, mitte kaugel Seewaldist ja Hipodroomist. Olin aastates 2—5. . . Täna seni on mul säilinud oskus plaane teha, nii sulega paberil kui mõttes ning teos. Kas on mängus geenid või varajane treening?

Aga nüüd räägime hoopis värviliste pliiatsitega joonistamisest. Mu pildid äratasid tähelepanu mu vanemate tutvuskonnas. Öeldi, et poisil on annet, pange ta õppima. Keegi perekonnasõber soovitas õpetajaks baltisaksa kunstnikku Hörschelmanni. Ei mäleta — ja pole ka enam kaasaegseid tunnistasmas —, kas ma tolle härra juures tunnis käisin või mitte. Ometi on hästi meeles 4—5-aastase latsekese üks meistriteos, mis raamiti, pandi klaasi alla ja riputati korteri seinale. *Ein Wunderkind* — imelaps?

Mis maal see oli? Silma järgi joonistatud vist ühe pildi järgi — kas kuskilt raamatust või juba olemasolevast reprot: ees kõrkjad, siis järv ja järve taga mets. Kuid midagi läks viltu. Kuusepuudele järve tagumisel kaldal maalisin jämedad tüved, täiesti ebaproportsionaalselt ning perspektiivireegleid eirates.

Need paksud tüved ei anna mulle rahu tänapäevani. Oleksin pidanud oma nüri pruuni pliiatsiga joonistatud kuusetüved ära jätma, originaalis neid ju ei olnud. Või polnudki mingit originaali?

Ääremärkusi turu ja turumajanduse mõistmiseks

Postsotsialistlike riikide üleminek turumajandusele on aktualiseerinud ka turu mõiste. Näiliselt lihtsa ja universaalse toimega mehhanism tundub esimesel pilgul seletusi mitte vajavat, ent samas hakkavad selle kasutamisel ilmnema ootamatud nähtused, domineerima pääseb stiihia ja anarhia. Järgneva käsitluse eesmärk on avada mõnda turu külge ja heita pilk üle tavakäsitluste ja -kujutluste, et näha, mis on selle näiva lihtsuse taga. Ühtlasi on püütud visandada pilti, missuguste omaduste kandjana nähakse turgu tänapäeva majandusteoories.

TURU TOIME JA OMADUSED

Kui turu toimet millegagi võrrelda, siis võiks selleks olla vee üleslükke jõud, viis, kuidas vesi kannab oma turjal laevu. Turuga seoses on räägitud ka «nähtamatust käest», mis majandustegevust reguleerib. Sealjuures ei mahu turu mõiste nähtavasti hinnanguliste kategooriate «hea» ja «halb» alla. Üsna mõttetu on rääkida «heast turumajandusest». Turgu iseloomustavad pigem sellised mõisted nagu ratsionaalsus, efektiivsus, kasum.

Turgu lähemalt vaadates selgub, et see on siiski komplitseeritum kui skeem, mille kohaselt turul kohtuvad ostja ja müüja, kes lepivad kokku hinnas ja sooritavad tehingu. Selliste tehingute summa oleks liiga lihtne isegi mingi teoreetilise mudeli jaoks, kus teatud omadusi paratamatult arvesse ei võeta. Tõeline vaba turg peaks lisaks hindade kujunemise vabadusele andma võimaluse vabalt turule tulla ja sealt lahkuda, seal konkureerida. Oluline moment on turgude elastsus. Viimane väljendub näiteks hindade reageerimises nõudmise ja pakkumise muutustele, mis üksikute kaupade puhul on erinev. Väga elastsed on rahaturud. Tooraineturud on vähem paindlikud, aga samal ajal on hinnad seal tundlikumad kui valmistoodangu turgudel. Iseloomulik on see, et mõni hind on jäik alanemise suhtes (tööjõuhind celkõige). Siin räägivad kaasa varem sõlmitud kokkulepped, samuti mõjutab ühtede hindade muutumine teisi hindu, arvesse tulevad psühholoogilised tegurid. Oluline on ka see, kuidas kokkuleppeid sõlmitakse. Puhtale turumudelile vastavaid oksjoni tüüpi tehinguid sooritatakse harva, enamasti on ost-müük vahendatud, ostjail ja müüjail ei ole täielikku informatsiooni teiste majandusagentide nõudmisest ja pakkumisest.

1970-ndatel tähtsustus eri turupooltel olevate majandusagentide valduses seisva informatsiooni ebavõrdsus. Lähtepunktiks sellele sai George Akerlofi artikkel ««Sidruniturg»: kvaliteedi ebakindlus ja turumehhanism» (Akerlof, 1970). «Sidrun» tähendab ameerikalikus kõnepruugis rämps, ühe näitena on kasutatud pruugitud autode turgu. Müüjal on sellisel turul auto omaduste kohta palju rohkem infot kui ostjal. Vastupidine olukord, kus informatsiooni valdab ostja, esineb kindlustusega seotud valdkondades

---

Artikli kirjutamise idee kujunes 1992. a. talvel Prahas kolme kuu jooksul toimunud arvukates söögilauavestlustes Kesk-Euroopa Ülikoolis arhitektuuri ja kunstiajaloo kursusel õppinud Karin Hallase, Reet Rasti, Hanno Kreisi, Tõnu Laigu ja Raivo Roosmaga. Olgu siin esitatud kokkuvõtte katsest kirjeldada humanitaaridele majandusteadusliku mõlemise keelt ja viisi.

(elukindlustuspoliisi ostjal on oma tervise kohta teavet, mis pole kindlustusfirmale kättesaadav). Informatsiooni selline ilmne ebasümmeetrilisus paljudel turgudel on sünnitanud vajaduse tõlgendada sõlmitavaid kokkuleppeid (näiteks tasakaaluhindu) hoopis teises kontekstis.

Täiesti omaette nähtuse moodustavad majandusagentide ootused, s.t. nende hinnangud tulevikus toimuvatele muutustele. Otsuste langetamisel lähtuvad nad neist olulistest parameetrites (hinnad, intressimäärad, raha pakkumine).

Õeldu kinnitab, et turg on keerukas mehhanism. Arenenud riikide kohta võib öelda, et tasakaalustumine toimub, turud «puhastuvad» (*clear*) ja seda laadi kõrvalekalded on suhteliselt vähem olulised (kuigi viimase seisukoha üle teoreetiliselt kirjanduses vaieldakse).

HINDADE MITMEPALGELISUS

Tööväärtusteooria kohaselt on kauba hind määratud selle valmistamiseks tehtud ühiskondlikult vajaliku tööjõukuluga. Kaasaegsetes turuteooriates, mis põhinevad marginalistlikul paradigmat, võetakse asja lihtsamalt. Hind on ostja ja müüja vaheline kokkulepe, mis sõltub nõudmisest ja pakkumisest. Sealjuures sõltub hinnakujundus paljuski sellest, kas on tegemist turuga, kus valitseb täielik konkurents, või domineerib seal mingit tüüpi monopol. Viimasel juhul sekkub hinnakujundusse tavaliselt riik. Arenenud turumajandusega riikides piiravad monopolid ennast mõningal määral sageli ise, et vältida sekkumist väljastpoolt.

Hinnad on hea näide selle kohta, kui mitmepalgeline on oluliste parameetrite roll majanduse seisu hindamisel ja kujundamisel. Kõrvuti majanduse reaalsfääris täidetava ülesandega olla ostja ja müüja vahelise tehingu mõõt on neil keskne osa ka juhtimis- või infosfääris — eelkõige majandusagentide käitumise kujundajana. Hindade vabastamine (millega tavaliselt käib kaasas inflatsioon) on reaalsfääris sageli üpris ebamugav nähtus, ent infosfääris on see ainvõimalik viis tagada majanduses osalejatele õiget informatsiooni. Info põhjal kujundavad tootjad ja tarbijad oma majanduslikku käitumist, ressursid jaotatakse ümber.

Hindade puhul tehakse vahet absoluutsete (nominaalsete) ja suhteliste hindade vahel. Nominaalne on mingi kauba hind väljendatuna konkreetse vääringus, suhteline hind on ühe kauba hind teise suhtes (kilo kohvi bensiini- või piimaliitri suhtes, teatripilet leivakilo suhtes jne.). Kaubahindade suhet palgasse võib samuti vaadelda suhtelise hinnana. Majandusteoorias kehtib seisukoht, et olulised on just suhtelistes hindades toimuvad muutused. Nihked suhtelistes hindades leiavad aset tavaliselt üldise hinnatõusu näol, mistõttu võib üleminekumajanduses edasist inflatsiooni ennustada sellegi kaudu, millistele hinnasuhetele turumajandusriikidega võrreldes ollakse jõudnud. Ka nendes riikides on hindade omavahelistes suhetes erinevusi, kuid need pole kunagi nii dramaatilised kui postsotsialistlikes maades. Seega näiteks lihakilo hinna tõusmine 100-le või 1000-le rublale (kroonile) ütleb iseenesest alles vähe, olulisem on selle hinna suhe palgasse ja teistesse hindadesse. Siiski pole hindades toimuvad muutused sõltuvad ainult nende dünaamikast, suurem mõju on sellel, mis juhtub tootmises, raha pakkumises, intressipoliitikas.

Hindade muutumine ja inflatsioon on hea näide selle kohta, kuidas majanduses funktsioneerivad majanduslikud ootused. Kui majanduses üldiselt oodatakse jätkuvat 10-, 30- või 100-protsendilist hinnatõusu, siis sõlmitakse ka tulevikku puudutavad majanduskokkulepped seda inflatsiooni arvestades. Et selliste kokkulepete täitmine nõuab reaalmajanduses vastavaid samme (palgalepingu täitmine suurendab tootmiskulusid, mis omakorda tõstab hinnataset), siis kujunevad vastavad ootused sageli isetäituvateks, s.t. ootustel põhinev majanduslik käitumine loob olukorra, mis toob kaasa nende ootuste täi-

tumise (selle näite puhul 10, 30 või 100%-lise inflatsiooni, mis võib küll siia- või sinna- poole kõikuda). Inflatsiooni pidurdada tahtev majanduspoliitika peab lõhkuma inflatsioonilisi ootusi, juurutama piirangutega rahapoliitikat ning veenma majanduses osalejaid selles, et niisugune poliitika on järjekindel ja edukas.

VALUUTA VAHETUSKURSS

Üleminekumajanduse puhul on üks kõige raskemini mõistetavaid asjaolusid, miks niisuguste maade nagu Poola, Ungari või Eesti kodanike keskmine palk ulatub mõnekümnest dollarist paarisaja dollarini ning on kuni kümme korda madalam lääneriikide palkadest. Elatustaseme vahe on samal ajal kahe- või kolmekordne. Sellise nihutatud pildi loob valuuta vahetuskurss. Otsides vastust küsimusele, miks on vahetuskurss nii madal, tuleb vahetuskurssi interpreteerida kui turuhinda. Ka vahetuskursi puhul on võimalik kasutada mitmesuguseid režiime, mille äärmisteks võimalusteks on fikseeritud ja vaba (ujuv) vahetuskurss. Kurss toimib turul, mille ühel poolel on kodumaine nõudlus välismaiste kaupade järele (import), ja teisel poolel välismaine nõudlus vastava maa kaupade järele (eksport). Vaba vahetuskursi puhul jõutakse sellel turul tasakaaluni siis, kui hind (vahetuskurss) on selline, mis tasakaalustab väärtuseliselt ekspordi ja impordi. Kui ei ole midagi eriti müüa, siis muutub eksport odavaks ja import kalliks. Kui mingil põhjusel on vahetuskurss kõrgem tasakaalukursist (kodumaine raha on üleväärtustatud), siis ületab muude väliskaubandust puudutavate kitsenduste puudumisel import ekspordi ning tekib väliskaubandusbilansi defitsiit. Viimase katmiseks on kolm võimalust. Kõigepealt, teha vastavale maale välisinvesteeringuid (väliskapitalikonto ülejääk), teiseks, vähendada riigi valuutareservi, kolmandaks, võtta välislaenu. Välja arvatud väliskapitalikonto ülejääk, pole ükski neist võimalustest vastuvõetav, eriti turumajanduse loomise faasis ja pikaajalises perspektiivis. Kapitalikonto ülejääk ei saa aga olla väga suur, võrreldes väliskaubanduse mahuga, ja sõltub majanduse üldisest olukorrast.

Üks üleväärtustatud vahetuskursi juurde jäämise võimalusi on rakendada väliskaubanduses administratiivseid piiranguid. Et turumajandusele üleminekut taotlevate reformide tingimuseks on kodumaise kaubaturu tasakaalustamine ja monopoolsuse vähendamine (väliskaubandus on vaja liberaliseerida), siis jõutaksegi paratamatult vahetuskurssideni, mis teevad riigi tööjõu odavaks. Siiski pilt mõnevõrra muutub, kui võrdlemisel arvestada ka hindade erinevust (arvutada kodumaised hinnad dollaritesse sama vahetuskursi põhjal).

Mis juhtub, kui valitsus otsustab oma dekreediga *ex ante* tõsta töötajate palgad 1000 dollarini kuus? Tagajärjeks on tootmiskulude kasv, ekspordi vähenemine ning järgmise sammuna vahetuskursi devalveerimine, mis viib palgad endisele tasemele. Dollarites väljendatud palk saab tõusta ainult *ex post* majanduse üldise konkurentsivõime kasvuga välisturul.

MIDAGI KA TURUMAJANDUSE KUI TERVIKU REGULEERIMISEST

Arenenud riikide turumajandust võib võrrelda hea automargiga. Tundub, et heal teel suure kiirusega sõitmine ei valmista sellises autos istujale mingeid raskusi. Pole aga vist eriti arukas hakata auto konstruktsiooni üksikasju pärima tavalise autosõitja käest — näiteks selleks, et panna kehvemast materjalist ja odavamalt kokku mingit võibolla mitte nii head, aga siiski sõitvat mudelit.

Võib liialduseta öelda, et kaasaegne turumajandus on peenelt reguleeritud mehhanism, kus turu spontaanne stiihia on maksimaalselt rakendatud, aga seda suunatakse ja

ohjeldatakse. Makroregulatsiooni valdkonnad, mille abil seda tehakse, on raha- ja eelarvepoliitika, nende kombinatsioonid. Kuigi majandusteadlaste arvamused lähevad lahku ühe või teise regulaatorite süsteemi mõju-ulatuse suhtes (võib eristada näiteks monetaristlikku ja keinsianistlikku suunda, ent ka see on lihtsustus, koolkondi on rohkem), tunnistavad kõik nii raha- kui ka eelarvepoliitika osa majanduses.

Eelarve kaudu teostatava fiskaalpoliitika mõjujõud põhineb sellel, et eelarvekulud loovad täiendavat tulu (kogunõudlust) ning nende mõju paljuneb nn. multiplikaatoriefekti kaudu ka erasektoris. Keinsianistlikul ajajärgul, mis kestis kuni 1970. aastateni, peeti eelarvekulude suurendamist majanduse madalseisus olles selle elustamise peamiseks vahendiks. Niisuguse majanduspoliitika peamine puudujääk on see, et ta põhjustab inflatsiooni ja soodustab avaliku sektori ülemäära laienemist.

Järgmisel aastakümnel nihkus raskuspunkt rohkem rahapoliitika poole. Viimase mõjuvõimas vahend on keskpanga diskontoprotsent ehk -intress (kommertspankadele antava laenu hind). Juba selle kõrgenemine või alanemine poole või veerandi protsendi võrra vastavalt kas jahutab maha või kiirendab äritegevust. Samuti mõjutab keskpank kommertspanku kohustuslikke laenutagatise (reservi) puudutavaid reegleid muutes. Mehhanismi mõju põhineb asjaolul, et pangad annavad laene üle tagatiseks olevate väärtuste. Viimaste suuruse ja tingimuste muutmise kajastub võimendatult kommertspankade poolt antavate laenude mahus. Need rahasüsteemi omadused polnud mingi uudis midugi ka enne monetarismi domineerimist, uudne joon oli see, et hinnati ümber rahasüsteemis toimivate muutuste mõju tootmisele ja tarbimisele. Kui keinsianistid pidasid raha neutraalseks, siis monetaristide arvates on sellel määrav osa ka kogunõudluse ja -pakkumise kujundamisel. Milton Friedman ja teised monetaristid väidavad, et inflatsioon on põhiliselt rahasüsteemi häire.

Keinsianistide ja monetaristide vahelises pikaajalises vaidluses õige poole valimisel tuleb arvestada, missugused muutused on vahepeal majanduses toimunud. 1930-ndatel oli raha- ja kapitaliturgude roll palju väiksem kui praegu. Majanduse reguleerimisel ei kasutata tavaliselt kumbagi poliitikat omaette, töötavad mitmesugused monetaar- ja fiskaalpoliitika kombinatsioonid (*policy mix*).

MIDA TURG EI REGULEERI?

Reaganoomikast või thatcherismist innustunud autorite kirjutisi lugedes võib jääda mulje, et arenenud riikide majandus on liikumas täielikult turu kaudu toimuva reguleerimise poole ning on üksnes aja küsimus, millal see täielikult ka teostub. Tegelikult asi nii ei ole ning see pole nähtavasti ka võimalik. On teatavat liiki avalikud või ühiskondlikud kaubad (*public goods*), mille tootmist ja jaotamist ei õnnestu turu kaudu reguleerida. Teoreetiliselt puhta avaliku kauba tähtsaim tunnus on see, et kui mõned tarbijad on teinud kulutusi selle kauba saamiseks ning see on neile kättesaadav, siis pole võimalik takistada seda kaupa tarbimast neil, kes selleks kulutusi pole teinud. Õpikutes tavaliselt esitatav avaliku kauba näide on tuletorn. Kui mõned laevnikud on leidnud, et tuletorn on vajalik, ning maksnud kinni selle ehitamise ja tööhoidmise kulud, siis pole neil kuidagi-moodi võimalik takistada teisi laevnikke tuletornist saadavaid signaale kasutamast.

Avalike kaupade tootmiseks vajalike kulude katmisel on raskuseks see, et suur osa ühiskonnaliikmeid püüab oma osa nende tarbimisel maha salata või vähendada. Seetõttu on selle valdkonnaga tegeleva eelarvelise või avalike kaupade ökonomika (*public economics*) põhiprobleemiks efektiivse tootmistaseme saavutamiseks ja kulutuste katmiseks vajalike kokkulepete sõlmimise reeglite väljatöötamine. See hõlmab maksustamist, eelarve tasakaalu jne. Kuigi piir turu- ja avalike kaupade vahel on tinglik ning eelmisel aastakümnel nihkunud tururegulatsiooni laienemise suunas, tuleb leppida tõsiasjaga, et avalikud kaubad on olemas ning ka nende eest tuleb maksta. Avalike kaupade iseloom

tingib vajaduse nende ühiskondlikuks tootmiseks või vähemalt selle tootmise finantseerimiseks riigi (kohalikust) eelarvest.

KAS MAJANDUSTEORIID MÄÄRAVAD ÄRITEGEVUST?

Küsimusele vastata polegi nii lihtne. Kaasaegsed turumajandusteooriad põhinevad nn. marginalistlikul paradigmat, mille põhiprintsiibi lihtsustatud seletus on, et igasuguse majandustegevuse mõjususe mõõdupuuks on valmistatava toote tulude ja kulude võrdlus. Ehk teisiti öeldes, tootmise mahtu on mõtet suurendada niikaua, kui järjekordse tooteühiku valmistamisest saadav tulu ületab tehtud kulu. Sealjuures eeldatakse, et on olemas teatud tootmisaht, mille ületamisel marginaalsed kulud (s.o. iga järgmise tooteühiku valmistamiseks tehtavad kulud) hakkavad kasvama kiiremini kui marginaalsed tulud. Üks järeldus, mis seda tüüpi probleemi püstitusest tuleneb, on niisugune, et mitte iga järgneva toote valmistamisest saadav tulu ei vähene, vaid tulu hakkab vähenema tootmise teatud ulatusest alates. Marginalistliku paradigma piires on koht ka konsentreerimisest ja spetsialiseerimisest saadaval täiendaval tulul («economies of scale» ja «economies of scope»).

Üks võimalus esitatud küsimusele vastust saada oleks uurida, kui sageli lähtutakse äritegevuses marginaalsest analüüsist. Firmad on sunnitud hoolega oma tulusid ja kulusid arvestama, aga ka siin on teooria ja praktika vahel teatav vastuolu. Sageli pole olemas arvutuste jaoks vajalikku informatsiooni, vahel võivad tootmise kavandamisel olulisemad olla muud kaalutlused, tulemus võib sõltuda üldisest turukonjunktuaari muutumisest jne. Majandusteooria seisukohad määravad pigem üldise mõtteviisi kui on otsestelt rakendatavad. 1991/92. aastavahetuse «Economistis» on majandusteadlase ja juhtimisspetsialisti dialoog, milles jõutakse umbes samasugustele järeldustele («Economist», 1992). On ka öeldud, et äritegevuses juhitudakse põhimõtetest, mis teoorias olid aktuaalsed paarkümmend aastat varem.

Teiselt poolt, teooriategi lähtepunktiks on oletused inimeste üldiste, antud juhul majandusliku käitumise seaduspärasuste kohta. Näiteks ratsionaalsete ootuste koolkond lähtub sellest, et inimesed ei tee tulevikku puudutavate majandusotsuste langetamisel süstemaatilisi vigu. Vigu võib esineda üksikute otsuste puhul, kuid neid korrigeeritakse, võetakse arvesse. Ratsionaalsed ootused põhinevad mineviku üldistustel, eeldatakse, et majandusagendid juhivad reaalsetest (mitte nominaalsetest) väärtustest. Näiteks tuleviku kohta käivate palgakokkulepete puhul tähendab selline eeldus, et otsustajad lähtuvad reaalsest inflatsioonist, neil ei ole «rahailluiooni» (raha hulga nominaalne muutumine nende otsuseid ei mõjuta). Sellisel eeldusel põhineb M. Friedmani tarbimisteooria, mille kohaselt mingil perioodil tarbimine ei sõltu niivõrd sama või eelmise perioodi nominaalsest tulust, kuivõrd pikema perioodi püsivtulust. See tähendab, et ühekordse täiendava tulu saamisel ei suurendata vastavalt tarbimist, vaid püütakse seda ühekordset tulu hinnata üldise-pikema perioodi oodatava tulutaseme taustal (mis omakorda on hinnang eelmiste tulude põhjal) ning tarbida vastavalt sellele. See on muidugi ühe teooria eeldus, ning nagu sotsiaalsete teooriate puhul enamasti, saab tõestus olla mitte aksiomaatiline, vaid statistiline. Igatahes on ootused inimeste majandusliku käitumise oluline osa ning teooria peab neid arvestama.

Ka majandusteooriate puhul saab rääkida teoreetilise keele ja mudelite ideaalsest, sümboolsest maailmast. Sealjuures ei vaja ilmselt tõestamist, et pole olemas ühte ainuõiget turu teooriat, võib rääkida paljudest majanduse valdkondi kirjeldavatest ja seletavatest teooriatest ning mitmest koolkonnast, mis annavad mõnele teooriale ühtsed, aga koolkonniti erinevad lähteprintsiibid. Minemata konkreetsete teooriate juurde, tahaks siiski välja tuua ühe paralleeli XX sajandil majandusteoreetilises mõtlemises toimunud muutuste ja teistel teadusaladel ning kunstis asetleidnud teisenemiste vahel. Ka majan-

dusteaduses saab tinglikult rääkida modernismi tekkest. See seostub eelkõige John Maynard Keynesi nimega. Edmund Phelps on seda pööret kirjeldanud järgmiselt: «Asetades ökonomistide ette tulevastel turgudel valitsevate tingimuste ebakindluse, raskused teiste majandusagentide analüüsi tulemuste hindamisel ning sellest tuleneva kollektiivse tarkuse ja ratsionaalsuse võimetuse, oli Keynes sel ajal majandusteaduses toimunud intellektuaalse revolutsiooni teerajaja. Tema mõtteviis oli paralleelne sellega, mis tuli esile kunstis ja filosoofias — Braque'i ja Picasso kubismis, Bergi ja Schönbergi atonaalses muusikas, Elioti ja Poundi fragmentaarses poeesias, Nietzsche ja Sartre'i tekstides. Keynes tõi majandusteadusesse mõtlemisviisi, mida üldiselt nimetatakse modernismiks: mina ja teiste vahelise eraldatuse teadvustamise, vaatekohtade paljususe, lõpu tegemise objektiivse tõega, korrapärase mõrkja maitse» (Phelps, 1992).

Keynesiga seoses on paradoksaalne see, et kuigi ta tõi oma töösse sisse mõisted ja mõtteviisi, mille kasutuselevõtt ja edasiarendamine osutus pöördeliseks ning ta esimene olulisem avaldatud kirjutis oli tõenäosusteooria vallast, ei kasutanud ta oma hilisemates töödes selle teooria matemaatilist aparatuuri ning oli koguni tõrges, kui seda tegid teised autorid. Hilisemate majandusteooriate keel aga on enamasti matemaatiline ning tõenäosusteoorial on uutes kontseptsioonides oluline koht.

KOKKUVÕTE

Selle artikliga tahetakse astuda samm edasi ja murendada lihtsustatud ettekujutust turust ning turumajandusest. Niisuguste lihtsustatud ettekujutuste lähtekohti oli Teisele maailmasõjale järgnenud lihtsate lahenduste aeg ja liigne kinniolemine kahe maailmasõja vahelise perioodi ettekujutustes (kuigi majandusteoorias toimus just siis oluline murrang, jõudis sellest tollal küllalt vähe praktilisse majandustegevusse). Turumajandusest on vahepeal saanud komplitseeritud nähtus, mille regulaatorid ja ülekandemehhanismid on palju keerulisemad kui ükskõik millises postsotsialistlikus või plaanimajanduses. Selleks et avanenud võimalustega toime tulla, tuleb loobuda mõnestki illusioonist. On vaja aksepteerida seisukohta, et turumajandus pole niivõrd antimarksism või antiplaanimajandus kui kindlatel printsiipidel põhinev terviklik, teoreetiline mõtlemine ja praktiline tegevust hõlmav süsteem. Selles ei tegelda utopiatega ega eelmisest sajandist pärinevate õpetustega või kui, siis ainult ajaloolises plaanis. Turumajandus pole ka mingi imevõti kõigi vastuolude lahendamiseks, see on lihtsalt parim majandamisviis jõukama ühiskonna loomiseks.

KIRJANDUS

G. A. A k e r l o f, The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. «Quarterly Journal of Economics», august 1970, lk. 488—500.

E. S. P h e l p s, Seven Schools of Macroeconomic Thought. The Arne Ryde Memorial Lectures. Oxford University Press, New York, 1992, lk. 6—7;

An economist takes a tea with a management guru. «Economist», 21. detsember 1991—3. jaanuar 1992., lk. 97—99.

Magnus Ilmjärv

Balti liidu loomine, tegevus ja pankrot

Mida kujutas endast 1934. aastal loodud Balti liit ja missugune oli Balti riikide välispoliitiline orientatsioon 1930. aastate teisel poolel? Neid küsimusi ei ole seni objektiivselt käsitletud. Ikka veel teame oma naabritest ääretult vähe. Nõukogude propagandat teeniv ajalooteadus süüdistas Balti riike osalemises Euroopa suurriikide Nõukogude Liidu vastastes intriigidis. Vahelduva eduga olid intriigide sepitsejateks nii Hitleri-Saksamaa kui ka Inglismaa, Prantsusmaa ja koguni USA. Missugune oli olukord tegelikult?

Balti ja Skandinaavia riikide liidu mõtte Eestis tõstatas Demokraatliku Erakonna liider Jaan Tõnisson 1917. aasta augustis. Tõnisson juhtis eelkõige tähelepanu suurriikide vastuolulistele huvidele Läänemere piirkonnas ja nägi väikeriikide ühinemises poliitiliselt stabiliseerivat tegurit. Balti—Skandinaavia liidu loomise kavad kuulusid siiski fantaasia valdkonda. Vene impeeriumist lahkulõõnud riikide, Soome, Balti riikide ja Poola lähenemine oli reaalsem. 1919. a. sügisel toetasid seda mõtet Soome, Eesti ja Läti poliitikud. Lähenemispüüete eelduseks oli sarnane ajalugu ja geograafiline asend ning kartus Nõukogude Venemaa ees. Balti liidu loomise ideed toetasid ka Prantsusmaa ja Inglismaa. Aastail 1920—1925 peeti Balti riikide, Soome ja Poola osavõtul mitu konverentsi suure Balti liidu loomiseks. Eesmärgile kõige lähemale jõuti 1922. aasta märtsis, kui Soome, Eesti, Läti ja Poola välisminister kirjutasid Varssavis alla poliitilisele lepingule. Lepingu 7. artiklis märgiti, et juhul, kui üks lepinguosalistest riikidest langeb agressiooni ohvriks, siis teised lepinguosalistes võtavad selle riigi suhtes heatahtliku seisukoha ja lepivad viivitamatult kokku omapoolsete sammude suhtes. Leping ei tähendanud muud kui allakirjutanud riikide kiiret valmistumist poliitiliseks koostööks hädaolukorras. Sõjalist lepingut Varssavis ei sündinud, ehkki Poola seda soovis.

Varssavi lepingu ratifitseerisid Eesti, Läti ja Poola. Soome Eduskund lepingut ei ratifitseerinud. Lepingule allkirja andnud välisminister Rudolf Holstil tuli erru minna. Soome parempoolsete ja sotsiaaldemokraatide meelest ei olnud leping suunatud ainult Nõukogude Liidu, vaid ka Saksamaa vastu. Kardeti, et Soome peab toetama Poolat Saksamaa rünnaku korral või Leedut Poola rünnaku korral. Suure Balti liidu loomine nurjus ühelt poolt Soome eemalejäämise pärast, teisalt Leedu ja Poola Vilniuse piirkonna küsimusest tingitud vahekorradest tõttu. Läänemeremaade ühise julgeolekusüsteemi loomisest ei tulnud seega midagi välja. 1920. aastate ainus sellealane saavutus oli 1.11.1923 Eesti ja Läti vahel kümneks aastaks sõlmitud sõjalise liidu leping.

1920. aastate Soome unistas koostööst Skandinaaviamaadega. Rootsis ei tahetud sellest esialgu midagi kuulda. Rootslaste arvates kuulus Soome oma poliitiliste probleemide poolest Balti riikide hulka. Kui Rootsi välisminister Carl Hederstierna 29.10.1923 tegi mitteametlikult ettepaneku sõjalise liidu sõlmimiseks Soomega, kaotas ta kohe oma koha. Kui Soome tundis end olevat kaitstud ilma Balti riikideta, siis Skandinaavia riigid tundsid end olevat kaitstud ilma Soometa.

Eesti ja Läti välispoliitilist koostööd Leeduga takistas 20-ndatel Vilniuse ja Memeli küsimus. Leedu leidis Poola ja Saksamaa vastu toetust Nõukogude Liidust. Läti ja Eesti nägid samal ajal Poolas liitlast võimalikus konfliktis Nõukogude Liiduga. Olukord muutus 1933. aastal, kui Saksamaal tuli võimule Adolf Hitler ja natsionaalsotsialistid. Saksa-

maa astus välja Rahvasteliidust ja sõlmis jaanuaris 1934 mittekallaletungilepingu Poolaga. Leedu võimalus manööverdamiseks Saksamaa ja Poola vahel kadus. Saksa—Poola mittekallaletungileping tekitas Balti riikides ärevust. Liikused kuuldused, et Poola on lubanud Saksamaale vabad käed Leedus, Lätis ja Eestis. Mittekallaletungilepingu tagajärjel teravnesid Leedu suhted Saksamaa ja Poolaga. Järgmiseks sammuks Poola poolt oli 5.5.1934 Nõukogude Liidu—Poola mittekallaletungilepingu pikendamine. Ka see leping ohustas Leedu välispoliitilist asendit. Leedulased kartsid, et Nõukogude Liit võib minna koostööle Poolaga Leedu arvel. Leedu leidis end olevat välispoliitilises isolatsioonis.

1934. aasta veebruaris algas Leedu ajakirjanduses kampaania Balti bloki loomiseks. 25.4.1934 esitas Leedu Eestile ja Lätile memorandum, milles tehti ettepanek arendada poliitilist koostööd. Leedulased lootsid siinjuures vahekordades Poola ja Saksamaaga ära kasutada Lätit ja Eestit. Balti liidu vajalikkust mõisteti Kaunases siiski ka Balti riikide iseseisvuse alalhoidmise seisukohast. 18.5.1934 deklareeris «Lietuvos Aidas»: «Balti riikide iseseisvus oleneb üksteisest — kui üks Balti riikidest kaotab iseseisvuse, siis raske- neb tunduvalt selle alalhoidmine ka teistel. [- - -] iga üksiku riigi iseseisvus moodustab kahe teise riigi elulise huvi.»

Silmas pidades suhteid Saksamaa ja Poolaga, seadis Leedu initsiatiiv Eesti ja Läti raskesse olukorda. Ignoreerida seda aga ei saanud. Tallinnas ja Riias kardeti, et Leedu võib välispoliitilisest isolatsioonist väljumiseks sõlmida poliitilise või sõjalise lepingu Nõukogude Liiduga. Läti ja Eesti osutunuks sellisel juhul muust maailmast äralõigatuks. Teiselt poolt oli tegemist ka avaliku arvamuse survega. Eesti ja Läti ajakirjandus oli sageli kirjutanud Balti solidaarsusest. See sundis Lätit ja Eestit nõustuma Leedu ettepanekuga. Mais 1934 algasid kolme Balti riigi läbirääkimised. Poola töötas alguses Balti koostöö vastu ja alles pikemate läbirääkimiste järel nõustus selleks mitte tegema takistusi. Eesti argumentid Poolale olid: kolme riigi koostöö hoiab teatud määral ära Leedu langemise Nõukogude Liidu haardesse ja sellega pehmendab ka Leedu—Saksa vahekordi; Leedu, olles seotud Poolaga heades vahekordades olevate Eesti ja Lätiga, peab korri- geerima oma suhteid Poolaga.

Nõukogude Liit oli seni töötanud vastu Balti bloki loomisele. Natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal muutis venelaste suhtumist. Saksa—Poola mittekallaletungilepingu sõlmimisele järgnes Nõukogude Liidu täielik heakskiit Balti liidu moodustamisele. Venelased lootsid, et kui nad suudavad säilitada oma mõju Leedu välispoliitikale, siis annab see võimaluse kontrollida ja mõjutada ka Eesti ja Läti välispoliitikat. Toetus Balti liidu loomisele oli seotud samuti Nõukogude Liidu ja Prantsusmaa läbirääkimistega 1933—1934 Idapakti e. Ida-Locarno küsimuses, millesse loodeti Poola, Tšehhoslovakkia ja Balti riikide kõrval tõmmata Soometki. Prantsuse parlamendi väliskomisjoni esimees Paul Bastid kirjutas 1934. aastal, et kui varem olid Balti riigid Euroopa kaitsevalliks bolševismi vastu, siis tekkinud olukorras tuleks Balti riikidel takistada Saksa ekspansiooni itta.

Berliinis suhtuti Balti liidu moodustamisesse esialgu kõhklevalt. Teatati, et kui Eesti on valmis loobuma senisest Briti-orientatsioonist, siis on Balti bloki moodustamine Saksamaa seisukohast tervitav. 1934. aasta alguseks olid ilmnunud esimesed tundemärgid Eesti välispoliitilise orientatsiooni muutumisest. Berliinis loodeti, et kui õnnestub saavutada Eesti välispoliitiline orienteerumine Saksamaale, siis sellega on võimalik kontrollida ja mõjutada ka Läti ja Leedu välispoliitikat. Eestit kavatseti kasutada samal eesmärgil, nagu venelased soovisid kasutada Leedut.

29.8.1934 parafeeriti Riias nn. üksmeele ja koostöö leping Eesti, Läti ja Leedu vahel. Lepingu allakirjutamine toimus Genfis 12.9.1934. Lepingu esimeses artiklis teatatakse: Et ühtlustada oma rahupüüdeid, kohustuvad kolm valitsust leppima kokku ühise tähtsusega välispoliitilistes küsimustes ja abistama üksteist poliitika ja diplomaatia vallas. Leping kolmandas artiklis tunnistatakse spetsiifiliste probleemide olemasolu, mis moodustasid lepingu esimese punkti erandi. Eesti ja Läti tunnistasid, et nad on Vilniuse

ja Memeli küsimuses neutraalsed. Seega pidi Leedu lahendama tema jaoks kõige olulisemad küsimused ilma Eesti ja Läti abita.

Leping ei sisaldanud sõjalisi punkte. Eesti ja Läti 1923. aastal sõlmitud ja 17.2.1934 pikendatud sõjaline leping jäi kehtima. Kohe pärast Balti liidu moodustamist astusid leedulased samme kolme riigi sõjalise liidu loomiseks. Eesti tõrjus Leedu ettepanekud väitega, et Balti sõjalise liidu moodustamine halvendaks Eesti—Saksa ja Eesti—Poola suhteid.

EESTI VALIB POOLE

30-ndate keskpaigaks olid maailmapoliitikas toimunud märgatavad muutused. 1934. aasta sügisel oli Nõukogude Liidust saanud Rahvasteliidu liikmesriik. Mai algul 1935 sõlmiti Nõukogude Liidu ja Prantsusmaa vahel vastastikuse abistamise leping. Sellele järgnes 16.5. Nõukogude Liidu ja Tšehhoslovakkia vastastikuse abistamise lepingu sõlmimine. Ka Saksamaa mõju Euroopa välispoliitikale oli kasvamas. Märtsis 1935 teatas Saksamaa oma õhujõudude loomisest ja seadis nädal hiljem sisse üldise sõjaväekohustuse. Mõlemad sammud kujutasid endast Versailles' lepingu rikkumist. Eesti valitsus arutas seda rahvusvahelises olukorras toimunud muutust. Kindral Laidoner toonitas valitsuse koosolekul, et Eestit ähvardab otseselt ainult Nõukogude Liit, kes tahab endale Tallinna sadamat. Laidoneri sõnade kohaselt oli eesti sõduril ainult üks ülesanne: võitlus bolševismi vastu. Eriti ilmekalt kirjeldab Eesti juhtide seisukohti pärast Versailles' lepingu sõjalistest punktidest lahtiütlemist Saksa Tallinna saadik Otto Reinebeck. Ta kirjutab: «Selle esialgse hämmastuse ja ilmse nõutuse seletuseks on, et Eesti valitsus nägi end seatud täiesti uue olukorra ette, mis pani tema senise Euroopa poliitilise üldolukorra hinnangu kõikuma. Igal juhul on Saksamaa samm [- - -] vastutavatele riigimeestele arusaamist, kui mitte kartust sisendanud, et aeg, kus Eesti näeb end seatud põhimõttelise otsuse ette oma tulevase välispoliitilise suuna suhtes, on tulnud käegakatsutavasse kaugusesse. Siinjuures on välispoliitilisele mõtlemisele aluseks fakt, et väike maa oma 1,2 miljoni elanikuga on surutud hiiglasliku idanaabri, kellele ta on aastasadu kuulunud, ning jälle tugevaks muutunud Saksamaa vahele...»

Juuni algul toimus sündmus, mis sundis Eestit ja Soomet tegema valiku. Läti ja Leedu tegid sama mõni aasta hiljem. 8.6.1935 sõlmisid Inglismaa ja Saksamaa laevastikulepingu. Inglismaa tunnistas Saksamaa õigust ehitada laevastik, mille suurus ulatus 35 protsendini Briti laevastikust. Leping tähendas, et Saksamaa sai vabad käed Läänemerele. Rootsi mereväeatašee Balti riikides kapten U. Larsson kirjeldab uut jõudude vahekorda 1935. aasta kevadel: «Iseseisvuse säilimine on nüüd enam kui kunagi varem põletav päevaküsimus Baltimaades. [- - -] Abi ei saa Balti riigid kelleltki, Poolale nad ei looda, Prantsusmaa on kaugel ega suuda aidata, Inglismaa ei hakka tegema midagi. [- - -]» Larssoni arvates oli Balti riikidel kaks võimalust: liituda lähemalt kas Saksamaa või Venemaaga.

Olukord oli tõepoolest süng. Briti sõjaväeatašee Riias oli juba mai algul teatanud, et Inglismaa küll poetab pisara Balti riikide hauale, aga ei hakka tegema midagi nende iseseisvuse päästmiseks. Ehkki seda Londonis ei tahetud tunnistada, olid Balti riigid kaotanud oma iseseisvuse peamise toe. Inglismaa oli olnud Balti riikide välispoliitika suunaja. Võib julgelt öelda, et Balti riigid olid seni kooskõlastanud peaaegu kõik tähtsamad välispoliitilised sammud Londoniga. Ainult Poolale, kes oli sõlminud Saksamaaga mittekallale tungi lepingu, ei saanud Eesti loota. Soome oli Balti riikide suhtes äärmiselt ettevaatlik. Saksamaa aga jätkas 1933. aastal alanud lähenemiskatseid Eestile. *Auswärtiges Amt*'is rõhutati, et hädaoht Eestile tuleneb üksnes Nõukogude Liidu poolt. Eesti valitsuse vaateid esindava «Kaja» juhtkirja, kus Saksa laevastiku tugevnenemist Läänemerele hinnati Balti riikidele ohtlikuks, peeti Berliinis õigustamatuks. *Auswärtiges Amt*'i Balti asjade referent Werner von Grundherr teatas 6.7.1935 Eesti Berliini saatkonna nõunik

Georg Merele, et Saksamaa ei või ühtki päeva taluda Venemaa pääsu Balti rannikule, ja niipea kui Tallinna alla ilmub Vene laevastik, ilmub sinna ka Saksa oma. Grundherri sõnutsi oli Soome mõistnud ohtu idast 100-, Eesti 80- ja Läti 60-protsendiliselt. Ta soovitas eestlastel vabaneda Saksa-vastastest kompleksidest.

1935. aasta suvi oli diplomaatilises mõttes Balti riikidele vilgas. Otsiti lahendust tekkinud olukorrale. Erimeelsused oma julgeolekusse suhtumises olid suured. Leedu suhted Saksamaa ja Poolaga olid Vilniuse ja Memeli küsimuse pärast teravad. Nõukogude Liitu peeti sõbraks ja abistajaks. Kui Eesti ja Läti välispoliitika oli suunatud *status quo* alahoidmisele, siis Leedu välispoliitika oli üles ehitatud *status quo* muutmisele. Lätis suhtuti nii Saksamaasse kui ka Nõukogude Liitu kartlikult. Läti suhted Poolaga olid jahedad. Lätlased unistasid lähenemisest Soomele ja Põhjamaadele. Eestis vihati ja kardeti kõige rohkem Nõukogude Liitu, suhted Poolaga ja Saksamaaga olid head. Kuid ka soov läheneda Soomele ja Skandinaavia riikidele ei olnud veel maha maetud. Läti Tallinna saadik Robert Liepinši hinnangu järgi tundsid Balti riigid end olevat ohustatud Saksamaa poolt järgmises proportsioonis: Leedu 75, Läti 50 ja Eesti 25 protsenti.

28.6—1.7. 1935 toimus Riias Läti välissaadikute konverents. Saadikute arvamused Läti välispoliitilise orientatsiooni küsimuses läksid lahku. Märgitakse, et võimalike vaenlaste hulgas võib olla ka Nõukogude Liit. Konverentsil tõstatati küsimus Läti koostööst Soome ja Skandinaaviamaadega. Läti Helsingi saadik Vilis Sumanši arvates ei saanud niisugusel koostööl soomlaste üleoleva suhtumise tõttu olla tulemusi. Konverentsil kõneldu põhjal kaldus Läti välispoliitiline juhtkond sõlmima venelastega Nõukogude Liidu—Tšehhoslovakkia lepinguga analoogset lepingut.

Eesti välissaadikute konverents toimus 16.—17.7. Tallinnas ja Pärnus. Kohal olid Eesti tähtsamad diplomaatilised esindajad: Londoni saadik August Schmidt, Pariisi saadik Otto Strandman, Berliini saadik Friedrich Akel, Moskva saadik Karl Toffer ja Kاونase saadik Johan Leppik. Lisaks neile osalesid konverentsil riigivanem Konstantin Päts ja sõjavägede ülemjuhataja kindral Laidoner. Kokkutuleku peaküsimus oli Eesti välispoliitiline orientatsioon. Saadikute Schmidt ja Strandmani meelest tuli Läänemeremaal del lähtuda sellest, et Hitleri-Saksamaa tähendab neile suuremat ohtu kui Nõukogude Liit ja et Saksamaa rahutahe on ainult ajutine nähtus. Akel, Leppik ja Toffer olid vastupidisel seisukohal. Nende arvates oli just Nõukogude Liit see, keda Eesti pidi kartma. Taas tõdeti Soome jahedat ja üleolevat suhtumist Eestisse. Loodeti siiski, et oma strateegilise asendi nõrkuse tõttu hakkab Soome otsima koostööd Eestiga. Laidoner arvustas konverentsil välisminister Julius Seljamaad. Kindrali sõnutsi oli asjal lastud niikaugele minna, et Balti liit, mis pidanuks lisama julgeolekut liidu igale liikmele, oli muutunud ohtlikuks nii Eestile kui ka Lätile. Ta nõudis, et tuleb teha lõpp olukorrale, kus Leedu kasutab Balti liitu vahendina võitluses Saksamaa ja Poola vastu.

Berliinis jätkati samal ajal eestlastele julgustavate lubaduste andmist. 9.8.1935 kinnitas *Auswärtiges Amt*'i riigisekretär Bernhard von Bülow Akelile, et Saksamaa on huvitatud Balti riikide iseseisvusest ja kui keegi tahab seda hävitada, siis see tähendab sõda Saksamaaga. Leedu ja Läti suhtumine aga takistas kogu Balti liidu välispoliitilist orienteerumist Saksamaale. Läti ja Leedu sooviks oli leida Saksamaa vastu toetust Nõukogude Liidust. Läti sõjaväeringkondades arvustati valitsuse Nõukogude-sõbralikkust.

Lõunanaabrite ebakindlad seisukohad alarmeerisid Eesti valitsust. Olukorra arutamiseks peeti augusti esimesel poolel valitsuse erakorraline istung. Välisminister Seljamaa avaldas sellel kahetsust, et Eesti on pidanud Balti liidus kogu aeg pidurdava teguri osa etendama ning takistama Läti ja Leedu lähenemist Nõukogude Liidule. Kindral Laidoner rõhutas istungil, et igal juhul näeks ta meelsamini Balti liidu lagunemist, kui et Eesti jäetaks kaitseta bolševike vastu.

Eesti valitsus saatis oktoobri algul Riiga välisministri abi Heinrich Laretei, et koguda informatsiooni Läti kavatsuste kohta. Riias teatati Lareteile, et kuna Läti ei ole oma püüdlustest hoolimata saanud selgust Saksamaa eesmärkides, on valitsus kohustatud kaaluma, kas Läti julgeoleku huvides ei ole lähenemine ja isegi liitumine Nõukogude

Liidu — Prantsuse paktisüsteemiga. Lätlased lubasid siiski Eesti valitsust sellest eelnevalt informeerida. Ka Poola ja Soome astusid Saksamaa soovitusel Riias samme, et Läti ei liituks Nõukogude Liidu — Prantsuse paktisüsteemiga.

Balti riikide välispoliitilist orientatsiooni arutati taas Balti liidu välisministrite III konverentsil Riias 8.—11.12.1935. Konverentsil püüdis Eesti mõjutada Lätit ja Leedut parandama Saksa-suhteid ja tõstatas küsimuse mittekallaletungilepingu sõlmimisest Saksamaaga. Üksmeelele ei jõutud. Otsustati siiski järgida sündmuste käiku ja kooskõlastada välispoliitikat. Konverentsi järel tõdeti Eestis, et 1934. aastal tekkinud Balti koostöö on poliitilises ja majanduslikus mõttes tähtsusetu. Jõuti arusaamisele, et kolme Balti riigi suhtumine Ida-Euroopa julgeolekuküsimusse on täiesti ühitamatu.

Majandusest rääkides tuleb märkida, et Balti blokil ei olnud kindlat majanduslikku alust. Põhjuseks oli toodangu samasus ja puudulikult arenenud tööjaotus. Balti riigid olid agrarmaad, mis vedasid välja ühtesid ja samu tooteid ning võistlesid omavahel maailmaturul. Balti riikide omavahelise kaubavahetuse maht oli tühine. Hoolimata Balti klausli olemasolust ei ületanud Eesti kaubavahetus Lätiga 1,2—1,5 protsenti kogu Eesti väliskaubanduse käibest. Leedu osatähtsus Eesti kaubavahetuses oli veelgi tagasihoidlikum.

1935. aastal kujunesid välja eeldused Eesti välispoliitiliseks orienteerumiseks Saksamaale. Otsustavad sündmused toimusid aga järgmisel aastal.

7.3.1936 hõivasid Saksa väed Reini demilitariseeritud tsooni. Täpselt nädal hiljem teatas Saksa Tallinna saadik Hans Frohwein *Auswärtiges Amt*'ile oma vestlusest Laidoneriga. Kindral oli ajalool viidates rõhutanud, et suurim oht Eestile lähtub Nõukogude Liidust. Laidoneri sõnul oli Saksa hädaoht samas vaid teoreetiline. Lisaks sellele oli Frohwein Soome saadik Paavo Hynnisel kuulnud, et Laidoneri meelest oli Nõukogude Liidu ja Saksamaa poolt tuleneva hädaohu suhe 12:1. Laidoneri seisukohad Eesti julgeoleku küsimustes olid märgiks, et Eesti on valmis tegema Saksamaaga välis- ja sõjalispoliitilist koostööd.

Reini demilitariseeritud tsooni hõivamine ja Hitleri-Saksamaa välispoliitiline aktiivsus põhjustas Nõukogude Liidus ärevust; suurenes huvi Balti riikide vastu. Marssal K. J. Vorošilovi kutsel osalesid Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede staapide ülemad 1936. a. esimese mai pidustustel Moskvast. Venelased soovisid maailmale näidata, et Balti riigid otsivad Nõukogude Liidult toetust-Saksamaa vastu. Sõjatehnika demonstratsiooniga püüti Balti riikide sõjaväejuhte mõjutada soovitavas suunas. Nõukogude sõjaväejuhtkond tegi visiidi käigus ettepaneku leppida kokku ühisaktsioonide suhtes Saksamaa vastu. Anti lubadusi, et sõjaline liit Nõukogude Liiduga ei ohusta mingil moel Balti riikide sõltumatust ja kehtivat riiklikku korda. Eesti pool ignoreeris aga venelaste ettepanekuid. Kõige enam tundis Balti sõjaväejuhtide visiitide pärast ärevust Saksa ajakirjandus. Natsipartei peahäälekandja «Völkischer Beobachter» kvalifitseeris visiite kui Balti riikide bolševiseerimise algust.

Kohe pärast Balti riikide sõjaväejuhtide visiiti Moskvasse 7.—9.5. 1936 toimus Tallinnas Balti liidu välisministrite IV konverents. Analüüsides rahvusvahelist olukorda, tõdes Eesti välisminister Seljamaa konverentsil pessimistlikult: «Rahvasteliit, mis pidi olema rahu kindlustavaks ja sõda ärahoidvaks institutsiooniks on viimaste rahvusvaheliste konfliktide puhul üles näidanud oma jõuetust... Relvastumine on saanud kõikides riikides uue hoo. [- -] Ennesõjaaegsete poliitiliste blokkide süsteem on hoogsalt aremmas. Usaldamatus riikide ja rahvaste vahel on kasvamas.» Üksmeelele julgeolekuküsimustes ei jõutud ka seekord. Läti välisminister Munters teatas, et vaatamata möödalaskestele Rahvasteliidu tegevuses jääb Läti truuks Genfi põhimõtetele ja näeb neis parimat kaitsevalli ootamatuste vastu. Lõppkommünikees deklareeriti, et Balti riigid peavad ka tulevikus Rahvasteliitu rahu, julgeoleku ja kõigi rahvaste iseseisvuse parimaks garantiiks.

Eesti, erinevalt Lätist ja Leedust, oli otsuse langetanud. Etioopia kriis, Reinimaa okupeerimine Saksamaa poolt, suurriikide võidurelvastumine, Hispaania kodusõda, Jaapani

rünnak Hiinas juulikuus 1937 ja Rahvasteliidu abitus kõige selle taustal olid selged märgid uue maailmasõja lähenemisest. Nähes, et Rahvasteliit ei suuda tagada Euroopa julgeolekut, otsustas Eesti sõjaväejuhtkond teha valiku ühe poole kasuks.

Juunis 1936 vahetus Eestis välisminister. Seljamaa jäi viimaseks Eesti välisministriks, kes suutis ajada iseseisvat, sõjaväe juhtkonnast sõltumatut välispoliitikat. Eesti Berliini saadik Akeli nimetamine välisministriks tähendas Eesti välispoliitika Saksamaale orienteerimise algust. Akelil olid Berliinis kujunenud head suhted natsipartei välisameti juhi Alfred Rosenbergi ja välisameti idaosakonna juhataja dr. Georg Leibbrandtiga. Uue välisministri välispoliitilises programmis olid esikohal head suhted ja teineteisemõistmine Saksamaaga, seejärel räägiti samasuguste suhete vajalikkusest Soome, Skandinaavia riikide ja Poolaga. Eesti välispoliitika nurgakivi Akeli programmis oli tingimusteta erapooletuse järgimine ja mitteühinemine poliitiliste blokkidega. Balti riikide koostöö ja Rahvasteliit olid teisejärgulise tähtsusega.

Novembris 1936 külastasid Eesti Sõjavägede Staabi ülem Nikolai Reek ja luureülem kolonel Richard Maasing Saksamaad. Berliinis kohtuti sõjaminister Werner von Blombergi, õhujõudude ülemjuhataja Hermann Göringi ja kindral Erhard Milchiga. Võõrustajad rõhutasid, et Saksamaa poolt ei ähvarda Eestit oht. Külaskäigu kohta on Maasing hiljem kirjutanud: «Meil läks korda leida Saksa kõrgemas sõjaväejuhtkonnas sõpru ja likvideerida endisi arusaamatusi ja minevikuarve.» Ühes väliseestlastele 1954. aastal peetud ettekandes teatas Maasing: «Meie olukorras kahe suurriigi vahel tuli meil valida poolt. [- - -] meile oli selge, et Eesti peab kuuluma Kesk-Euroopa gruppi.» Kesk-Euroopa tähendas Maasingu kõnepruugis Saksamaad.

Visiidi käigus saavutati Reegi, Maasingu ja *Abwehr*'i ülema Wilhelm Canarise vahel kokkulepe Nõukogude Liidu kohta käiva sõjalise informatsiooni vahetamise asjus. *Abwehr* lubas varustada Eesti sõjaväeluuret vajalike tehniliste vahenditega. Canaris oli külastanud Eestit juba mais 1936 ja kohtunud Laidoneri, Reegi ja Maasinguga. Eriti huvitasid *Abwehr*'i juhti Nõukogude Liidu transpordisüsteemi kohta käivad andmed. Sama aasta sügisel toimunud Saksa sõjaväeamanöövritel osales vaatlejana ka Eesti Berliini sõjaväeatašee Ludvig Jakobsen, mees, kes oli juba varem vaimustunud Saksa sõjaminast. Välispoliitiliselt oli manöövrile eesmärk demonstreerida maailmale Saksa sõjalist jõudu. Manöövrid jätsid Eesti sõjaväeesindajale Saksa sõjaväest mulje kui hästi väljaõpetatud ja motoriseeritud armeest. 1936. aastast peale oli Eestil kaks välispoliitikat: ametlik välispoliitika, mis uinutas rahvast ja jutustas neutraliteedist; ning sõjaväelaste mitteametlik välispoliitika, mis arendas salajasi suhteid Hitleri-Saksamaaga.

Hitleri-Saksamaa huvi nii Eesti kui ka Soome vastu oli seotud Rootsi rauamaagitar- netega. Berliinis kardeti, et sõja puhkedes võib Nõukogude Liidu Balti laevastik, kasutades Balti riikide sadamaid baasidena, blokeerida ühendusteel Rootsiga. Seepärast oli sõjas Nõukogude Liiduga eriti tähtis Soome lahe sulgemine ja tugipunktide loomine Läänemere saartele. Vastavate plaanide väljatöötamisele asuti 1935.—1936. aastal. Saksa Mereväe Peastaabis Kielis toimunud sõjamängudel aprillis 1938 esitas mereväe ülemjuhataja Läänemerele admiral Alwin-Broder Albrecht üksikasjalikud kaalutlused toetuspunktide vallutamiseks Läänemerele. Albrechti sõnul pidi see, kes okupeerib Ahvenamaa ja Lääne-Eesti saared, saama Läänemere isandaks. Operatsioon võis olla edukas vaid siis, kui Saksamaa suudab samal ajal hõivata ka Balti riigid.

EESTI—LÄTI SÕJALISE LIIDU KÜSIMUS

Eesti sõjaväejuhtkond mõistis täie tõsidusega, et Nõukogude Liit kujutab endast suurt ohtu nii sõjaliselt kui ka bolševistliku maailmarevolutsiooni läbiviijana. Laidoner pidas Nõukogude Liitu agressiivseks ja brutaalseks riigiks: «Jätuks ainult paarituhande inimese kõrvaldamisest ja meie rahvuslik elu oleks paralüüeeritud.» Sõjaliselt võimsat Saksamaad pidas ta jõudude tasakaalu tagajaks Euroopas, Saksamaa kadumist aga

katastroofiks Läänemere riikidele. Saksamaa oli seega 1936. aastast peale Eesti sõjaväe juhtkonna nägemuses ainus maa, kes suudaks sõja korral Nõukogude Liiduga Eestit abistada. Saksa sõjaväejuhtide poolt anti suusõnalisi lubadusi, et Nõukogude Liidu läänenaabrid võivad venelaste rünnaku korral loota Saksamaa abile ja toetusele. Eesti sõjaline koostöö oma naabritega oli nüüdsest peale teisejärgulise tähtsusega. Euroopas oli olemas riik, kellest usuti, et ta hoolitseb Eesti julgeoleku eest.

Kartes suhete halvenemist Saksamaa ja Poolaga, ei pooldanud Eesti sõjaväe juhtkond 30-ndate teisel poolel sõjalist koostööd Balti riikide vahel. Sõjaline liit Eesti ja Läti vahel eksisteeris vaid paberil. Puudus kokkulepe ühise väejuhatuse, unifitseeritud relvastuse ja sõjalises koostöös kasutatava keele kohta. Kui enamik Läti relvastusest oli Briti päritoluga, siis Eesti relvastus pärines nii Briti kui ka Vene ja Saksa arsenalidest. Eesti—Läti sõjalise liidu eksisteerimise ajal korraldati ainult ühed ühised manöövrid (1931). Sõjaline liit ei lähendanud Eestit ja Lätit. Põhjuseks oli sõjalis-poliitiliste seisukohtade erinevus. Läti väejuhid olid Saksamaa suhtes palju ettevaatlikumad. Lätlased olid valmis osutama sõjalist vastupanu nii Saksamaale kui ka Nõukogude Liidule, Eesti ainult Nõukogude Liidule. Sisuliselt tähendas see valmisolekut anda maa ilma vastupanuta natsidele protektoraadiks.

Eesti sõjaväeline juhtkond süüdistas lätlasti idapiiri lohakile jätmises. Selle põhjal väideti välissaadikutele ja sõjaväeatašeedele, et lätlased ei kavatse end venelaste vastu kaitsta. Strateegiliselt seadis Läti idapiiri kaitseta jätmine Eesti muidugi raskesse olukorda, sest venelased võisid rünnata Eestit Läti kaudu. Süüdistus, et lätlased ei kavatse end kaitsta, oli siiski alusetu. Läti 296 km pikkune piir Nõukogude Liiduga, erinevalt Eesti 165 km pikkusest maismaapiirist, oli raskesti kaitstav. Siin puudusid suured järved ja looduslikud takistused. Kaitseplaan nägi seepärast ette taganemist ja Nõukogude Liidu rünnaku vastuvõtmist Kesk-Lätis, kus Vidzeme kõrgustik, suured metsad ja Daugava koos oma harujõgedega moodustasid soodsa takistuse idast pealetungivatele vägedele.

Eesti sõjaväelise juhtkonna kontaktid sakslastega ei jäänud Riias märkamatuks. Mitmel juhul jõudis Läti liitlast Eestit puudutav sõjaline informatsioon Riiga Berliini kaudu. Eesti—Saksa suhete paljastamisega külvasid natsid osavalt usaldamatust eestlaste ja lätlaste vahele. Nii näiteks praalis Saksa sõjaväeatašee kolonel Horst Rössing Riias, et tavaliselt on eestlastega head suhted, mis võimaldavad ligipääsu igale asjale.

Kahe maa sõjaväelaste suhete jähinemisele aitasid kaasa ka vastutustundetud avaldused. Kõneldes Isamaaliidu kongressil 5.12.1937, teatas Laidoner, et Eesti—Läti sõjalise liidu kadumise üle ei vala Eestis keegi pisaraid. Isegi Saksa Tallinna saadik Frohwein, kes oli teadlik Eesti ja Saksa sõjaväelaste salajastest suhetest, nimetab kindralit niisuguste väljenduste pärast lapsikuks. Vestluses Eesti Välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Nikolai Kaasikuga (20.12.) tõstatas Briti Tallinna esindaja W. Gallienne Laidoneri kõne mõjul Eesti—Läti sõjalise liidu küsimuse. Kaasik teatas Gallienne'ile, et Eesti sõjaväevõimude arvates võib tulevases sõjas Eesti võidelda ka ilma Läti toetuseta. See kõlab hullumeelsusena. Välisministri abi Oskar Öpik ütleb oma mälestustes, et sõjaväe juhtkond oli Eesti julgeoleku küsimuses optimistlik, ning rääkis Lätist ja Leedust niisuguses toonis, nagu olnuksid need Eestiga võrreldes väikeriigid ja Eestil mingid trumbid käes.

3.12.1937 oli kolonel Maasing vestelnud Briti lennuväeatašee F.M.F. Westiga. Maasing ütles, et Saksamaa oli hiljuti teatanud oma valmisolekust garanteerida Eesti, aga mitte Läti ja Leedu iseseisvust. Võimalik, et siit tulenes Laidoneri hinnang Eesti—Läti sõjalisele liidule. Britid käsitlesid seda Saksamaa katsena eraldada Eestit teistest Balti riikidest. 1938. aasta märtsis Briti Tallinna esindajaga kõneldes oli Maasing veelgi avameelsem. Ta rääkis Gallienne'ile, et sakslased austavad eestlasi kui tõugu, kes on valmis ennast kaitsma. Maasingu sõnul olid Eesti suhted Saksamaaga võrratult paremad kui Lätil ja Leedul.

Eesti vahekord lõunanaabritega tekitas rahulolematust opositsioonilistes ringkondades. Sellest kerkis vajadus manipuleerida avaliku arvamusena. 31.12.1938 ilmus «Rah-

valehes» usutus Laidoneriga. Kindral ütles, et Eestil ei ole olnud mingeid arusaamatusi ei lähemate ega ka kaugemate naabritega, ainult liidusuhe Lätiga vajab selgitamist ja korraldamist. Varsti pärast seda teatas Läti Tallinna saadik, et Sõjavägede Staabi ülem kindral Martins Hartmanis või sõjaminister Jānis Balodis on kohe valmis kohtuma Laidoneriga ja arutama sõjalise liiduga seotud küsimusi. Eesti poolt vastati lätlastele, et sõjaväejuhtide kohtumine pole tarvilik, sest Eesti—Läti liit on sõjalisest aspektist vaadatuna perspektiivitu.

VÕITLUS 16. ARTIKLI PÄRAST

Silmas pidades kavandatavat sõda lääneriikide ja Nõukogude Liiduga, oli Saksamaa eriti huvitatud Rahvasteliidu lagunemisest. Rahvasteliidu põhikirja artikli 16 järgi tuli tarvitada sanktsioone riigi vastu, kes toimis liidu määruste vastaselt või oli alustanud sõda mõne liidu liikme vastu. Sanktsioonid olid kahesugused: majanduslikud ja sõjalised. Viimane tähendas ka, et liidu liikmesriigid olid kohustatud sõja korral oma territooriumilt läbi laskma mõne teise liikmesriigi sõjavägesid. Sanktsioonid olid mõeldud üldise julgeoleku kindlustamiseks.

Rahvasteliidu sanktsioonidest loobumise algatasid neli Põhjamaad, Holland, Šveits ja Hispaania. Viidates sellele, et Itaalia—Abessiinia sõja ajal Itaalia kui agressori vastu sanktsioonide rakendamine nurjus, deklareerisid nad 1936. aasta juuli algul, et jätavad endale tegevusvabaduse 16. artikli rakendamise suhtes. Sisuliselt tähendas see erapoole-tuse põhimõtte ühepoolset kuulutamist. Ehkki Soome osales deklaratsioonis, jätkas Aimo Cajanderi valitsus, eriti aga välisminister Holsti, Rahvasteliidu põhimõtete järgimist.

Põhjamaades oli 16. artikli tühistamise eestvedaja Rootsi. Välisminister Rickard Sandler esitas 1937. aasta märtsis Põhjamaade nimel nõude, et liidu liikmesriikidelt ei nõutaks 16. artikli rakendamist ilma liikmesriigi otsese nõusolekuta. Rootsi seisukohast oli 16. artikli rakendamine, silmas pidades Rootsi rauamaagi vajalikkust Saksamaale, äärmiselt ohtlik. Tuleb tõdeda, et ka Soome ja Balti riikide puhul sisaldas 16. artikkel ohtlikke momente. Saksamaa kuulutamine agressoriks tähendas 16. artikli järgi Nõukogude Liidule võimalust nõuda Soome, Eesti ja Läti sadamate ning lennuväljade kasutamise või nendest riikidest läbimarsi õigust. Siinjuures peeti silmas, et Nõukogude Liidu väed pärast agressori purustamist ei lahku ja et piiririigid bolševiseeritakse.

Ettepanek tühistada Rahvasteliidu põhikirja 16. artikkel tehti Oslo ja Balti riikidele Saksamaa poolt. *Auswärtiges Amt* saatis 6.7.1938 Saksamaa diplomaatidele esindajatele Euroopa riikides ringkirja, milles märgiti, et väikestel riikidel on võimalus jääda sõjast kõrvale ainult siis, kui need loobuvad tingimusteta 16. artikli rakendamisest ja asuvad täieliku erapoole-tuse teele. Sakslased astusid vastavaid samme Helsingis ja Tallinnas juba varem. Soome avaldas oma seisukoha 16. artikli küsimuses 20.5.1938. President Kallio deklaratsioonis teatati, et Soome jätab endale õiguse igal eri juhul ise otsustada, mil määral rakendada Rahvasteliidu põhikirja 16. artikli sätteid. Nädal hiljem, 27.5. võtsid Oslo riigid Kopenhaagenis vastu ühise deklaratsiooni, millega pandi maksma ühtlustatud erapoole-tuse reeglid.

Rahvasteliidu sanktsioonide tõlgendamise küsimus kerkis üles Eesti Riigikogu välis- ja riigikaitsekomisjoni ühisel istungil 8.6.1938. Eesti uus välisminister Karl Selter, kes tegelikkuses oli mängukann kindral Laidoneri kätes, rõhutas istungil, et Eesti soovib tõlgendada Rahvasteliidu pakti nii, nagu seda on teinud Soome ja teised Põhjamaad. Eesti oli valmis deklareerima suhtumist 16. artiklisse ka ilma teiste Balti riikide kooskõlastuseta.

Eesti tõstis siiski 16. artikli küsimuse üles Balti liidu välisministrite VIII konverentsil Riias (10.—12.6.1938). Selgus, et Lätis ja Leedus polnud seda veel kaalutud. Selteril tuli Soomet Lätile ja Leedul eeskujuks tuues avaldada oma kolleegidele survet ja veenda

neid deklaratsiooni vastuvõtmise vajaduses. Riias ja Kaunases oldi 16. artikli tõlgendamisel palju ettevaatlikumad, seetõttu venis ka Eesti ametliku seisukoha avaldamine. Munters ja Lozoraitis kartsid nii nagu Soome välisminister Holsti, et seisukohavõttu 16. artikli asjus võidakse tõlgendada Hitleri-Saksamaa poliitika toetamisena.

Sedamööda, kuidas lähenes Sudeedimaa küsimuse lahendamine, muutati Berliinis närviliseks. Augusti lõpus 1938 saadeti Tallinna Göringi lang ja Ribbentropi lähedalseisev ajakirjanik Karl Megerle, kes kohtus välisminister Selteriga. Ta nõudis, et Eesti valitsus loobuks kiiresti Rahvasteliidu põhikirja 16. artikliga pandud kohustustest ja deklareeriks absoluutset neutraliteeti. Megerle märgib *Auswärtiges Amt*'ile kirjutatud memorandumis Eesti valitsevate ringkondade hirmu bolševistliku Nõukogude Liidu ees ja valmisolekut võtta sõja korral vastu abi selle vaenlastelt. Selteri ja Megerle vahel saavutati kokkulepe, et Eesti annab deklaratsiooni 16. artikli mittekohustuslikkusest lähematel päevadel. Megerle memorandum ja selles sisalduv Eesti valitsuse nõusolek loobuda 16. artikli kohustustest jõudis 31.8. *Auswärtiges Amt*'i Skandinaavia ja Baltimaade osakonna juhataja von Grundherri lauale. Kuivõrd lätlased pidasid endiselt 16. artiklist eemaldumist tarbetuks, teatas von Grundherr järgmisel päeval Läti Berliini saadiku kohusetäitjale E. Igenbergsile, et on tulnud aeg selgelt ja otsustavalt välja öelda: Saksamaa ei loe ega hakka lugema neutraalseteks riikideks riike, kes lubavad võõrastel sõjavägedel liikuda läbi oma territooriumi. Ta soovitas kohe deklareerida, kas Läti katseb olla tõeliselt neutraalne või lubab venelastel kasutada oma territooriumi: «Kui deklaratsioon läbimarsi keelamisest tuleb liiga hilja, siis, kui sõjaväe transport on juba aktuaalne, siis ei ole deklaratsioonil enam tähtsust [- -].» Igenbergs nendib, et kõike seda ütles von Grundherr talle väga otsustaval moel.

Kokkulepe Balti riikide vahel 16. artikli küsimuses saavutati Eesti survele. Teise Tšehhoslovakkia-kriisi ajal 19.9.1938, Rahvasteliidu istungil Genfis teatasidki Eesti ja Läti välisminister, et nende valitsused jätavad endale õiguse igal eri juhul ise otsustada, mil määral rakendada 16. artikli sätteid. Leedu välisminister tegi samasuguse avalduse koos Poolaga ja Rumeeniaga 22.9.1938.

16. artiklist loobumise taustaks olid Saksamaa ja Nõukogude Liidu suhted. Oslo ja Balti riikide, Poola ja Rumeenia poolt väljendatud seisukoht aitas Berliinil lahendada Sudeedimaa küsimust. Moskvas anti mõista, et nimetatud riigid ei rakenda agressori suhtes majanduslikke ja sõjalisi sanktsioone ja astuvad vastu Nõukogude Liidu võimalikule katsele kasutada nende territooriume sõjaolukorras. 1938. a. oktoobris töötasid kolme Balti riigi välisministereeriumid Oslo riikide neutraliteedi-deklaratsioone eeskujuks võttes välja neutraliteediscadused, mis võeti vastu Eesti Riigikogu poolt 3.11.1938. Läti ministrite kabineti poolt 21.12 ja Leedu erakorralise Seimi poolt 21.1.1939.

Oslo ja Balti riikide täielik erapooletus võeti Berliinis rahuldustundega vastu. Rahvasteliit oli nüüd lõplikult muutunud tühipaljaks jututoaks. Berliinis ja Moskvas peeti Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel olevate riikide neutraalseks jäämist tegelikult võimatuks. Seda ei varjatud. Rahvasteliidu istungil 1936. a. septembris pilkas Nõukogude Liidu välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov neid riigijuhte, kes loodavad sõja eest peitu pugeada sel moel, et püstitavad oma riigi piiridele tahvlikese pealkirjaga «Neutraliteet». 1939. aasta märtsis, vahetult enne Memeli liitmist Saksamaaga, teatas von Grundherr ühele Leedu Berliini saatkonna esindajale, et Balti riikide erapooletus eelseisvas sõjas on «undenkbar», ja soovitas Leedul langetada lõplik otsus «entweder — oder». Grundherri sõnul olid eestlased selle küsimuse lahendanud positiivselt. Natside arvates võimaldas Balti riikide «tingimusteta neutraliteet» ja Soome Skandinaavia-orientatsioon neil maadel edukalt tõrjuda Nõukogude Liidu koostööpakkumised.

Kohe pärast neutraliteediseaduse vastuvõtmist Eestis avas Leedu ajaleht «Lietuvos Aidas» toiminu tagamaad. Leht kirjutab: «Saksa ametlikud ringkonnad osutavad suurt tähelepanu Leedu, Läti ja Eesti püüetele leida ühist sisu erapooletusemõistele. [- -] viimaste asjaolude tõttu on Saksa diplomaatia otsustanud katkestada oma vaikimise ja uueks hütideks on nüüd: Milline ka ei oleks Balti riikide poliitika — seda ei saa teha

ilma Kolmanda Riigita... Kolmanda Riigi uue poliitilise arusaamise järgi on Saksamaa tugevnenud niivõrd, et Balti riigid võivad julgelt tunda end kaitstuna Nõukogude Venemaa vastu. Oma idanaabrit pole neil vaja karta. Balti riigid peavad täielikult usaldama Kolmanda Riigi võimsust, kuid see kaitse paneb neile ka teatud kohustused.»

Kohustuseks oli nn. tingimusteta erapooletus ja välispoliitika kooskõlastamine Berliiniga, mis ei jätnud võimalust tihedate suhete loomiseks Nõukogude Liidu poolt ohustatud naaberriikidega. «Lietuvos Aidase» paljastus kehtis ka Soome välispoliitilise orientatsiooni kohta. Terminite «tingimusteta neutraliteet» ja «Skandinaavia-orientatsioon» vahe seisnes ainult Soome välispoliitika suuremas liikumisvabaduses põhja ja lääne suunas.

Samasuguseid mõtteid oli juba 1930. aastate esimesel poolel avaldanud natsipartei välisametiga juht ja «Völkischer Beobachter» peatoimetaja Rosenberg. Tema «konstruktsioonis» pidi bolševismivastane natsionaalsotsialistide idapoliitika pakkuma Balti riikidele ja Soomele haruldase võimaluse kindlustada Saksamaa abiga oma iseseisvust. Rosenbergi arvates ootas vastasel juhul piiririike häving ja bolševiseerimine.

MÜNCHENI JÄRELKAJAD

29.—30.9.1938 toimus Münchenis Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa ja Itaalia juhtide konverents, mis lõppes lääneriikide nõusolekuga eraldada Tšehhoslovakkia Sudeedimaa. Müncheni konverentsil olid kaugeleulatuvad tagajärjed. Sobingu tulemusel nõrgenes Inglismaa ja Prantsusmaa mõju Euroopa poliitikale. Versailles' lepingul põhinev Inglismaa ja Prantsusmaa ülemvõim Euroopas oli likvideeritud. Hävitati Prantsusmaa ja teiste Euroopa riikide sõjaliste liitude süsteem. Rahvasteliit kui kollektiivse julgeoleku tagaja lakkas tegelikult olemast. Tšehhoslovakkia muutus täielikult Saksamaa sõltlaseks. Saksamaa mõju maailmapoliitikale kasvas märgatavalt. Balti riikides ja Soomes tehti Münchenist oma järeldused. Mõisteti, et Inglismaa ja Prantsusmaa garantiidel ja lubadustel väikestele riikidele ei ole enam mingit tähendust. Müncheni sobingu järel tugevnesid Soomes ja Balti riikides veelgi need ringkonnad, kes nägid Saksamaas ainsat Nõukogude Liidu ja bolševismi vastast jõudu Euroopas. Soomes tegi Müncheni lõpu välisminister Holsti Rahvasteliidu-poliitikale. *Auswärtiges Amt*'i nõudel ning Soome sõjaväe juhtkonna ja parempoolsete ringkondade survele tuli Holstil ametist lahkuda. Holsti nägi Saksamaas Nõukogude Liiduga samaväärset ohuallikat.

Läti juhtkond, kes varem oli teravalt kritiseerinud Eesti Saksa-orientatsiooni ja näinud Balti riikide iseseisvuse peamiste garantidena Rahvasteliitu, Inglismaad ja Prantsusmaad, tegi nüüd parempoolsete ringkondade survele kannapöörde. Muntersi seisukohti väljendab ilmekalt ajakirjas «Sejejs» avaldatud artikkel. Läti välisminister kirjutab: «Me peame lülituma uude Euroopasse ka välispoliitika valdkonnas.» Uue Euroopa all mõtles Munters Saksamaad. Briti Riia saadik C. W. Orde kirjutab novembris 1938 *Foreign Office*'ile: «Munters deklareeris, et tänase Euroopa dünaamiline keskus on Saksamaa.» Tšehhoslovakkia saatus ja muutused Euroopa poliitilises olukorras mõjutasid leedulasi rohkem kui lätlasi, eestlasi ja soomlasi. Leedul oli oma «sudeediküsimus» — Memel. Leedu välispoliitiline orientatsioon oli seni peaaegu identne Tšehhoslovakkiaiga. Leedu välispoliitika nurgakiviks olid Rahvasteliit ja kollektiivne julgeolek. Kaunase välispoliitika oli rajatud Nõukogude Liidu usaldamisele, Inglismaa ja Prantsusmaa sõprusele ning lootusele saada neilt riikidelt vajaduse korral abi. Seetõttu polnud Leedu seni üritanud kõrvaldada põhjust, mis pingestasid suhteid Saksamaa ja Poolaga. Muutus Leedu välispoliitikas sai alguse seoses Poola ultimaatumiga Leedule. Kasutades ära asjaolu, et *Anschluß*'i tõttu oli suurriikide tähelepanu keskendunud Austriale, nõudis Poola valitsus 17.3.1938 ühele piirivahejuhtumile viidates Leedult diplomaatiliste suhete sisseseadmist 48 tunni jooksul. Saksamaa, Inglismaa ja Prantsusmaa soovitasid Leedul Poola ultimaativne nõue täita. Nõukogude Liit viitas sellele, et Leedu ei suuda ükski osutada Poolale

sõjalist vastupanu, ja soovitas samuti alistuda. Leedu suhted Nõukogude Liiduga eeldanuksid idanaabri toetust, kuid venelased ei soovinud rikkuda oma vahkordi Poolaga. Tulemuseks oli Leedu ja Nõukogude Liidu suhete märgatav jahenemine ja Leedu lähenemine Saksamaale. Müncheni järel hakkavad leedulasedki rääkima uuest välispoliitikast, tingimusteta neutraliteedist, teiste sõnadega — Saksa-orientatsioonist.

HOOP BALTI LIIDULE

Ka Eesti kiitis heaks Müncheni lepingu järel kujunenud olukorra. Laidoneri sõnul oli ära hoitud suur katastroof. Selles oli loogikat. Sõjategevuse puhkemine Inglismaa, Prantsusmaa ja Saksamaa vahel toonuks kaasa Läänemere sulgemise ja Nõukogude Liidu aktiivsuse piiririikide suhtes. München tõi kaasa muutuse ka Eesti välispoliitikas. Eeskätt avaldus see suhtumises Balti liitu. Eesti 30-ndate teise poole välispoliitika üks eesmärke — takistada Leedu koostööd Nõukogude Liiduga ja orienteerida Balti liit Saksamaale — oli Müncheni järel saavutatud. Miski poleks enam tohtinud takistada Balti riikide koostööd. Ometi läks kõik teisiti.

1.—2.2.1939 toimus Kaunases Balti liidu välisministrite IX konverents. Leedut esindas konverentsil uus välisminister Juozas Urbys. Eesti välisminister Selter sõitis Kaunasesse ettepanekutega, mis sisuliselt viisid Balti liidu varjusurma. Selter ütles oma kolleegide üllatuseks, et ta on vastu termini «Balti liit» sagedasele kasutamisele ja peab Balti riikide ühtsuse pidevat rõhutamist eksiteele viivaks ja mittesoovitavaks. Ta teatas, et Balti riikide koostöö peaks olema vaid n.-ö. sisemist laadi, aastas peetakse üks Balti riikide välisministrite konverents, ametlike valitsusdelegatsioonide saatmine Balti riikide aastapäevapidustustele hakkab toimuma iga viie aasta järel. Läti välisminister Munters püüdis Balti liitu päästa. Tema arvates kujutas seni saavutatu endast soliidset alust koostööle tulevikus.

MIKS EESTI ANDIS HOABI BALTI LIIDULE?

5.1.1939 oli Hitler Poola välisminister Josef Beckile teatanud, et Saksa—Poola huvid ühtsus peaks olema täielik. Diktaator oli läinud veelgi kaugemale öeldes, et iga Nõukogude Liidu vastu väljapandud Poola diviis asendab üht Saksa diviisi. Tema arvates pidanuks poolakate kaasatõmbamine Nõukogude Liidu vastasesse kombinatsiooni pakuma poolakate rahvustundele niivõrd palju, et Saksamaa mõõdukad soovid Danzigi ja Poola koridori küsimustes võinuksid leida rahuldamist.

26.1.1939 toimus Ribbentropi visiit Varssavisse. Kolmanda Riigi välisministri soov saada poolakatelt nõusolek ühiseks tegevuseks Nõukogude Liidu vastu jäi tagajärjetuks. Poola ei saanud oma piiride tõttu ühineda Nõukogude Liidu vastase blokiga. Meenutagem, et idas oli Poola haaranud endale valgevenelaste ja ukrainlastega, läänes sakslastega asustatud alasid. Lisame, et Poola kahekümnest kõige rikkamast perekonnast olid kolmteist juudid. Hitleri katse tõmmata Poolat oma võimukombinatsioonidesse ning lahendada nii Danzigi ja koridori probleem, jooksis karile. Selle hetkeni oli teoreetiliselt eksisteerinud Saksa—Poola bloki loomise võimalus. Poolakate keeldumine Nõukogude Liidu vastasest koostööst tähendas piiririikide Saksamaale orienteeritud välispoliitika pankrotti. Seda aga Tallinnas ei mõistatud.

Eestis ei usutud, et Saksa—Poola suhted võiksid areneda konfliktini. Et Saksa—Poola kokkulepet ei saavutatud, siis peeti Eestis võimalikuks, et koridoriküsimus lahendatakse Leedu arvel. Riigivolikogu ja Riiginõukogu välis- ja riigikaitsekomisjonide ühisel koosolekul 13.4.1939 tõdes Selter: «Leedu on muutunud Poola—Saksa võitluse objektiks. Ettevaatuse pärast hakkasime Balti koostööd lõdvendama juba viimase Kaunase konverentsi ajal. [- -] Balti liiduga tuleb olla ettevaatlik, tuleb silmas pidada Poola kori-

dori võimalikku lahendamist mõne teise riigi kulul. [- -] liigne umbusk ja kartus Saksamaa suhtes on nõrgendanud meie vastupanutahet Venemaale.»

Eeltööd Balti liidu diskrediteerimiseks Eesti avaliku arvamuse silmis oli tehtud juba varem. Ajakirjanduses avaldati Balti liitu kritiseerivaid artikleid. Üks tähelepanuväärsemaid oli 1937. aastal ajakirjas «Akadeemia» avaldatud Jaan Tõnissoni poja Ilmar Tõnissoni kaheosaline artikkel Eesti välispoliitikast. Analüüsides rahvusvahelist olukorda, väitis I. Tõnisson, et Nõukogude Liit ja Saksamaa ei ohusta Eestit, küll aga Lätit ja Leedut. I. Tõnisson esitas nn. julgeoleku koefitsiendi teooria: kõige kaugemal põhjas asuva Balti riigi julgeolek on kindlustatud paremini Saksa—Nõukogude Liidu sõja korral. Siin peitus oletus, et Saksamaa ei sõanda sattuda konflikti Poolaga, annab koridori eest Poolale kompensatsiooni Leedu arvelt ja marsib Nõukogude Liidu vastu läbi Leedu ja Läti. Balti ruumi ja saatuse ühtsust nimetas I. Tõnisson muinasjutuks, mille olid välja mõelnud Läti ministrid, üliõpilased, mõningad eesti ajakirjanikud ja baltisakslased. Ta soovitas Eesti välispoliitilisel juhtkonnal loobuda mitte ainult Lätist, vaid ka Balti liidust ja Rahvasteliidu kollektiivse julgeoleku põhimõttest. Eesti ainus eesmärk pidi olema neutraliteet ja oma välispoliitika orienteerimine Soome eeskujul Skandinaaviamaadele.

I. Tõnissoni artikkel oli eksitav: iga pealetungi juures on strateegiliselt tähtis, et küljed oleksid kindlustatud. Seda silmas pidades toimus Esimeses maailmasõjas nn. jooks mereni. Balti riikide puhul on mereks Soome laht. Teiseks, sõjaliste operatsioonide baasi moodustab rindetagune sügavus. Saksamaa jaoks oli sõjas Nõukogude Liiduga selleks Balti riikide ja Soome territoorium.

I. Tõnisson ei olnud siiski naiivne. Inglismaalt isale saadetud kirjadest ja tema abi-kaasa ütlustest ilmneb, et ta pidas Hitleri-Saksamaad Eestile äärmiselt ohtlikuks, suhtus lätlastesse väga sõbralikult ja kritiseeris valitsuse Saksamaale orienteeritud välispoliitikat. 1939. a. kevadel pooldas ta Balti riikide tihedat koostööd ja Eesti avalikku liitumist Saksamaa vastaste riikidega. Millest siis selline kahekeelsus? Omaette küsimus on muidugi see, kuidas meeldisid artiklis esitatud seisukohad Jaan Tõnissonile, Balti liidu idee algatajale. Artiklit on ekslikult käsitletud opositsiooniliste ringkondade nägemusena Eesti välispoliitikast. Pole aga märgatud, et selles sisalduvad seisukohad langevad saja-protsendiliselt ühte Eesti sõjaväe juhtkonna vaadetega, kaasa arvatud Vabadussõjast pärinev üleolev ja halvustav suhtumine lätlastesse.

Läti Tallinna saadik Edgar Kreewinši arvates ajendas I. Tõnissoni artiklit kirjutama Inglismaal õppimiseks saadud stipendium. Selle määrasid talle Tööstus-Kaubanduskoda ja Tartu Ülikool. Siiski on väheusutav, et sõjaväe juhtkond sai stipendiumi andmist mõjutada. Artikli mõistsid hukka Ants Piip, Läti välisminister Munters ja ka Soome välisminister Holsti. Muntersi arvates oli I. Tõnisson saanud artikli kirjutamiseks vajamineva informatsiooni kolonel Maasingu käest. Filosoofiadoktorist Soome välisminister aga käsitles noore Tõnissoni seisukohti Eesti välispoliitilise uusorientatsiooni teoreetilise põhjendusena — püüdena näidata, et Eesti saab hädaolukorras hakkama ilma naabriteta.

Pole usutav, et Leedu ja Läti kohta käivad järeldused tehti Tallinnas. Tõenäolisem on, et võimalusele lahendada koridoriküsimus Leedu arvel ja seejärel kasutada Leedu ning Läti territooriumi Nõukogude Liidu ründamiseks vihjas Berliin. Nii nagu Soome asendi eripära pideva rõhutamisega takistati Soome koostööd Balti riikidega, nii emaldati Leedu ja Läti eripära rõhutamisega Eesti oma lõunanaabritest. Kolmas Riik tegi osavaid käike. Anti mõista, et Balti liit on muutunud Eestile ohtlikuks ja et Berliini täieliku usalduse saavutamiseks on vaja absoluutset isolatsiooni. Siia lisandus veel Eesti sõjaväe juhtkonna kartus, et Läti ja Leedu võivad siiski osutada Saksamaale sõjalist vastupanu ja võtta vastu abi Nõukogude Liidust. Ida-orientatsiooni võimatust näitasid Laidoneri ja Selteri sõnul Nõukogude Liidu rahvaloenduse andmed — 12 aastaga oli jäljetult kadunud 15 miljonit inimest. Siit tulenes Eesti poolt antud hoop Balti liidule, mis muutis kõik kolm Balti riiki Berliini mängukannideks.

Gustav Suits ja Eduard Vilde diplomaadi rollis

Koos Jaan Tõnissoni, Ants Piibu, Karl-Robert Pusta ja teistega kuulusid Eesti Vabariigi esimeste diplomaatide vennaskonda ka filoloogiadoktor Oskar Kallas, teatrimees Karl Menning ning kirjanikud Gustav Suits ja Eduard Vilde.

Kuigi viimatinimetatud on Eesti kultuuriloos esimese suurusjärgu tähed, pole nende diplomaadirollile seni suuremat tähelepanu pööratud.

Gustav Suits ise ei pidanud ennast diplomaadiks selle sõna otseses tähenduses, kuid eks olnud teistegi Eesti esindajate staatus esialgu ebamäärane. Igal juhul oli G. Suitsu tegevus Eesti informatsioonibüroo loojana Skandinaavia riikides väga oluline nii Eesti nime kui ka eestlaste iseseisvustaoiluste teadvustamisel rahvusvahelisel areenil.

Publitseeritav G. Suitsu kiri Eesti Ajutisele Valitsusele 31. detsembrist 1919 annab tema tööst ümmarguse ülevaate. Kiri on kirjutatud 31. detsembril 1918 Stockholmis, ajal, mil G. Suits oli lõpetanud diplomaatilise tegevuse (vt. EKA IV/1, lk 126). Originaali peas leidub aga veel dateering 31.XII 1919.

Eduard Vilde läks Eesti diplomaatiliseks esindajaks Berliini siis, kui Vabadussõda oli jõudnud lõppfaasi ja eestlased olid oma iseseisvustahet teoga kinnitanud. Ta töövaldkond — Saksamaaga suhete korraldamine ja Eestile de iure tunnustuse taotlemine — ei olnud kergete killast. Eesti esindajal tuli kogeda Saksa parempoolsete ja vene valgete, landesveerlaste ja bermontlaste vaenulikkust ning kogu Euroopas levinud skepsist ja ebalust Eesti iseseisvuse suhtes.

E. Vilde tegevuspiirkonda kuulusid ka Šveits, Austria, Tšehhoslovakkia ja Ungari. Nende riikide suhtumisest Eesti de iure tunnustamisse kõneleb E. Vilde kiri välisministri-le 18. novembrist 1920.

Eesti Ajutisele Valitsusele.

Lühike ülevaade minu iseseisvuse-propaganda kohta.

Kuna minu tegevus ühenduses E.A.V. välisesitusega¹ nüüd on lõppenud, pean sellest asjakohaseks E.A.V.-le esitada järgmist kokkuvõtet. Olen tahes ehk tahtmata kokkuvõttes mõningaid asjaolusid niipalju ettepoole nihutanud kuipalju likvideerimise juures tuuled on puhunud vastupidises sihis.

Olin Eesti välisesitusest teatavasti osa võtma kutsutud Maapäeva vanemate nõukogu ja maavalitsuse kolleegiumi otsuse põhjal novembrikuu lõpul 1917. Ühel nimetatud kolleegiumi koosolekul, mida J. Jaakson juhatas ja kuhu ka mind oli soovitud, otsustati maa esitajatena väljamaale saata hra Tõnissoni, Piipi ja nende ridade kirjutajat. Palusin isiklistel ja parteilistel põhjustel maa ametliku esitaja kohuseid mitte minu pääle panna. Olin selle asemel nõus Eesti iseseisvuse välispropagandast osa võtma mitteametlikult — kas partei esitajana või isiklikul vastutusel. Igatahes erilise otstarbega pöördi töölistemaailma poole. See saigi minu kohta siis Maapäeva esituse otsuseks.

Olgu mööda minnes nimetatud, et ma samale koosolekule ette kandsin oma Soome sotsiaaldemokraatliku üliõpilasteühisuse nimel laialelaotatud märgukirja Soome ja Eesti kaksikvabariigi asjus. Ühenduses sama külaskäiguga kodumaale ilmus ka Eesti ajakir-

janduses minu «Uusi Päivä» klubis peetud kõne referaat Eesti iseseisvuse eeldustest. See kord, novembri- ja detsembrikuu vahetusel 1917, oli Eesti vabariigi mõte ka praeguste Eesti vabariigi esimeste meeste päädes veel nii vähe läbi löönud, et näit. M. Martna minu algatuste puhul rea artiklid kirjutas Eesti iseseisvuse vastu ja Ed. Laaman Vene orientatsiooni soovitades arvas, et G. Suits on tahtnud «natukene kõmu teha».

Kui ma 1. jaanuari paiku 1918 jälle Tallinna tulin, kaasas «Eesti töövabariigi» nime- lise märgukirja käsikiri², siis tabasin sääl juba palju laialisema ja sügavama iseseisvuse- helevuse. Ehk küll ühe pahempoolse sotsialistliku erakonna laagrist, oli mul Eesti riiklise enesemääramise asjaarmastajana rõõm, et minu märgukiri niisugusena mitte ainult omaks ei võetud tähendatud erakonna poolt: märgukirjas esitatud üleüldispoliitili- sed motiivid ja punktid leiti kõlbulised olevat üle võtta, suurelt osalt otse sõnasõnalt, ka Maapäeva esituse märgukirja ja diplomaatilisesse nooti³. Kõnealune märgukiri andis põhjust s.-r.-ide lahkumiseks enamliselt Toompealt. See võitis Eesti sõjaväelaste kong- ressil Tallinnas. Ei võitnud rahvakomissaride nõukogus Peterburis, kuhu sama jaanuari- kuul lõpul sõitsin. Enamlaste poole on muidu ka Eesti vabariigi ametlik esitus 1918. a. jooksul mitu korda ja asjata pöörnud. Päris tagajärjetaks ei ole seegi propaganda pika pääle jäänud; mõlemad sõdivad pooled tarvitavad nüüd Eesti iseseisvuse, tõesti vabariigi tunnussõna!

Soome kodusõda takistas Eesti iseseisvuse-propagandat edasi arendamast punases Soomes. Saksa võimualuses Soomes andsin ühes säälsete kodanliste Eesti iseseisvuslas- tega välja «Sini-must-valge» raamatu (redaktsiooniline kirjutus oli minu poolt). Saksa okupatsiooni surve all arvasin võimalikuks Maapäeva ja E.A.V. delegatsiooniga välja- maal kaasa töötada, niipalju kui selle tegevus tähendas Eesti vabariiklist võitlust puruta- gurliste lämmatavate jõudude vastu. Avaldasin sellep. alguses nimetatud Maapäeva otsuse põhjal E.A.V.-le soovi Eesti informatsioonibürood korraldada Skandinavias. Soov leidiski E.A.V. poolt vastukõla ja ainelist toetust.

Skandinavias töötasin informatsiooni otstarbel Eesti Delegatsiooniga poolametlikus ühenduses juuli algusest kuni septembri lõpuni. Nagu E.D. juhatus seda omalt poolt võib kinnitada, oli tõsiasjaline vastutulek Skandinavias hakatuses väga visa ja juhuslik. Ühest küljest painas Saksa keisririigi, teisest küljest Vene sovjetivabariigi hiiglapropaganda. Oli tegu E.D. protestisidki lehtedesse saada. Kui mitu korda seletas *Svenska Tele- grambyrå*, et ta neutraliteeti kardab rikkuda niisuguste asjade avaldamisega, mis ühe sõ- diva poole vastu sihitud, et legatsioonidest põlistatakse jne.! *Svenska Telegrambyrå* võistlejat *Nordiska Presscentrali*, Eesti teadete ententemaile laotajat, boikotteeris jälle suurem hulk Rootsi ja Skandinavia ajakirjandust. Kui sagedasti pidi ajalehtede toimetus- tes meelde tuletama ja pääle käima! Seegi ei aidanud igakord. Mäletan juhtumist *Svens- ka Dagbladeti* toimetuses, kus toimetaja küsis, kas Eesti valitsus on vabariiklane ja kas ma ise olen vabariiklane. Jaatava vastuse saanud, ütles toimetaja pikema jututa hüvasti. Olgu kuidas on, tõsiasjana jääb edasi see, et E.D. juhatusel ainult harukorral õnnestas mõnda teadet Kopenhageni kaudu lansseerida. Või kui võrrelda Stockholmis oleva Lee- du või Läti informatsioonibüroo tegevuse viljakust Eesti omaga, siis tõendab juba teade- te ja artiklite lihtne kokkuarvamine Eesti informatsiooni suuremat edukust. Nende ridade kirjutaja võib iseäranis *Socialdemokratenis*, *Afton-Tidningis* ja *Aftonbladetis* oma isikli- kule arvele lugeda niisuguseid informatsiooni liikisid, nagu interview, poleemika, kir- jeldus. «*Dagens Nyheteri*» eestisõbralist välisosakonna toimetajat Bergströmi on nii E.D. liikmete kui minu poolt varustatud. Mul on põhjust arvata, et ka E.D. liikmetel mi- dagi kasu on olnud minu Skandinavia keelte ja olude tundmisest.

Kuna ma mitte ametlik esitaja ei olnud (välja arvatud lühikest aega Tõnissoni asetäit- ja Stockholmis), ei võinud ma isiklikult Skandinavia interventsiooni hääks küllalt mõju-

kalt tegutseda.⁴ Hädaohtlikku võistlust Vene sovjetivabariigi ja Vene restauratsioonisõbralise liiduriikide interventsiooni vahel meie mail ette nähes tunnistasin ma end igatahes liberaal-sotsialistlikult valitsetud neutraalse Rootsimaa vaheleasumise poolehoidjaks. Kuid E.D. juhataja Tõnisson keelas mulle septembrikuu algul ära propagandat teha Skandinaavia interventsiooni mõtte kasuks, seda seletades diplomaatiliseks saladuseks. Septembri lõpul puhkes avalik konflikt E.D. juhatuse ja nende ridade kirjutaja vahel. Büroo otsustati rahapuudust ette kääntes ajutiselt seisma panna ja mind Soome saata raha nõutamist kiirendama. Minu Soomes viibimise ajal oktoobrikuul on, nagu pärast selgus, entente Rootsi valitsusele ettepaneku teinud Läänemeremaid okkupeerida. Eesti välisesituse teadmatust selles asjas on Stockholmi saadetud erakorralisele delegatsioonile (Goldarbeiter, Kull, Laaman)⁵ õigusega põhjustanud informatsiooni häbemata kehvaks nimetada. Soomes olles ei katsunud ma mitte ainult suusõnalikku propagandat jätkata poliitikategelaste, kirjanikkude ja ajakirjanikkude juures: avaldasin pikema kirjutuse Eesti poliitilise seisukorra kohta «Suomen Sosialidemokraatis», intervieuwi «Helsingin Sanomates», kirjandusajaloolise artikli Soome «Tietosanakirjas». Toimetasin trükki E.D. juhatuse broschüüri «Eesti riikline iseseisvus».

Soomest oktoobri- ja novembrikuu vahetusel Stockholmi tagasi jõudnud, sain E.D. juhatusele uue, täiendava otsuse, mis minu juhutatud informatsioonibüroo lõplikult kinnipanduks tunnistas. Kuna see otsus minu selja taga oli tehtud ja ma kinnipanemise põhjendusi omalt poolt ei võinud pidada küllalt õigeaks ja õiglaseks, apelleerisin edasi E.A.V. poole. 10 novembri paiku saingi välisministri asetäitjalt Strandmanilt hra Kulli kaudu poolametliku ajutise edasijatkamise teate (ühes tähtsamate ülesannete võimaliku väljavaatega). E.A.V. lõplikku seisukohavõtmist oodates katsusin Skandinaavia riikide interventsiooni võimalusi järele kuulata mitte ainult Rootsi, vaid ka Norra otsustandvates pahempoolsetes ringkondades. Norra töölistepartei juhatus oli valmis broschüüri kirjastama Eesti enesemääramise küsimuse kohta. Skandinaavia interventsiooni peeti võimatuks, selle järele kui entente engageeritud. Rootsi sotsialistide juhid olen selles asjas läbi käinud Hinke Bergegrenist kuni Brantingini. Kui ka minu käikudel ja informatsioonil muud nähtavat tagajärge ei ole olnud, siis on need vähemalt selleks kaasa aidanud, et siinsed sotsialistlikud mõjuringkonnad, interventsiooni asjus kõhklevad ja tagasihoidlikud, Eesti vabariigi vastu kuni viimaseni ajani on kinnipidanud sümpaatlikust seisukohast. E.A.V. tegevusesse astumisest 11. novembril sain teada Soome lehtede kaudu. Samati järgnevatest sündmustest. Telegraferisin konsul Schwalbele Helsingisse vastust saamata. Telegraferisin Soome telegrafivalitsusele ja «Helsingin Sanomate» toimetusele, ning sain vastuse. Niiviisi nõutatud teadete põhjal andsin Eesti põnevatest novembrikuu sündmustest 4—5 bulletini kuni Kull—Laaman—Goldarbeitleri siiajõudmiseni kuu lõpul. Püsis[in] nendega nende soovil informatsioonilises ja kirjanduslikus kontaktis. Tõlkisin nende proklamatsioone Rootsi keelde. Õiendasin muu seas ühes intervüüvis nende suhu pandud väidet, et Narva juures «Eesti valgekaart» olla tapelnud. Seletasin *Socialdemokratenis*, et Eesti demokraatlik vabariik ei tunne ega tunnista valgekaarti, vaid Eesti rahvaväge. Kuid nüüd esines statsrådet H. Pöhl hiljuti jälle avalikult «valge Eesti» nimel, ja võib olla, õigusega. Soome kodusõjast tuttava Rootsi vabatahtlikkude brigaadi kauplemine sulub igatahes välja Rootsi ametliku (liberaalsotsialistliku) abiandmise. Skandinaavia pahempoolne sotsialistlik ajakirjandus on juba kampanji avanud Eesti «kontrarevolutsiooni» ja «kodaanlise diktatuuri» toetamise vastu.

Niisugustes tingimustes tundus päris oodatav E.A.V. vabastav otsus. Sain sellest teada alles E.A.V. liikme Strandmani siiajõudmisel detsembrikuu lõpul. Paar nädalat varem oli hra Kull juba faktiliselt kõik informatsioonibüroo jooksva asjaajamise enese kätte võtnud. Viimastel nädalatel ja päevadel olen oma iseseisvuse propagandat arendanud

puhtal *l'art-pour-l'art* platformil. Üks Rootsi praegustest kuulsamatest nimedest kirjanduse ja kunsti maailmas, Albert Engström, lubas Eesti asja nii eraviisilises kui ajakirjanduslikus läbikäimises oma südameasjaks teha. Mulle on lootust antud mõjuringkondadest Rootsi Punase Risti abiekspeditsiooni väljasaatmise kohta. Nõnda on ka Skandinaavias sündimas tugevamad Eestist huvitatud voolud. Juba kirjutas samas *Svenska Dagbladetis*, mis suvel vabariiklise Eestiga ei tahtnud palju tegemist teha, prof. Gustav Cassl paari päeva eest Eesti tähtsusest transitomaana, ja tunnistas Rootsimaale väga soovitavaks oma koostööd pakkuda noore riigi ülesehitamiseks. Enamlaste ja inglaste suurtükimürina rõhutatud Eesti-huvi objektiivsed eeldused on Skandinaavias läbi põimitud nüüd esilepuhkevate subjektiivsete mõjudega, mille hulgas ei puudu ka suvel ja sügisel tehtud väiksed informatsioonilised eeltööd. Nõnda lõikavad need, kes siia praegu ja pärast välja sõidavad, ka seda mis elkäijad ja teeavajad siin on külvanud. Võib olla koguni, et ühte on püütud külvada ja teist lõigatakse!

Kord ütles keegi kellelegi: «Ma annan teile andeks, et teie liiga palju teete, ja teie võite mulle andeks anda, et ma liiga vähe olen teinud.»

Stockholmis, 31 detsembril 1918.

Gustav Suits.

ERA, f. 957, n.1, s. 7, l. 11—14. Originaal.

Salajane.

Eesti vabariigi välisministri herrale.

A r u a n n e

teekonnast Eesti vabariigi tunnistamise pärast.

K.a. ministri herra! Välisministeeriumi sellekohast ülesannet täites algasin samme Eesti vabariigi tunnistamises Austria, Ungari, Tšehhoslovakia ja Schweitsi poolt sellega, et neile riikidele nende Berliini esituste kaudu augusti kuu lõpul ja septembri algul ühesisulise märgukirja saatsin ettepanekuga, Eestit kui mitte de jure, siis vähemast de facto vormilikult tunnistada. Märgukiri on kahes ära kirjas (Lisa I ja II) Saksa ja Prantsuse keeles siinjuures.⁶ Tema lõpust leiate palve, asja rutulisel korral otsustusele võtta.

Kui mulle paar nädalat hiljem hr. Karlsoni kaudu välisministeeriumist suusõnaline käsk tuli, tunnistamise asjus teekonda küsitavatesse maadesse ette võtta, tegin enne, 18. sept., nende riikide siinsetes saatkondades ametliku külaskäigu, et asja seisukorra kohta teateid küsida ning tarvilikke soovitusi kaasa võtta. Igast saatkonnast sain seletuse, et minu märgukiri vastavasse pealinna kohe ära läinud ja et meie soovi de facto mõttes vististe täidetakse, ainult tehnilistel põhjustel ei võida vastus veel mitte tulnud olla.

Austria saadik prof. dr. LUDO HARTMANN, kellele mina juba minevast talvest saadik isiklikult lähemale olin astunud, teatas mulle, et tema varsti Wieneris reisib ja seal meie asja riigikantsler dr. RENNERTI juures heameelega ettekandele võtab, kui mina — mis veelgi parem oleks — tema sealoleku ajaks mitte ka Wieneri ei jõua, et temaga ühes RENNERTI jutule minna. Lisan kohe juure, et mina Schweitsi valitsuse viivitus-taktika pärast Bernist, kuhu kõige pealt reisisin, prof. HARTMANNI Wieneris oleku ajaks mitte sinna ei jõudnud, ma palusin Hartmanni seep. traaditeel, meie asja heaks ilma minutagi lubatud soovitusi anda.

Minu teekond algas 19. sept. ja läks Müncheni kaudu, nagu juba tähendatud, Berni.

Ma pean mõne sõna poliitiliste varjude kohta, mille all minu ettevõtte kogu aja seisis, seletuseks eel saatma.

Maades, kus käisin, ei uskunud kõige pealt keegi tõsiselt ääriiriikide jäädavust, väljaarvatud Poola ja vahest ka Soome oma. Selle eest on meie vastased Suur-Vene, Balti ja Prantsuse leerist ammuse ja väga intiiivse propaganda kaudu hoolt kannud. Ei mahu kellegile pähe, et Suur-Vene riik, mille tõusmine kõigile kindel, mingu aega mis läheb, Läänemere enese nina eest laseb ära võtta, sest lepingud (vaba transiit-läbikäigu kohta) olla lõpetatavad: ühel heal päeval võida ääriiriigid ukse Venemaa eest tollivaldastega jne. kinni panna. Teine uskumatus põhjus on ääriiriikide väikus ja vaesus — nad ei jõua majanduslisesult jalul seista. Kui juba Austria ja Ungari, üksi seistes, ei suuda püsida, vaid majanduslises kokkulangemise eel seisavad — kuidas tahate teie siis elada? Nii umbes oli harilik argumentatsioon, mis vähem ametlikus kui mitteametlikus jutuaJamises — kui herrad Bernis ja Wienis minu külalised olid — «ridade vahelt» kuuldavale tuli.

Juurde seitsis mõjusalt veel see, et Wrangel minu teekonna ajal veel jõudsasti edasi läks, et tema suurejoonelisest toetusest liidu, eriti prantslaste, läbi palju kirjutati ja et enamluse varstist langemist nälja ning sisemiste rahutuste tõttu igapäev ette kuulutati. Niisama aktuaalne oli sunnitud rahu, mis nõukogude Venemaa võidurikka Poolaga pidi tegema. Kui Belgia ja Holland meid mõne kuu eest de facto tunnistasid, siis oli poliit. seisukord sootuks teine, siis seisid enamlaste väed Warsavi väravate taga, Wrangel Krimmis oli Venemaa ainult «väike kodune tülitaja» ning Inglismaa sobitas Venega kaubanduslises läbikäigu lepingut. Pealegi ei võinud Belgia meile de facto tunnistamist hästi keelata, kuna tema suured liiduvennad sellega ammugi eel olid käinud.

Kujutatud õhkkond võttis mind kohe Schweitsi pealinnas vastu, hoolimata kõigest välisest viisakusest, mis minu vastu üles näidati. Seal tuntud minu vastu, nagu altkäe teada sain, hakatuses isegi umbusaldust, kas ma mitte mõni maskeeritud enamluse-agent ei ole! Oma ustavate Schweitsi tutvuste kaudu (dr. ROTHEN, toimetaja Schweizerische Depeschentagetur'is ja parlamenteaarlane KARL MOOR, sotsiaaldem. «Berner Volkswacht») endine kauaaegne toimetaja) läks mul aga korda iga säärast umbusku kaotada, nagu ma neis herrades oma asjale ka heasoovlikud kaudsed taganihutajad leidsin. Nende kaudu tutvunesid minu ülesandega ka mõned rahvasaadikud ja Schweitsi vabariigi president dr. MOTTA.

Pöörasin kõige pealt välisasjade departemangu (välisministeeriumi) juhataja riigisekretäär DINIHERT'i poole, kes minu aga legatsiooninõuniku SEGESSER'i kui kompetentliku läbirääkija juure juhatas. Hr. SEGESSER andis mulle kohe märku, et de jure tunnistamisest paraku juttugi ei võivat olla, niikaua kui liiduriigid ise sellega hakatust pole teinud. Läbirääkimiste aluseks võivat ainult de facto-õrraldus olla. Mõne päeva pärast lootvat ta mulle selleskohaste arupidamiste tagajärge teatada võivat. Muu seas pidavat Schweitsi valitsus ka teadma, kuidas liitlased praegu de factogi tunnistamise peale vaatavad.

Kui ma uuesti hr. SEGESSERI jutul olin, seisis asi veel vanal paigal, mida sellega vabandati, et Bundesrat vahc ajal kokku astunud, mis riigimceste aja endale pärida. Paluti veel mõned päevad oodata.

Minu järgmisel külaskäigul teatas hr. SEGESSER mulle, Schweits ei pidavat mitte tarbekohaseks, Eesti valitsusele paljast tunnistamisedeklaratsiooni anda, vaid välisdepartemangus olla arvamisele jõutud, de facto tunnistamist kokkuleppega ühendada, milles teatavad vastastikused tagatised fikseeritud oleksid ühe kui teise maa kodanikkude õiguste ja kohustuste kui ka kaubanduslises läbikäigu kohta. Minu vastuse peale, et Eesti valitsus valmis on Schweitsi kodanikkudega igas suhtes nagu teistegi eesõigustatud (meistbegünstigte) maade kodanikkudega ümber käima ja et need õigused ka kauban-

duslise läbikäigu kohta on garanteeritud, vastas legatsiooniõunik, et Schweitsil siiski tingimisi on, mis kokkuleppes sees peaksid seisma. Ka teha raskusi asjaolu, et Schweits föderatiivne riik on, kus igal kantonil teatavais asjus täieline suvereniiteet — näit. võõra kodaniku väljaajamine resp. temale elamise luba keelamine jne., neist raskustest tulla sündsana formeli abil katsuda üle pääseda.

Era-jutuajamisel, õhtusöögi puhul, tuli hr. SEGESSERI algatusel ka Eesti maaseadus kõnesse ja tema huvitus koondus iseäranis tasuküsimuse peale, mille kohta temale rahustavaid seletusi püüdsin anda. Münchenis oli mulle jutt kõrva puutunud, kui oleksid mitmed lääneriigid, nende seas ka Saksamaa, juba tänava kevadel Eesti valitsuse juures meie maaseaduse asjus endi kodanikkude tulul ühiseid protesti — resp. preventiiv — samme astunud. See kuulujutt — Waemini poolt polnud Berliini saadikule midagi sellest teatatud — tuli mulle nüüd meelde ja ma püüdsin teada saada, kas on olemas ka Schweitsi kodanikka, kelle huvisid meie agrariseadus kuidagi riivab, ei saanud aga otsekohest vastust.

Ootasin siis jälle. Et mind ei kutsutud, läksin ise. Nüüd kuulsin, et kokkulepet mitte ainult Eestiga ei taheta teha, vaid ühtlasi Läti ja Leeduga, kelle Schweitsi esitajad senini deklareerimata de facto-vahekorra alusel ametis olnud. See ühine kokkulepe Balti riikide tarvis olevat nüüd väljatöötusel. Umbes kaheksa päeva pärast võivat ta valmis saada. Kui mina nii kaua ei võivat oodata, siis saadetavat Schweitsi vastus formuleeritud ettepanekutega mulle Berliini. Mis puutuda Schweitsi tulevasesse Tallinna esitajasse siis saavat see vist konsuli ametinime kandma.

Ma ei võinud tõepoolest kaemini oodata, kuna enam kui kaks nädalat Bernis olin viibinud ja pikk teekond mul ees seisis. Wienist kuulasin peale antud tähtaja järgi, kas Schweitsi vastus Berliini jõudnud. Kui sealt eitava vastuse sain, palusin traaditeel Dr. Rotheni, asja sündsana kombel kaude takka nihutada. Schweitsi vastus pole aga paraku tänapäevani veel siia jõudnud.

Lugu, et Eesti valitsus oma voliniku isiklikult välja oli saatnud tunnistamise asja kiirendama, näis niihästi Schweitsi kui ka hiljem Austria, Ungari ja Tšehoslovakia riigimeeste peale veidi võõrastavalt mõjuvat. Nende sõnades seisis väljendamata küsimus: Mis tung ja rutt on teil korruga selle tunnistamisega — miks te meie kirjalikku vastust oma kirjaliku ettepaneku peale ära ei oota — see ei jää ju tulemata!

Wieni jõudsin 5. oktoobril. Bernist traaditeel neli päeva ette tellitud tuba võõrastemajas ei olnud saada, sest kõik hotellid olid vannitubadeni elanikka täis, nii et ma autol mitu tundi asjata ümber pidin sõitma. Siis pöörasin Välisameti poole, kes mulle politseipresidenti survele ühte hotelli ulualuse muretses.

Välisametis (Staatsamt für Aeusseres) selgus, et meie ettepanekule veel sugugi lähemale polnud astunud. Alles mitme päeva pärast võisid läbirääkimised alata. Esiti oli mul tegemist sektsiooniülema parun ERB'iga, pärast sektsiooniülema OPPENHEIMER'iga ning lõppeks sektsiooniülema WINTER'iga. Riigikantsler ja välisasjade riigisekretäär Dr. RENNER oli prof. HARTMANNI läbi asjaga tuttav. Et Wien ja kogu riik aga valimiste tähe all seisis, kus ministrid kihutusreisudel ja muud tegelased elevil, siis nihkus minu asi juba selgi põhjusel päevast päeva edasi. Ma märkasin aga välisameti herrade kõnest ja olekust, iseäranis kui nendega eraviisil koos istusin, et neil meie asjaga ka muud peamurdmist oli: Prantsuse ja Suur-Vene mõjuvõim mängis kaasa. Küsiti minult muu seas, kui suured lootused meil on rahvasteliitu pääseda, tarvitati St. Germaini rahu- lepingut takistusena jne. Tähendatud mõju värvi oligi suusõnalisel otsusel, mille viimaks sain, tuntavalt küll: de facto-vahekord mõlemate maade vahel on Austria arvates jalale seatud, kui esitused kumbagilt poolt ametisse pandud — iseäralist dokumentaarset deklaratsiooni pole vaja.

Kui mina oma sellekohase teate peale Waeminilt ülesande sain, ikkagi kirjalikku deklaratsiooni nõuda, pöörsin 20.okt. uue kindlatoonilise märgukirjaga (Lisa III) Austria valitsuse poole ning küsisin ühtlasi audientsiluba Dr. RENNERI juure.

Juba teisel hommikul tuli aga Austria vastus Dr. RENNERI allkirjaga (Lisa IV), mille sisust ja toonist avaldus, et see Austria lõpusõna oli meie ettepanekute ja nõuete kohta. Berliini Austria saatkonna kaudu oli meie Berliini saatkonna aadressil veel teine märgukiri (Lisa V) läinud, mis sisuliselt esimesega sarnane, ainult veel ettepanekut sisaldas, et Eesti valitsus Tallinna Austria aukonsuli koha tarvis Wiener valitsusele sündsaid kandidaate ette paneks.

Aganähes, kui aeglaselt bürokraatlik masinavärk igal pool töötab, iseäranis, kui viivitus asjale soovilik, olin vaheajal ka Praga ja Budapestiga Wiener saatkondade kaudu ühendusesse astunud, et mitte palju aegaraiskava ootamise pärast sinna sõita. Pealegi oleksid sealsed ametikohad mulle enne korteri pidanud otsima ja sellest Wiener teatama, sest peavarju leidmine Praga ja Budapesti hotellides eraviisil on võimata.

Juba 13. oktoobril andsin Tšehoslovakkia saadikule isiklikul audientsil märgukirja (Lisa VI) ära, milles selle maa nõudeid meie valitsusele vajutiseks tarvitasin, et Praga välisministeeriumi vastutulelikuks teha. Saadik töötas sedamaid telefonil Pragast järgi küsida, kui kaugel seal asjaga oldakse, ja et ta paari päeva pärast ise sinna pidi sõitma, siis lubas minu noota kaasa võtta, seal asja liikuma panna ning mulle otsust Wiener ametlikult teatada. Enne seda pidin juba vastuse telefonilise järelpärimise kohta saama.

Samal kombel olin endale Ungari saatkonna kaudu, seal sellekohast märgukirja (Lisa VI) ära andes, ka Budapesti välisametiga sideme loonud. Mõlemis saatkonnas tuldi mulle suure lahkusega vastu, nii et ma ettevõtte rutulise kordamineku kohta kõige parema lootuse sain, tulgu otsus missugune tahtes.

Läks siiski mitu päeva, enne kui Ungari saatkonnast mulle telefoneeriti, Budapestis ei olla Eesti asi kahjuks veel mitte otsusküps. Kui mul muud asja Budapesti reisimiseks ei olevat, siis ei maksvat mul tunnistamise asjus mitte seda vaeva näha, vaid Ungari otsus antavat mulle kohe teada, kui sellega niikaugele jõutud. Tšehoslovakkia saatkonnast sain aga telefoniliste ja suusõnaliste järelküsimumste peale ikka sellesama stereotüüpilise vastuse, saadik viibivat veel Pragast ning minu asjus ei olla neile mingit otsust kätte tulnud. Minu viimase isikliku külaskäigu puhul Ungari saatkonnas avaldas legatsioonisekretäär Dr. Würle, kes tõsise heatahtlusega minu asja ajas, oma kahetsust temale nähtavasti väga piinliku loo üle, et meie ettepanek Budapesti välisametis temale arusaamata põhjustel ikka veel otsustamata seista; arvatavasti olla välispoliitilisi takistusi vahele tulnud.

Ma seisin nüüd juba küsimuse ees: kas on meie riigi enesestlugupidamise seisukohast soovitav, veel kauemini uste pihta koputada, mis lahti ei tahtnud minna, kas on Eesti vabariigi riiklasele aulusele sünnis, et tema volinik poliitilist commis voyageur'i mängib, pealegi kolmanda järgu riikide juures? Ja ma jõudsin eitavale otsusele. Ka poleks mul nüüd enam aegagi olnud Wieneris edasi oodata, veel vähem Budapesti ja Praga teekonda ette võtta, et seal jällegi oodata, sest 30. oktoober oli kätte jõudnud ning viie päeva pärast kustusid Eesti valitsuse otsust mööda minu saadiku-volitused. Andsin siis niihästi Ungari kui ka Tšehoslovakkia saatkonnale lahkumise-nootad (Lisa VIII ja IX) ära ja reisisin 1. nov. Berliini tagasi.

Vastus meie ettepaneku peale ei jää muidugi kusagilt tulemata; kas see aga jaatavana või eitavana kujuneb, ripub minu arusaamist mööda nüüd sellest, kuidas rahvasteliit meiega Genfis ümber käib. Wrangel on vaheajal hävitatud — see tuleb meile igatahes kasuks.

Eduard Wilde.

KOMMENTAARE

¹ Dokumendis mainitud Eesti Ajutise Valitsuse välisesitust (Eesti Delegatsiooni) tuntakse üldisemalt Eesti välisdelegatsioonina. Selle koosseisu kuulusid J. Tõnisson, A. Piip, K. R. Pusta, F. Kull, M. Martna ja K. Menning. Delegatsioon otsustati välismaale saata 1917. aasta sügisel, välja sõideti erineval ajal 1918. aasta algupoolel. Eesmärgiks oli Eesti olude selgitamine, iseseisvustaluse põhjendamine ja Eesti Vabariigile diplomaatilise tunnustuse hankimine.

² Kõnesolev märgukiri avaldati Tallinnas 1918. aasta algul: G. Suits, Eesti Töövabariik: Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses. Tallinn, 1918.

³ Kõnesolevad dokumendid anti Eesti välisdelegatsioonile kaasa esitamiseks välisriikide valitsustele.

⁴ Eesti välisdelegatsioon esitas mitme riigi valitsusele taotluse saata Saksa okupatsiooni kokkuvarisemise ajaks Eestisse Skandinaaviamaade (*resp.* Rootsi) korrakaitsejõud.

⁵ Seoses Nõukogude Venemaa kallaletungiga Eesti Vabariigile saatis Ajutine Valitsus Stockholmi nn. eridelegatsiooni eesmärgiga hankida Lääne-Euroopast sõjalist jm. abi.

⁶ Dokumendis nimetatud märgukirjades iseloomustati Eesti olusid ja põhjendati Eesti Vabariigi tunnustamise vajadust.

Kommenteerinud ja saatesõnaga varustanud HEINO ARUMÄE

Maie Kalda

«Semendivabrik» ei olnud lastekirjandus

Et Parijõgi on meie suurim lastekirjanik ja «Tsemendivabrik» tema peateos, seda võtame ammuilma samasuguse aksioomina, nagu et Tammsaare on meie suurim prosaist ja «Tõde ja õigus» tema peateos või et Luts meie parim humoristlik vestja ning «Kevade» tema peateos. Ometi, esitrükki — Semendivabrik. K.-Ü. «Loodus», Tartus, 1926. 123 lk. — ei pidanud ükski kriitik laste- või noorsooraamatuks.¹ See võeti üksmeelselt ja enesestmõistetavalt vastu kui novellikogu. Et K. Ehrmann-Eerme kahtles Parijõe juttude novelližanrisse kuuluvuses, on omaette küsimus. Kiideti oma vaatenurka, värskeid värve, lapsepsühholoogia tundmist, sisemist soojust, elamuslikkust ja ikka ja jälle loomingulist uudsust. J. Kärnerile tuletas «Semendivabrik» küll pisut meelde J. Lattiku «Meie noori», s. o. lasteraamatut, aga ainult jutustamismaneerilt, kuna «sisuliselt ta on viimastest sügavam ja avaramate piiridega. Siin heliseb tugevalt kaasa pärastsõja-aegse ühiskondliku elu traagilisi toone [- -]. Siin on teravamalt väljendunud kasvava põlve huvi ümbruse vastu, kõrgem uudishimu-pinge sotsiaalseisse nähtusisse.»²

Jüri Parijõgi oli kahe talendi ning kutsumusega inimene: pedagoog ja kirjanik. Näikse, et «Semendivabrikus» elasid need kaks temas lahedalt kõrvuti, teineteist varustades ja avardades, teineteise tegevusvabadust kitsendamata ja põhimõttelisesse probleemidesse sekkumata. Veel «Ühe poisu reisilugudes» (1927) on maailma avastamise rõõm ja «Jaksuküla poistes» (1930) kurbus niivõrd muud-varjutavad, et kumbki ei vasta päriselt lasteraamatu erinõuetele.

1930. aastail arendas pedagoogist kirjanik või kirjanikust pedagoog endast välja puh-takujulise, eesmärgikindla ja spetsiifikateadliku lastekirjaniku. Säärane kahe talendi üheks valamine, mis võib näida optimaalne või lausa ideaalne, eeldas siiski pedagoogilise külje eelisarendamist ja vabakirjaniku loovuse allutamist üsna karmilt reeglistatud kirjandusliigi piirangutele, esmajoones õpetuslik-kasvatustlikele funktsioonidele. Seda Parijõgi, süümeikas ja kohusetundlik, nagu ta oli, tegigi, muuseas väiksel viisil ka «Tsemendivabrikus», s.o. esikraamatu 2. trükkis (1936); osa siinseist nudimistest, eriti mis puutub kõne- ja lokaalkeelendite väljakitkumisse, peegeldab küll ka selleaegset ühtse normkeele pealetungi õigekeelsuse lipu all.

Kaasused, kus teos kandub täiskasvanute-kirjandusest laste omasse, ei ole ju eestigi kontekstis haruharvad, neile võlgname ajalooainelist noorsooklassikat jm. «Semendivabrik» võis olla algusest saadik ühe jalaga lastekirjanduse sees, aga peale selle või õigemini enne seda oli ta uus nähtus kogu eesti proosas nii ainekuna kui ka vaatepunkti ja jutustamistehnika poolest.

Ültsiteeritud arvustuses toonitab Kärner, et «see on masendav miljöö, milles liiguvad Parijõe noored». Miljöö masendavuse etalonina käibib meil teatavasti A. Jakobsoni «Vaeste-Patuste alev». See ilmus 1927 — vaid aasta hiljem kui «Semendivabrik». Nii selle kui teise tegevuspaigaks on maa ja linna vahelises tööstuse mõjupiirkonnas, vaesuse äärmisel piiril olelusvõitlust pidav küla oma elanikega, kelleks on vabriku-, turbaraba- ja sadamatöölised, moonakad, lumpenid. Et ühel oli kirjutades silma ees Kunda, teisel Pärnu oma lähistega, ei ole küllaldane ära hoidmaks paralleelsusi toiminguis ja ühtelangevusi sündmustes. Pole võimatu, et Jakobson sai mingeid mõtteäratusi ja osiste makette Parijõelt. «Semendivabriku» jutte olid ju alates 1923. aastast avaldanud «Agu», «Looming» (siin 1925 «Vanacma surm») jt. Nende kahe teose erinevused on ometi suu-

¹ Vt R. Krusten, Jüri Parijõe elu ja loomingu teedel. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 5, lk. 288.

² J. Kärner, Eesti proosa 1926. «Looming» 1927, nr. 4, lk. 367.

remad kui samasused. Võib-olla peamine ja määravaim, mille poolst Parijõgi Jakobsonist erines, oli eksistentsiaalse elamuse võime. See andis kätte mõotkava ja proportsioonitunde ka väga masendavate olu- ja isikusuhete kaardistamiseks. Lapse vaatepunktiki, mida «Semendivabrikus» järjekindlalt ja niivõrd heade tulemustega rakendatud, on tege-likult kõrgem, selgem ja puhtam vaatepunktiki. Jakobson, kel mainitud võime puudus, võttis oma ehitise vahvärgiks teooriaid Darwinist Freudini, täitematerjaliks aga mitte tsementi, vaid pigem savise gust pori.

«Meie küla» on «Semendivabriku» n.-õ. naturalistlikumaid jutte. Majad siin, ena-masti moonamajad, ei jää Vaeste-Patuste alevile alla vaesuse, küll aga mustuse poolst. Eemaltvaates võrreldakse neid korraks sõnnikuhunnikutega, uustrükis on seegi ümber tehtud mutimullahunnikuiks. Jakobsonil kulub tema põhihuvist tingitult palju tähelepanu magamisasetetele, nende paigutusele ja kirjeldusele, Parijõe laps-minajutustaja ei unu-sta oma *cicerone*-rollis ringkäigul läbi küla mainida, mis nendes kehvades majakestes on mänguks kasutatav (*à la* «ahju peal võib magada ja mürada ja saapaid kuivama panna» — lk. 27). Lapsemeelne ja kõnekeelne või õigemini õelda naivistlik kõike rinnastav ra-port on hea meetod rääkimaks ka mustadest asjadest puhta suuga. Kui näit. Jaani, Joose-pi ja teiste külalaste innustumine pääsukesepesadest jõekaldas ja nende säästmise lihtsameelsed juhised võiksid tunduda pealekäivalt kasvatuslikena või, teiselt poolt, osu-tused kahele külas edukalt oma äri ajavale salakõrtsile, Rumal-Anne lastekarjale («kõik on niisama rumalad ja tigidad nagu tema isegi. Meest temal ei ole, aga lapsi on küll» — lk. 30), noore mehe vangipanekuga lõppenud pussitamisloole («See riid tuli neil pruudi pärast» — lk. 28) samavõrd pealekäivalt naturalistlik-olukriitilised, siis nii, nagu nad Pa-rijõel reastatud, vaheldumisi, samal jutustamistasandil, on tulemuseks väga korralikult objektiveeritud kogukujutis.

Selles jutus, «Meie külas», on ka raamatu kõige drastilisem (ja riskantsem) episood. — Üks poiss, Aadu Jaan, ei saa teistega mängimas käia, sest nende peres on palju lapsi ja tema peab hoidma kõige väiksemat, kui ema on mõisapäevi tegemas. Jaan sidus oma hoolealuse jalgapidi samba külge ja käis ikka mängimas. Aga lapse jalg läks paiste, ema sai aru ja andis Jaanile peksa. Järgnev tekstiosa on olemas ainult esitrukis (lk. 29—30): «Siis tema enam kinni ei sidund, hakkas tõrre sees hoidma. Aga kui ta ühel õhtul koju läks, siis oli laps tõrres surnud. Jaan hakkas nutma. Ka meie käisime last vaatamas. Pani-me õues rohu peale istuma, aga laps kukkus kohe maha, ükspuha kuhu poole. Siis veel Reedu Artur ütles:

— Tea ehk teeb muidu nii. Pitsitame ninasõõrmed kinni, kui siis aevastama hakkab, siis on elus; kui ei hakka, no siis ei ole midagi teha.

Siis meie pitsitasime lapse ninasõõrmed kinni, aga laps ei hakand aevastama. Kõik nägu oli külm ja tuim. Nüüd meie saime aru, et on ikka surnud mis surnud ja hakkasime ka nutma.

Aga meie ei saand aru, miks ta ära suri. Jaan oli temale sinna ikka leiba pannud ja kõik. Tõrrel oli küll tekk peal, aga tekil olid õhuaugud sees.

Siis sai Jaan jälle riielda ja peksa. Aga kui laps jo maha oli maetud, siis nende ema enam ei olnudki pahane, ütles vaid:

— Jumal tänatud, üks suu jälle vähem!

See tähendas siis, et — toitu kulub vähem.

Nüüd on neil jälle uus väike laps, ja Jaan peab ikka kodus olema.»

Tsiteeritud katke on vahest kõige veenvam tõendus, et autor ei kirjutanud «Semendi-vabrikut» algselt lasteraamatuks, ja selle kõrvaldamine 1936. a. uustrükist jälg vahepeal lastekirjanikuks kvalifitseerunud Parijõe enesetsensuurist.

«Semendivabriku» lastekirjanduspärasemaid lugusid «Vargus» algab Parijõe jutu-struktuurile iseloomuliku «annotatsiooniga». Nagu korralikult vormistatud artiklis, nii tehakse siingi kõigepealt lühidalt teatavaks järgneva arenduse põhisisu:

«Mul oli hiljuti suur mure. Näris südant õöd ja päevad ega saand enam sugugi rahu. Siis viisin selle toru Sepale tagasi ja panin hõõvelpingi peale, kus ta ennegi oli» (lk. 15; vrd. juttude «Pahandus», «Isaga laadal», «Streik» ja «Vanaema surm» alguslõike).

«Vaeste-Patuste alevis» on lapse vargil-käigu episood laotatud laiali jakobsonliku ruumipillavuse ja vormilodevusega ning saanud viis korda pikem kui Parijõe jutt. Üksik-asjalikult kirjeldavad mõlemad autorid varastatud asja(de) peidukohta, mis on üsna sar-nanè, ja tegelaste vastandlikku tundesuhet oma aardega. Parijõe minajutustaja ei oska

tagantjärelegi endale ära seletada, kuidas küll see ilusasti läikiv metalltoruke tema varrukasse lipsas. Jakobsoni 11-aastane Marta läheb vargile otsekui vastupandamatut kutset järgides («Aga see turg, see ju ometi kisub ja kutsus teda, aina kisub ja kutsus, iga päev, iga tund, tirib, aina tirib, just nagu Arnu uus nuga nõõpnõela...»³), turul passib ja kasutab vilunult juhuseid, minetab saagiõhinas ohutunde ja kukub sisse. Tüdruku suhe esemetega, mida ta on endale *toonud* või tahab *muretseda*, on sensuaalne, isegi hedonistlik. *Varguse* mõistet ja sõna, mis Pari Jaani mitutpidi painab ja igal pool jälitab, ei leia me Lüüne Marta sisekõnes, ei ka siirdkõnes; autorikõnes nimetatakse tema tegevust eufemistlikult *näppamiseks*. Professionaalse vargaga tõepoolest tegemist pole, pigem süüdimatu pahelisuse või haigusega. Karistamisstseen on eriti pikk ja ebaadekvaatselt julm, nagu seda Jakobsoni inimese loomalike käitumisaktide näol nii tihti ette tuleb. Parijõe loos on ainus karistaja südametunnistus.

«Vaeste-Patuste alevist» võib leida ainestiku ja stseenide paralleelsusi veel mitmele «Semendivabriku» jutule. Nii on Aleks Ridle esimese tööpäeva tähelepanekud turbarabas paljus sarnased Pari Jaani omadega («Tööl»). Naabrite tühjust tõusnud tülist on Parijõgi kirjutanud toreda gradatsiooniga humoristliku «Pahanduse», Jakobsonil kohtame tihti peale naiste sõimlemist liiderlikkuse teemal: Streigi algus ja sündmuste käik lüüasaamiseni välja on Parijõe jutus «Streik» ja «Vaeste-Patuste alevi» keskse episoodis ühesugune; Jakobsoni turbatöölised osutuvad semendivabriku meestest palju suuremateks argpüksteks.

Jakobsonil on jõulisi maalinguid soemüüri kihisevaist lutikate ja prussakate müriadidest. Ka Parijõgi pole pääsenud nende jäädvustamisest, küll alles «Jaksuküla poistes», nõnda et selles asjas kuulub prioriteet Jakobsonile. Oma kaudsemal, liignaturaalseid konkreetseid vältival, panoraamvaatelisel viisil vahendab ta jutus «Jüripäev» välja- ning sissekolimiste taustal moonameeste ja mõisavalitseja sõnelust moonamaja seinte «lutika ja prussaka puru» üle. Parijõe kodusuhteile hoopis iseloomulikuma soemüüri-pildi leiame aga «Semendivabriku» viimasest jutust «Vanaema surm»: «Ühekorra vanaema istus soemüüri ääres ja kudus sukka. Tema vari paistis müüri peale ja mina kraapisin selle varju järele kriipsud sinna sisse. Sellest tuli niisuke vanaema pilt, kas võta või jätta: ikka nina ja lõug ja rätik lõua alt sõlmes. Nüüd on see varjupilt soemüüri küljes alles, aga vanaema ei ole enam» (lk. 120).

Mäng ja tõsielu, nende teineteiseks üleminekid ja ülekanded, vastastikku jäljendamine võimalused ja piirid on nii «Semendivabriku» kui ka Parijõe hilisema loomingu teema ja probleem, tunnetuse meetod ja sisu. Võtme annab kohe esimene lugu, «Katkine kruus».

Väikese Jaani tungiv tõsine palve, et Jumal teeks kruusi terveks, ei aita. Kruus oli ja jääb katki, see on karm tõsielu. Poiss on lõõdud, aga ei hakka sellepärast veel ateistiks, vaid teeb järelduse, et õige palve olgu tulevikku suunatud. Igatahes järgmises loos «Uued saapad» palub ta just niiviisi — et uued saapad vett peaksid ja kaua käiksid.

Katkise kruusi pärast oli Jaan tellinud enda kirikusse kaasa võtta. See käik, ehkki põhieesmärgi täitmata, andis talle idee mängida kirikuteenistust. Jaan liigub kujuteldava altari ja kantsli vahet, peab jutluse ja palve, lõpetab nagu kord ja kohus *aameniga*. Samamoodi toob ta sadamast kaasa *lappa trossi!*-mängu. Nagu kirikus, nii siingi on mängu prototegevuses koos *imeliku sõna* külgetõmbavus ja hõlpsasti järeletehtav ilmekas liikumine. Muidu aga on Jaani teekäik sadamasse tõsine eluline toiming: Jaan vastutab selle kordamineku eest ainuisikuliselt ega tohi end ühelgi sammul unustada. (Võrdluseks: Parijõe hilisemais, lastejuttudes on tüüpiline sündmuste käik selline, et lapsed asuvad tegema mingit täiskasvanute tööd, innustuvad sellest unustuseni, et see pole mäng, ja ajavad pilli lõhki. Kui «Semendivabriku» lastel tegelikkus ja mäng segi lähevad — NB! «Streik» —, siis on tegemist juba millegi väga tõsise väljaelamisega, teadvustamata vastuhakuga tõeliselt suurte murede painele.)

Jutus «Tööl» pole Jaani pingeallikas niipalju töö ise kui oma *märgade kõrvataguste* varjamise mure. Ta on kaheksane, aga peab turbarabas töötada tohtimiseks luiskama, et on kümneaastane. Selle, sotsiaalkriitilise kirjanduse klassikalise teema käsitlemisel ei ole Parijõgi fokuseerinud aga mitte alaealiste ekspluateerimist, vaid täismehe mängimise tõsidust: «Ema oli värvavas vaatamas, et kas mina ikka tulen. Mina olin värsind ja astusin

³ A. Jakobson, Vaeste-Patuste alev I. Tartu, 1927, lk. 302.

pikkamööda. Kui ema ligemale sain, siis olin veel rohkem väsin ja kõndisin veel tase-
mini.[- - -]

Siis kutsus ema mind sööma, aga mina ütlesin:

— Vai ma saan kohe tulla! Tarvis enne nägu ja kaela pesta; meil on kolemust töö.

Mina näitasin emale, kui mustad on minu käed ja kõrvad ja kael. (Need olid turba-
mättaga salaja mustemaks hõõrutud, kodus näitamiseks — M. K.)

Emä ütles, et: — oi! ja tõi seepi ja pesuvanniga vett õue, ikka justkui isalegi» (lk.
29—30).

Täiskasvanute tegevused olid ja jäid Parijõe laste mängude alusmaterjaliks, küll aga
muutus hilisemais, puht lasteraamatuis, mängijate suhe oma tegevusse, ühes sellega
mängu ajendid, mõtetes ja tagajärjed.

Üks erinevus on, et *igavus*, mis ajab lapsi mängu alustama mitmes Parijõe 1930. aas-
tate jutus, puudub täiesti «Semendivabriku» laste mõiste- ja sõnavarast. Iseasi, et see
päev, mil isa läks hommikul kodunt ära lubadusega pojale uued saapad osta, on kole-
pikk. Ometi, igavusele selles pikas päevas ruumi ei jää. Kõike ettevõtetut nagu ka tervet
juttu pingestab aja jälgimine, tema üle juurdlemine, koguni temaga jõukatsumine (katse
kellaosuteid edasi lükata).

«Semendivabriku» jõululugu ei distantseerunud mitte ainult lastejõulujuttude ühe-
toonilisest õilsusmängust, vaid mõjus värskest ka meie krestomaatsete läbini harraste
jõulujutustuste kõrval:

«Siis olid kõik inimesed head. Sule omad leppisid meie rahvaga ära, ja nende ema ja
meie ema lasksid kahe peale kokku kuue kopika eest loorberilehti ja vürtsi tuua, et seda-
si tuleb odavam. Pärast lugesid siis lehed ja vürtsiterad pooleks» (lk. 20). Isal on kom-
beks kuusk metsast aegsasti kohale toimetada, ära peita ja alles jõululaupäeval efektiga
tuppa tuua. Poisid on peidupaiga ammu üles leidnud, aga nad ei hakka isa illusiooni lõh-
kuma, vaid mängivad temaga ilusasti kaasa. On see jutt siis nüüd õpetlikum lastele või
täiskasvanutele?!

Üks «Jõulude» mängitav mäng osutub väikseks loominguoluliseks üllatuseks. Jutus-
taja Jaan ja tema noorem vend Joosep, vaimustudes jõuluringiks saadud lasteraamatust,
lavastavad selle tegevustiku, mis langeb peaaegu täiesti ühte Parijõe muinasjuttnäidendi-
ga «Juku ja Hilda jõulujuhtumised metsas» (1925). Laulukeste, haldjate jms. lahjendatud
draamaversioon jäi proosareferaadile teadagi alla. On ju seegi teostatud samasuguses
heas lakoonilises kõneintonatsiooniga pajatuse stiilis nagu terve «Semendivabrik» —
stiilis, mis omaette väärtuseks tõustes võib vahetähtsaks taandada koguni küsimuse nii
loo sisust kui ka sõnumist.

«Pahandus», «Jõulude» vastandjutt, on kõige oma süvahuumori juures ühtlasi pädev
riiu kui sotsiaalpsühholoogilise protsessi vaatlus. Pahandus saab alguse sellest, et üks
pool ei allu kõikide mängude raudreeglile, mis keelab vihastuda. (Lapsed mängivad mi-
dagi Bunyani «Palveränduri teekonna» taolist, Reedu Artur satub hargnemiskohtades
alati valima põrgutee ja selle peale saabki vihaseks.) Kahe poisi sõnasõda laieneb kahe
leeri veesõjaks, järgneva vahepausi kestel saavutab alustajapool — valekaebusega —
riiu jätkumise juba isade-emade tasemel, kus Reedu isa käib välja üsna orupearulikke
demagoogiavõtteid, kuna Pari poiste isa on rohkem Andrese moodi. (Siin kontaktsuh-
teiks võimalust polnud, teosed ilmusid ühel ja samal 1926. aastal.)

Mänguhasaki ja elutõsiduse astmestikus asub «Pahanduse» kõrval «Viimnepäev». Ka
siin kravitakse end üles — seda teevad peamiselt naised, vähem lapsed, ilma et keegi
päris tõsiselt katastroofi tulekut arvestaks. Vastupidi, viimsepäevapildistik või -reži
omandab selle tagajärjel üsna jantliku ilme, et Jaan, kes pole varem eriti kokku puutunud
teoloogilise terminoloogiaga, selgitab taeva ja põrgu asju endale tuntud mõistete varal,
s.o. argiolme tasandil.

Ent nagu eespool vihjatud, ei puudu ka tsemendivabriku rahva kõige rängemaid elu-
külgi imiteerivad mängud. Töömeeste palgapäeviti korduva proletaarse meeletuse män-
gimisel selgub ühe väikese tüdruku masohhism. Streigimängus üksteist vastastikku üles
keerates viivad poisid end ehtsa ludiitliku raevu seisundisse. Jaanil lõpevad niisugused
inimväärikust ja samas inimese abitust osatavad mängud valusa motiveerimata nutupu-
hanguga.

Mis on saanud «rahvuskirjanikest»?

Eesti kirjandusloos esineb 1930. aastail paradoksaalne juhtum, kus rühmitusteks ühine mine pole toimunud niivõrd vaadete, kuivõrd andekuse järgi. Uued silmapaistvad luuletajad ühinesid arbutjate rühmituseks või sõprusringiks: Bernard Kangro mõtles neile välja nime, Ants Oras koostas esindusliku antoloogia. Vähemanded algajad moodustasid aga 1930-ndate algupoolel Eesti Rahvuskirjanike Ühingu, mis on enamasti kasutanud veelgi kõlavamat Eesti Rahvuskirjanike Liidu nimetust, seades end vastu Eesti Kirjanikkude Liidule.

Eesti Rahvuskirjanike Liidu (ERL) tegevuse alguseks on peetud nende koosolekut 13. detsembril 1933, asutajatena mainitakse järgmisi nimesid: Evald Johannes Voitk, Aleksis Kallits, Robert Grauberg, Bernhard Linask, Eduard Tasa ja Friido Toomus.¹ ERL-i nimekirja pikenes järgmistel aastatel, osavõtja Helmi Mäelo on hiljem ühinejatena nimetanud peale R. Graubergi ja A. Kallitsa veel Uku Masingut, Kaster Kaselot, Ado Sääritsat ja Helene Rannat.² Kultuurkapitali toetuse taotlemiseks esitatud ametlikus nimekirjas 1935. aasta märtsis on kirjas 15 isikut: Robert Grauberg-Hallimäe, Anna Haava, Aleksis Kallits, Ferdinand Karlson, Kaster Kaselo, Madis Küla-Nurmik, Endel Loide, Helmi Mäelo, Georg Naelapea, Helene Ranna-Tamberg, Aleksander Saarna, Eduard Tasa, Friido Toomus, Evald Johannes Voitk ja Paul Vahi.³ Kuid selleski nimekirjas pole nimetatud veel kõiki rühmitusse kuulunud, mainituile on võimalik mitmesugustest allikatest lisada järgmised nimed: August Gailit, Aira Kaal, Voldemar Kellamov, L. Künnapas, Karl Laagus, Oskar Luts, Leo Mõtus, Elmo Ploom-Ellor, Valve Saretok, Juhan Sinimäe, Karl Eduard Sööt. Vanematest kirjanikest taipasid peagi oma sobimatust ERL-i ridadesse K. E. Sööt ja O. Luts, kes on 1934. aastal sealt lahkunud.⁴ A. Haava tegevusest ERL-is pole teateid. August Gailit oli 1929. aasta sügisel Eesti Kirjanikkude Liidust välja astunud protestiks Kultuurkapitali toetuse ebaõiglase jaotamise vastu⁵, kuid 1934. aasta kevadtalvel astus sinna tagasi.⁶ Protestimeeleolus laskis temagi oma nime kuulutada ERL-i nimekirjas, aga kaasalõõmisest pole teateid. Gustav Suits keeldus ERL-i auliikme staatusest ning kritiseeris rahvuskirjanikke nõudlikult.⁷ Niisiis tulevad vanematest kirjanikest ERL-i tegevliikmetena arvesse vaid Georg Naelapea, Ferdinand Karlson, Karl Laagus ja Helmi Mäelo.

R. Põldmäe oma viidatud uurimuses on ERL-i isaks pidanud Georg Naelapead, märkides tema protestikihku Eesti Kirjanikkude Liidu ja «Loomingu» vastu. Need asjaolud mängisid küll oma osa, kuid G. Naelapea rolli on ülehinnatud: peamine ajend uue rühmituse tekkel oli ikkagi noorte endi tahe läbi lüüa, võita avalikkuse tähelepanu ning saada Kultuurkapitalilt toetust. Silma hakkab ka see, et kaks rahvuskirjanike hulgas

¹ R. Põldmäe, «Rahvuskirjanikest» ja nende liidust. «Looming» 1969, nr. 12, lk. 1888.

² H. Mäelo, Elutegevuses. Lund, 1961, lk. 191—192.

³ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. 1108, nim. 5, s. 807, l. 67.

⁴ R. Põldmäe, «Rahvuskirjanikest» ja nende liidust, lk. 1894.

⁵ Eesti Kirjanikkude Liidu juhatuse protokoll nr. 12 7. oktoobrist 1929. EKL protokolliraamat, I kaustik, KM KO, f. 301, m. 1:1.

⁶ Eesti Kirjanikkude Liidu juhatuse protokoll nr. 36 7. märtsist 1934. EKL protokolliraamat, II kaustik, KM KO, f. 301, m. 1:2.

⁷ R. Põldmäe, «Rahvuskirjanikest» ja nende liidust, lk. 1893.

figureerivat noort luuletajat on õigupoolest arbujad ning neid on tavaliselt nimetatud just selles seoses. Uku Masing oma religioosse luuletuskoguga «Neemed Vihmade Lahte» oli küll üpris eraklik ka arbujade hulgas, kuid sobis ikkagi rohkem sinna kui rahvuskirjanike hulka. «Arbujade» antoloogias puuduvad Juhan Sinimäe luuletused, aga tedagi on põhjust koos Laur Tammega lugeda arbujade hulka kuuluvaks, koguni ta luuletuskogu «Isamaa» (1936) ilmus tulevaste arbujade kirjastuse «Kuldvillak» teise raamatuna.

ERL-i esimehena tegutses Evald J. Voitk, keda võibki pidada organisatsiooni peajuhiks. Vanematest kirjanikest etendasid juhtivat rolli Georg Naelapea ja Helmi Mäelo, rohkem mõju näis omavat ka algaja luuletaja Aleksis Kallits, kes 1935. aastal asendas varasema esimehe E. J. Voitki.

Et R. Põldmäe on avaldanud rahvuskirjanike tegevusest 1930. aastail küllaltki detailse ülevaate, siis on siin otstarbekas lisada teateid nende hilisema saatuse ja loomingu kohta. Rahvuskirjanike käekäik osutus ka edaspidi kirjuks ning enam nad ühineda ei püüdnud. Kõige lühema elutega oli novellikogu «Tagamõte» (1923) autor Bernhard Linask, kes suri juba 1936. aastal ning tema käsikirjalised romaanid ei pääsenudki trükki.

1941. aasta omakohtulikes arveteõiendamistes lasid Omakaitse tegelased maha Edur (Eduard) Tasa 26. juulil 1941 Tartu tankitõrjekraavis⁸ ja Kaster Kaselo 6. septembril 1941 Kiviõlis.⁹

Aastail 1934—1940 Nõos algkooliõpetajana töötanud Edur (Eduard) Tasa (sünd. 5.V. 1903 Viljandimaal Võisiku vallas) päriskirjanikuks ei kujunenudki, ta kirjanduslikud teened piirduvad lastekirjanduse tõlkimise ja kirjastamisega. Ta on eesti laste lugemisvarra lisanud mitu klassikaliste autorite (Aisopos, vennad Grimmid, H. Ch. Andersen, E. Seton-Thompson, Z. Topelius) teost, peale selle kirjastanud laste endi loomingut ning andnud välja koolilavade jaoks näidendeid. E. Tasa nimi figureerib tõlkijana, koostajana või kirjastajana paarikümne raamatu tiitelhel või lõpus. Tema mälestuseks on Nõo kooli ruumides memoriaaltahvel.

Kaster Kaselo (end. Rudolf Kass, sünd. 2.II 1906 Tartumaal Laiuse vallas) siirdus 1936. a. Taagepera sanatooriumi velskri kohalt Kiviõlli samasse ametisse. Kuigi ta vahepeal Tartus peatudes olevat seal kõvasti kirjutanud, jäigi ta vaid kahe romaani — «Valges lossis» (1937) ja «Olümpia meeskond saabus» (1938) — autoriks. Et «Valges lossis» oli esitatud juba «Looduse» 1930. aasta romaanivõistlusele¹⁰, siis on selle hilisem ümbertõõtamine ja viimistlemine teosele kasuks tulnud ning see on tõusnud keskmise ajaviiteromaani tasemele. Sanatooriumielu oli pealegi Eestis uudne ainevaldkond ning nii kujunes «Valges lossis» Lõuna-Eestis üsna nõutavaks raamatuks. Spordiromaan «Olümpia meeskond saabus» kasutas samuti värsket ainet, kuid on jäänud viimistlemata. Välja oli kuulutatud K. Kaselo põlevkivikaevandust kujutava romaani ilmumine, ent lugejateni see ei jõudnud.¹¹ Kirjandusmuuseumis leidub sellest romaanist «Kivara» lühike katkend, peale selle kooliõpilaslik jutt «Soolaane vabad tuuled» ning kimp kirju Mait Metsanurgale, Friedebert Tuglasele, Peet Vallakule, Helmi Mäelole ja H. Leokese kirjastusele. Kirjades sõdib K. Kaselo Eesti Kirjanikkude Liidu ja «Loomingu» toimetuse vastu; selgub, et viimasele «Looduse» romaanivõistlusele on ta saatnud käsikirja «Vaikselt valmib vili».¹² Kui E. Tasa mõrvaritest ei ole täpsemaid teateid, siis K. Kaselo surma kohta on tema õde Amanda Pöder väitnud, et Kaselo koos abikaasa Johannaga tapsid kohalikud omakaitsealased, tapjana on nimetatud Jaan Lumiste nime.¹³

Neli rahvuskirjanikku — Ferdinand Karlson, Elmo Ploom-Ellor, Juhan Sinimäe ja Friido Toomus — vangistati poliitiliste süüdistustega, mille hulgas võis olla ka nende kirjanduslik tegevus. Seda eriti Friido Toomuse puhul, kes oli kirjutanud mitu nõukogu-

⁸ Nõo Keskkool O. Kruusile 10.X 1988.

⁹ Amanda Pöder (Tartust) O. Kruusile 10.IX 1986 ja 24.IX 1986.

¹⁰ R. Põldmäe, «Rahvuskirjanikest» ja nende liidust, lk. 1890.

¹¹ K. Kaselo, Olümpia meeskond saabus. Tartu, 1938, lk. 262.

¹² Kaster Kaselo Eduard Hubelile 18.III 1940, KM KO, f. 182, m. 3:9.

¹³ Amanda Pöder (Tartust) O. Kruusile 24.IX 1986.

de võimu poolt kohe keelustatud biograafilist raamatut: «Friedrich Nietzsche» (1936), «Villem Reiman» (1935), «Konstantin Päts ja Eesti tulevik» (1937) ning «Konstantin Päts ja riigireformi aastad» (1938).

Friido Toomus sündis 27.XII 1908 Saaremaal Torgu vallas, sai hariduse Lõopõllu algkoolis ja Saaremaa ühiskümnasiumis ning pärast mitmesuguseid juhutöid asus 1934. aastal Tartusse, kus temast tuli elukutseline kirjamees. 1940. a. läks ta teenistusse Punaarmee Klooga sõjaväebaasi, aasta hiljem mobiliseeriti NSVL sõjaväkke ning saadeti tööpataljoni Udmurdi ANSV-s. 1944. aastal kutsuti Toomus Jegorjevki õppekombinaati ning selle koosseisus tuli tagasi Tallinnasse, kus asus osakonnajuhatajana tööle «Talurahvalehe» toimetuses. 1947. aastal siirdus vabakutseliseks, kuid nähtavasti 1949. aastal avastati ta biograafilised raamatud ning 18. mail ta arreteeriti. Järgmisel aastal lasti Toomus siiski vabaks, ta töötas mitmesugustes asutustes, pikemat aega Tallinna Haljasalade Trustis aiatöölisena. Suri 10. mail 1974.¹⁴ Oma artikli lõpul on R. Põldmäe maininud Assandra Vikikivi romaani «Lunastamata vekseld» (1940) ja selle peategelast, noorkirjanik Benedictus Vikikivi, «kes meenutab «rahvuskirjanikke» summaarselt ja mõnda üksikut eraldi».¹⁵ Siia sobib lisada, et Assandra Vikikivi varjunime kasutas Friido Toomuse abikaasa Alide Gregor, kellega Toomus abiellus 1933 ja lahutas 1939.¹⁶ Mainitud autori viimane nimi on Terje Tõeveer, mainitud teoses on ta prototüübina kasutanud oma meest. Friido Toomus on aga kaua aega mõistatuslikuks peetud Vello Laidustare nime all ilmunud noorsoojuhtustuse «Pioneer Sulev» (1948) autor.¹⁷

Ferdinand Karlson (1875—1941 ?) küüditati 1941. aasta suvel ning Eerik Tedre teatel suri Nižni-Tagili lähedal Berzosovka vangilaagris kas 1941. aasta lõpul või järgmise algul.

Elmo Ellori pseudonüümi kasutanud võrulane Elmo Ploom (1907—1986) oli avaldanud romaani «Tuulispea» (1932) ja kümmekond rahvatükki («Naismetsavaht», «Pärl poris», «Peep Adrakurg» jt.). Nähtavasti tundusid needki sovjetlikule süsteemile ohtlikud ning ta küüditati 1941. aasta juunis koos perekonnaga Kuibõševi oblastisse, kust pääses tagasi 1959. aasta sügisel.¹⁸ Karistusaeg möödus peamiselt Stepino surmalaagris, perekond oli eraldi asumisel.¹⁹ Pärast tagasitulekut tegutses E. Ploom hoolika muuseumitöötajana ja agara kodu-uurijana Võrus; komöödiaid ta enam ei kirjutanud, küll avaldas kirjandusloolisi mälestusi ja kodupaiga-brošüüri «Pärlijõgi» (1988), viimane ilmus postuumselt.

Juhan Sinimäe (1910—1984; endise nimega Johan Bechter, kasutanud algul Pihleeneeme pseudonüümi) jõudis enne okupatsiooni avaldada värsse ajakirjanduses ja sonetikogu «Isamaa» (1936). Sinimäe teenis Soome sõjaväes Lapimaa rindel, tuli 1944 tagasi Eestisse, vangistati 1947. aastal, kuid mõisteti kohtus imekombel õigeks. 1948 arreteeriti ta uuesti ning saadeti kuucks aastaks Krasnojarski kraisis asuvasse vangilaagrisse. 1953. aastal Eestisse naasnuna siirdus Viljandimaale Nuia EPT-sse, kus töötas maaparandustöödel, hiljem meistrina ja peaoekonomistina. Sinimäe kirjutas vahel Viljandi ajalehele «Tee Kommunismile» ning pani paberile ka ühe romaani, mis on jäänud käsikirja.²⁰

Et ERL oli just rõhutanud nii ajakirjanduses kui ka koosolekutel oma rahvuslikku programmi ning nende vastased olid sageli osutanud seostele vapsismiga, siis ei võinud rahvuskirjanikud loota mingit heatahtlikkust nõukogude võimult. Nii pidaski pool tosinat rahvuskirjanikku (E. J. Voitk, Y. Naelapea, E. V. Saks, K. Laagus, H. Mäelo, V. Šaretok) vajalikuks Eestist lahkuda. Kuulsaks ei saanud nad küll ka välismaal, välja

¹⁴ Tiiu Toomus (Tallinnast) O. Kruusile 30.X 1988.

¹⁵ R. Põldmäe, «Rahvuskirjanikest» ja nende liidust, lk. 1895.

¹⁶ Terje Tõeveer (Tallinnast) O. Kruusile 14.IX 1988.

¹⁷ Oskar Kuninga teade 24.X 1988.

¹⁸ Võru Koduloomuuseum O. Kruusile 15.VIII 1989.

¹⁹ Kaupo Deemanti teade 26.IX 1990.

²⁰ Kärt Närep (Pärnumaalt) O. Kruusile 3.VII 1987.

arvatud Helmi Mäelo, kel õnnestus kirjutada hulk raamatuid, s.h. keskmise tasemega romaane.

Kõige vanem rahvuskirjanik Yri (varem: Georg) Naelapea (sünd. 22.V 1896 Tartumaal Arula vallas) põgenes 1944. aasta sügisel Saksamaale ning siirdus pärast põgenike-laagrites viibimist 1949. aastal Austraaliasse, kus leidis elupaiga Sydney suurlinnas. Naelapea peamine saavutus oli ajakirja «Olion» taaselustamine. Kuid Austraalias oli eesti pagulasi suhteliselt vähe, siin ei tekkinud ka kirjanduslikku keskust ning nii jäi «Olion» uutes tingimustes üsna tagasihoidlikuks. Seda ilmus vaid 7 numbrit, esimene veebruaris 1957, viimane jaanuaris 1960. Kolmes esimeses numbris on Y. Naelapea figureerinud peatoimetajana, numbrid 4—7 on toimetanud V. Polli, toimetuses tegutsesid kirjanikud Peeter Lindsaar Sydney'st, Gunnar Neeme Melbourne'ist ja Leonid Trett Adelaide'ist. Naelapea siirdus 1958. aastal Kanadasse Montreali. Peale publitsistlike kirjutiste pani Naelapea Austraalias paberile kolm näidendit, mis ei leidnud tähelepanu. Leonid Trett ja tema järgi Ants Järv on neist maininud vaid kahte, olevikudraamat «Vares loogal» ja neljavaatuslikku näidendit muinaseesti ainetel «Maru»²¹ (4 pilti avaldatud «Olionis» 1957, nr. 1). Austraalia eesti kirjandusest kirjutajatel on kahe silma vahele jäänud Naelapea kolmas näidend «Lindanäse all», kuigi see on tervikuna trükitud.²² Viimase tegevusaeg on juuni 1219, niisiis on tegemist Lindanisa vallutamise ja Tallinna asutamisega taanlaste poolt. Ainult ühe näidendi kohta on teateid selle lavastamisest Sydney's («Vares loogal»). Montrealist siirdus Naelapea 1963 Los Angelesse, kus suri 5. mail 1969.²³ Yri Naelapea poeg Arvo Naelapea elab Torontos ning tema valduses on isa käsikirjaline pärand. Yri Naelapea varakult surnud minia Valli Vilder-Naelapea (1934—1986) käsikirjadest on postuumselt avaldatud luuletuskogu «Traagelniidid» (1991).

Helmi Mäelo (sünd. Tartumaal Uderna vallas 13.IV 1898, neiupõlvenimi Helmi Rosalie Pett) põgenes 1944. aasta septembris Poola kaudu Saksamaale, leidis peatuspaiga Oelsnitzis, siirdus aprillis 1945 Taani kaudu Rootsi. Seal leidis algul peavarju Rostorpi põgenikelaagris, oli hiljem Lundis eesti ja läti lastepäevakodu juhataja, aastast 1946 elas ja tegutses Stockholmis mitmesuguste asutuste kontoriametnikuna, 1975 läks Balti Humanistliku Ühingu sekretäri kohalt Rootsi Riikliku Kirjandusfondi pensionile ja suri 17.VII 1978 Stockholmis. Ta oli Eestis avaldanud juba kuus romaani, neist eelviimane — «Üliõpilane Soomest» (1940) — oli saanud «Päevalehe» 1939. aasta romaanivõistluse II auhinna (2. tr. 1943). Kuid Eesti Kirjanikkude Liit oli Helmi Mäelo puhul kinnisidee kütkes (nagu hiljem Albert Uustulndi puhul) ega võtnud teda õigel ajal oma liikmeks. Alles paguluses sai H. Mäelo ärateenitud tunnustuse: 1958 võeti ta Välismaise Eesti Kirjanike Liidu liikmeks ja valiti varsti selle juhatusse, ta on kuulunud ka Eesti PEN-klubisse ja Rootsi Kirjanike Liitu, valitud Välis-Eesti Ühingu, Eestlaste Ühingu Washingtonis, Eesti Komitee ja Soome Naiste Karskusliidu auliikmeks, peale selle oli veel mitme teise pagulasorganisatsiooni liige.²⁴

Võõrsil käsitles H. Mäelo-vallaslapse teemat viiest romaanist koosnevas sarjas: «Oma veri» (1965), «Võõras veri» (1966), «Keerdsõlmed» (1968), «Teised tuuled» (1970) ja «Homme päev» (1972). Romaaniseeria kujutab eesti taluelu alates tsaariajast ja lõpetades küüditamisega — viimane raamat kirjeldab peategelase Juuli ja ta tütre Elvi saatust Siberis ning kodumaale tagasi jõudmist. H. Mäelo loomingutest kirjutades ütleb Helmi Eller imetlevalt: «Neli generatsiooni vallasemasid ja vallastütteid — milline võimalus kujutada omal jõul elu võitlevat naist, nõuda tema õigusi, koputada seltskonna süümele!»²⁵ Ka Arvo Mägi on leidnud: «Sarja tervikuna võib pidada eesti naise visadu-

²¹ L. Trett, Eesti kirjandus Austraalias. «Mana» 1968, nr. 34, lk. 77; A. Järv, Välisestlaste teater ja draama. Tartu, 1991, lk. 81.

²² «Olion» 1957, nr. 3, lk. 21—31.

²³ Arvo Naelapea O. Kruusile 14.II 1989.

²⁴ Mart Orav O. Kruusile (daatumita) 1989.

²⁵ H. Eller, Helmi Mäelo kirjanikutest. «Tulimuld» 1968, nr. 2, lk. 99.

sele ja tarmukusele pühendatuks. [- -] Sellejuures pole neid naisi kuidagi idealiseeritud. Nii Kange-Krõõt kui Juuli on kohati ägedad ja teiste vastu ülekohtused, aga ometi oma murdumatu elujõuga nagu oma rahva sümbolid saatuse rasketes murrangutes.»²⁶

Välismaal on H. Mäelo kirjutanud veel kaks jutustust noorsoole — «Sangar» (1945) ja «Võidukarika märgi all» (1963) ning viis raamatut memuaare: «Talutütar» (1959), «Elutegevuses» (1961), «Võõrsil» (1974), «Sammud edasi» (1975) ja «Päevast päeva» (1978), neist kõige huvitavam tundub teisena mainitu, mis jutustab Eesti Vabariigi kultuurielust. H. Mäelo on koostanud ülevaate teose «Eesti naine läbi aegade» (1957), tema teoseid on tõlgitud rootsi ja islandi, ajalehe joone all ka soome ja läti keelde. Niisiis oli H. Mäelo välismaine loominguperiood viljakas ja tunnustusrohke.

Evald Johannes Voitk (sünd. Võrumaal Valgjärve vallas 27. juulil 1907) oli sõjaeelsetes Eestis kirjutanud nii luulet, proosat kui ka näidendeid, kuid rohkem oli ta tuntud reporterina, kel õnnestus tabada huvitavaid motiive kodus ja võõrsil. Olgu mõned säärased kirjatööd siin meelde tuletatud: «Teekond Vahemere äärde» («Vaba Maa» 21.IX—2.X 1937), «31 kirjaniku reisilt tööstusrajoonidesse» («Rahvaleht» 3.X 1938), «Viimaste liivlaste jälil» («Rahvaleht» 29.IX—22.X 1938), «Boheemlased» («Rahvaleht» 27.I—16.III 1940). Eakaaslane Bernard Kangro on Voitki iseloomustanud revolverajakirjanikuna, meenutades anekdootlikku lugu Aino Kalda intervjuerimisest.²⁷ Voitk on seda lugu ka ise maininud, ent mõned üksikasjad jätnud endale meelde soodsamas variandis.²⁸ Eesti Rahvuskirjanike Liidu propageerimiseks käis ta koguni president K. Pätsi juures.²⁹ 1943. aastal lahkus Voitk Soome ning leidis soome keele oskajana tööd Helsingis ajakirja «Kuvalehti» juures, tarvitsemata astuda Soome sõjaväkke. Voitkilt ilmus soome keeles romaan «Kevätmyrskyt» (Helsingi, 1946), mis pole küll soome keeles kirjutatud (tõlkija E. Parikka).³⁰ 1944. aasta sügisel siirdus Voitk Rootsi, kus teenis leiba arhiivitöötajana Stockholmi Kuninglikus Ooperis ja ajalehe fotograafina. Eesti Rahvuskirjanike Liitu ta taastada ei püüdnud, kuigi rühmituse «Tuulisui» kordaläinud tegevus võis selleks ahvatleda. Soomes eelreklaamiti Voitki romaani I maailmasõjast «Kirikuküla»³¹, kuid tegelikult avaldas kirjastus «Orto» II maailmasõjast jutustava romaani «Maa põleb. . .» (1946). Selle sündmustik on ebaharilik: kujutatakse paari eesti sõduri lahkumist Soome sõjaväest Lapimaal, teekonda Stockholmi ja sealtpaadiga Läänemaa randa Eestit kaitsma, retke Tallinnasse ning põgenemist tagasi Rootsimaa. Jutustus on väga konkreetne, romaan tundub autobiograafilisena. Kuid Voitki elulugu pole keegi uurinud, ta enda memuaarid katkevad aga 1941. aasta paiku. A. Mägi viitab küll tõsioludele lausega: «Romaan «Maa põleb. . .» (1946) sisaldab äsjaseid muljeid võõra võimu surve alla sattunud kodumaast.»³² Kuid ka tema ei seleta pikemalt romaani tausta. Soome sõjas osalenud Ilmar Talve hindas aga romaani karmilt³³, mis kutsus esile ägeda poleemika autoriga ning inspireeris karikaturiste.³⁴ Igatahes ei sõandanud Voitk samas laadis jätkata, kuigi «Maa põleb. . .» oli olnud nii põnev kui ka patriootiline. Ta hakkas kõigile üllatuseks kirjutama raamatut Kreutzwaldist, kuigi polnud varem kirjandusloolise uurimistööga tegelnud. See äratas Gustav Suitsu tähelepanu, kes mõlgutas mõtteid oma Kreutzwaldi-uurimuste ühendamisest ja avaldamisest («Nuori Kreutzwald» ilmus soome keeles küll alles 1953, eestikeelsed väljaanded jäid postuumseks). Suits kutsus Voitki Stockholmi kohvikusse «West End» «teatud küsimusi arutama» ning ohkas kergenda-

²⁶ A. M ä g i jt., Eesti kirjandus paguluses 1944—1972. Lund, 1973, lk. 70.

²⁷ B. K a n g r o, Arbujad. Lund, 1981, lk. 106.

²⁸ E. J. V o i t k, Mälestuste tänav I. Göteborg, 1959, lk. 277.

²⁹ S e a l s a m a s, lk. 164.

³⁰ B. K a n g r o, Eesti kirjakuulutaja üksilül. Lund, 1989, lk. 78.

³¹ Vt.: «Eesti Looming». Helsingi, 1944, lk. 135.

³² A. M ä g i jt., Eesti kirjandus paguluses 1944—1972, lk. 99.

³³ «Eesti Teataja» 10.VII 1946.

³⁴ R. K o l k, Mõtteid eesti maapaokirjanduse kriitikast. «Tulimuld» 1956, nr. 1/2, lk. 47.

tult, kui kuulis, et Voitk kirjutab romaani: «Noh, kui on ilukirjanduslik töö, siis on asi lihtne — see peab olema ilusti kirjutatud. . . »³⁵

Kreutzwaldi-romaan «Kui aknad valgenevad» ilmus 1948 Vadstenas «Orto» kirjastusel ning jäi jällegi tunnustusest ilma. A. Mägi mainib kirjandusloos seda «kohati hädameelset biograafilist romaani» ainult ühe lausega.³⁶ Ja ega Voitkil olegi midagi uut pakkuda. Ta on seniste uurijate (M. Kampmaa, L. Tohver-Raud, G. Suits jt.) teadmised kokku võtnud, liitnud nendega kirjavahetustest (avaldatud olid juba kirjavahetused F. R. Faehlmanni ja L. Koidulaga, ka osa kirju C. R. Jakobsonile, J. Adamsonile ja Yrjö-Koskisele) saadud andmed ning reastanud need koolilastele sobivaks jutustuseks.

1955. a. siirdus Voitk Kanadasse, kus tegutses tsinkograafina ning proovis elu lõpul uuesti kunstnikuks saada, kuigi nii B. Kangro kui ka H. Mäelo on teda mäletanud värvipimedana. Torontos 29.X 1976 vähihaigusesse surnuna ongi teda matuste aegu kunstnikuks tituleeritud.³⁷

Edgar Valter Saks (sünd. Tartus 25.I 1910) paistis silma organiseerimisvõimelise isikuna. Enne sõda töötas ta koguni A. M. Lutheri vincerivabriku, aastast 1942 aga Sindi tekstiilivabriku direktorina. Ta avaldas Eestis neli romaani, neist kõige tuntum Vene—Liivi sõda kujutav «Hannibali rahvas» («Postimehes» 1935, raamatuna 1936). Saks põgenes Soome 1944. aasta kevadel ning temast sai Helsingis Eesti Büroo majandusnõunik. Sealsamas toimetas ta almanahhi «Eesti Looming». 1944. aasta sügisel jätkas Saks oma organiseerimistööd Stockholmis: ta oli Rahvusfondi üks asutajaid, rajas ajalehe «Välis-Eesti» ning oli selle peatoimetaja 1944—1948. Tema ja Gustav Suitsu allkirjaga kutsuti Rootsis asuvaid eesti kirjanikke kokku oma organisatsiooni looma ning 6. detsembril 1945 saigi Stockholmis Kristlike Noormeeste Ühingu ruumides teoks Välismaise Eesti Kirjanike Liidu asutamiskoosolek, ehkki nimetus ise polnud sellal veel kindlaks kujunenud.³⁸ Saks valiti küll ainult revisjonikomisjoni, kuid tal oli olulisi teeneid Välismaise Eesti Kirjanike Liidu loomisel. 1948. aastal siirdus Kanadasse ning hakkas seal jälle tegutsema ärialal, aastast 1955 Montrealis, varem koguni Mehhikos ja Peruus. 1971. aasta maikuu nimetati ta Eesti Vabariigi eksiilvalitsuse (asukohaga Oslo) haridusministriks. Kirjanduse valdkonnas olid aga välismaa-aastad E. V. Saks elus väheviljakad. Ta on ümber töötanud uusväljaandeks oma «Hannibali rahva» (2. tr. Torontos 1970), toimetanud mitmesuguseid koguteoseid, uurinud oma suguvõsa (raamat «Saxi-Saxa-Saks» Montrealis 1979), Virumaa eesti soost vasalle, eesti viikingeid ja muinas-Eestit laiemaltki (raamat «Aestii, an analysis of an ancient European civilization», Montreal-Heidelberg, 1960). Suri Montrealis 11.IV 1984.³⁹

Valve Saretok (sünd. Valgas 12.VI 1911, abielunimega Ristkok) oli Eestis raamatuna avaldanud kaks romaani, veel kaks ajalehe joone all ning paar noorsooraamatut. Ta siirdus 1944. aasta sügisel Saksamaale, kust lahkus 1950. Peatus pikemat aega Chicagos ja elab aastast 1967 New Yorgis, kus on töötanud kirjastusametnikuna. Võõrsil on V. Saretok avaldanud veel kaks romaani, «Hiiovi tütar» (1958) ja «Kajaja» (1959), mis kujutavad autorile hästi tuntud jõukamat seltskonda piirilinnas Valgas. Üksikasjalikult kirjeldab ta Valga kooliolusid ning enda kujunemisaastaid sealsamas Valgas kahes memuaariköites «Läbi uduliniku» I—II (1956—1957). Ta on olnud ka vilgas ja mitmekülgne tõlkija: eestindanud 4 köidet Mika Waltari ajaloolisi romaane, aga ka Väino Linnat, Ernest Hemingwayd ja vähetuntud kirjanikke.

Kauaaegselt Tartu ülikooli sekretärist Karl Laagusest (sünd. 17. VIII 1874 Lõuna-Tartumaal Krüüdneri vallas, surnud 22.IV 1954 New Yorgis) ei saanud kirjanikku ka vä-

³⁵ V. U i b o p u u, Välismaine Eesti Kirjanike Liit 1945—. «Tulimuld» 1992, nr. 1, lk. 38.

³⁶ A. M ä g i jt., Eesti kirjandus paguluses 1944—1972, lk. 99.

³⁷ «Meie Elu» 12.XI 1976.

³⁸ E. N õ u, Välismaine Eesti Kirjanike Liit. «Mana» 1979, nr. 47, lk. 25; V. U i b o p u u, Välismaine Eesti Kirjanike Liit 1945—, lk. 32—36. Selles artiklis lk. 35 on juhtunud kas trüki- või mäluviga: asutamiskoosolek toimus 6. detsembril 1945.

³⁹ Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Stockholm, 1984, lk. 111.

lismaal. Eestis avaldatud näidendid, värsid ja proosapalad on vajunud unustusse, aja-
proovi on vastu pidanud vaid memuaarteos «Eesti ülikool Tartus» (1932), millest on
taastrükitud katkendeid ajalehes «Edasi» 1989. aasta oktoobris. Välismaal on ta avalda-
nud vähenõudlikud lasteraamatud «Sõjapõgenikud» ja «Ulmade muinasmaal» (mõlemad
1945). Sugulaste teateil on Laagusel jäänud rohkesti töid käsikirja, sealhulgas 4-kõiteli-
ne romaan «Võim ja vaim».⁴⁰

Eesti Rahvuskirjanike Liidu üks juhtiv liige on aga paatsenud Nõukogude Liidus:
mõlten Aleksis Kallitsat, kes eestindamise korras võttis 1936. a. Aulis Areti nime (sündi-
nud 2.VIII 1907 Pärnumaal Kaisma vallas, surnud 24.I 1974 Frunzes).⁴¹ Eestis avaldas
ta enne sõda kolm raamatukest, neist üks vihik värsse. 1934 sai pedagoogikamagistri
kraadi Tartu ülikoolis ning töötas mitmel pool õpetajana, 1941 evakueerus Usbekistani.
1944. aastal Tallinna naasnuna jätkas ta pedagoogilist tööd ning oli aastail 1947—1951
Tallinna Õpetajate Instituudi pedagoogika- ja psühholoogiakateedri juhataja. Kuid siingi
muutusid klassivõitluseks nimetatud vaen ja intriigid nii ohlikuks, et A. Aret eelistas
Tallinnast lahkuda. Et ta oli sõja-aastatel tutvunud Kesk-Aasia oludega, siis siirdus ta
1951. aasta sügisel Kirgiisia pealinna Frunzesse sealse ülikooli õppejõuks. Ta astus
1962. aastal NLKP-sse ning tegi erialast karjääri, saavutades pedagoogikadoktori ja pro-
fessori tiitli 1966.⁴² A. Areti kirjanduslikust loomingust võõrsil pole teateid, nähtavasti
ta seda enam ei üritanud.

Luuletaja Robert Grauberg eestindas 1935. aastal oma nime Roopi Hallimäeks. Ma-
temaatikuna leidis ta tööd Tartu Tähtornis aastail 1940—1948, hiljem oli õpetaja ning
populariseeris astronoomiat. 1908. aastal Järvamaal Kapu vallas sündinud astronoomist
luuletaja suri Järvamaal Koceru ligidal Puhmus 3. juulil 1969.⁴³ Pärast sõda ta enam luu-
letusi ei avaldanud.

Tartus sündinud (31.XII 1899) prosaist Aleksander Saarna suri samuti kodumaal.
Kuid võimalik, et temagi sõjajärgset elukäiku tuleb tõlgendada maapaona. Tartu Suigu-
linnaks ristitud ning kaks romaani avaldanud literaat jättis 1944. aastal maha linnaame-
tid ning siirdus Põhja-Tartumaale Pala valda põllutööliseks, 1947. a. sai temast Palal
ametnik. A. Saarna vanemad olid Tartusse tulnud Võrumaalt, niisiis ei olnud Pala kodu-
koht, pigem varjupaik pealekaebuste ja arreteerimise eest. A. Saarna sõjajärgsest kirjan-
duslikust tegevusest pole midagi teada. Ta suri Palal 19. märtsil 1949.⁴⁴

Kaks romaani ja kaks värsikogu enne sõda avaldanud Helene Tamberg-Ranna (4.I
1898—16.XII 1946) suri Tartus, tema Kirjandusmuuseumile jäänud käsikirjad ei lisa
midagi olulist ilmunud raamatutele.

Koolikirjanik Madis Küla-Nurmik (sündinud 29.X 1890 Muhumaal, surnud 1.I 1969
Tallinnas) sai ka pärast sõda tegutseda lasteraamatute ja õpikute toimetajana, tehes ko-
dus lisaks tõlketööd. Mainida võiks teoseid O. Višnja «Jahimees muheleb» (1959), S.
Vassiltšenko «Mustlanna», O. Gontšari «Kuljus» (1966).⁴⁵

Huvitav on märkida, et kolm Eesti Rahvuskirjanike Liidus osalenud isikut — Aira
Kaal, Aadu Säärirts ja Leo Mõtus — hakkasid pärast nõukogude korra kehtestamist toe-
tama ja ellu viima kommunistliku partei poliitikat. Väga vastuoluline on olnud Aira
Kaal saatus. Aira Kaal (ristinimega Alma Vilhelmine) oli suure talu tütar, tema agro-
noomist vanem vend Anton Kaal (1904—1942) suri Kirovi oblasti vangilaagris.⁴⁶ Ing-
lismaal majateenijana keelt õppides innustus Aira Kaal kommunistlikest ideedest ning
1940. aastal hakkas toetama nõukogude korda ka oma kirjandusliku tegevusega. Hiljem
tekkis tal ankeediandmete pärast suuri raskusi, 1951. aastal heideti ta komparteiist välja

⁴⁰ Arlentin Laisaar (Tartust) O. Kruusile 7.VI 1989.

⁴¹ Noman Karimov (Frunzest) O. Kruusile 13.IV 1988.

⁴² S e a l s a m a s ; Lembit Andresen O. Kruusile 12.X 1987.

⁴³ «Sirp ja Vasar» 18.VII 1969.

⁴⁴ Eleonore Saarna (Tartust) O. Kruusile 4.X 1987.

⁴⁵ E. T e d e r, Madis Küla-Nurmik. «Keel ja Kirjandus» 1969, nr. 3, lk. 189.

⁴⁶ H. T a m m a r t, Öö enne teed. Scarborough, 1988, lk. 13.

ning rehabiliteeriti parteilises mõttes alles 1989. aastal EKP Keskkomitee büroo otsusega.⁴⁷ Püüd komparteile oma truudust demonstreerida ajendas teda tegelikkust moonutama romaanis «Teelahkmel» (1956) ja näidendis «Tõele lähedal» («Loomingus» 1954). Viimases rutatakse eesti haritlasi peale muu süüdistama ka trotskismis.

Aadu Säärits (ristituna Adolf, sünd. 14.V 1908 Tartumaal Elistvere vallas, surn. 20.I 1982 Tallinnas) avaldas enne sõda ajakirjanduses värsse, kuid iseseisva luuletuskoguni ei jõudnud. 1950. aastal sai ta Tartu Riiklikust Kunstiinstituudist maalikunstniku diplomi, ent kunsti alal polnud tal edu. Saksa okupatsiooni ajal oli Säärits Tartus koostanud ja levitanud lendlehti ning väljendas oma toetust komparteile hiljemgi. Keele ja Kirjanduse Instituudis peeti teda siiski madalamapalgalistel ametikohtadel (vanemlaborant ja bibliograaf). Noorpõlves oli Säärits tähelepanu äratanud Kreutzwaldi poemi «Lembitu» laenulisuse avastajana. Uued kirjandusloolised tööd Evald Tammlaane ja proletaarset kirjanduse kohta talle enam loobereid ei lisanud.

Ja lõpuks — Eesti Noorsoo Ühenduse luulevõistlusel 1930. aastail I auhinna saanud Le(h)õ Mõtus edutati 1940. aastal suvel Valga ajalehe «Lõuna-Eesti» peatoimetajaks, abiliseks saadeti talle Luise Kapstas-Vaher.⁴⁸ Andmed L. Mõtuse edasisest käekäigust paraku puuduvad.

«Rahvuskirjanikest» literaatide saatus osutus kirevaks. Neil polnud ühtset kirjanduslikku ega poliitilist programmi ning suur veelahe 1944. aasta sügisel jaotas nad mitmesse vastandlikku leeri: ühed valisid pagulaspõlve välismaal, Eestisse jäänutest saadeti osa poliitiliste süüdistustega Siberisse, osal õnnestus oma elutee rahulikult kodumaal lõpetada, mõned üritasid kommunistidega koostööd teha. Keegi ei püüdnud, ka välismaal mitte, Eesti Rahvuskirjanike Liitu taastada või elustada — ju siis olid selle ülesanded ammendatud. Välismaale siirdunute olukord osutus kohanemiskustest hoolimata paremaks: Helmi Mäelo, Valve Saretok, Evald J. Voitk jt. said võimaluse kirjutada ja avaldada uusi raamatuid ning jätkata oma kirjandusteed.

⁴⁷ «Rahva Hääli» 17.XI 1989.

⁴⁸ L. V a h e r, «Enämlane», tänane... Rmt.: Eilsest tänasesse. Tallinn, 1965, lk. 123. See sündmus on kajastatud ka Valev Uibopuu Valga elu kujutavas romaanis «Keegi ei kuule meid» (1948).

Tõnu Õnnepalu

Narridelaeva teekond maailma lõppu

Artur Alliksaarest jäi järele lühike elukäik, särav legend ja paar peotäit luuletusi, mille seast mõned eriti lihtsa ja selge struktuuriga, hästilaudavad palad on läinud rahva sekka ja muutunud peaaegu folkloorseteks tekstideks, mille autorit võibolla ei teatagi, aga teksti ennast teatakse peast. Üks selliseid legendaarseid laule on teine «Neljast etüüdist», mille esilemanamiseks lugeja mälus piisaks ehk vaid esimese rea meenutamisest, kuid mille ma siiski tervikuna ära toon:

Oleme hilinejad.
See on me saatuse tahe.
Oleme tilisevad
kuljused mastide vahel,

hõiskaval narridelaeval,
laeval, mis kihutab hukku.
Keegi käib tumedal taeval
ja keerab me hulljulgeid lootusi lukku.

Need kaheksa rida — pigem resigneerunud deklaratsioon, epigramm kui luuletus — sõnastavad tähelepanuväärse selgusega ühe ajastu suuri rahunusi, mõttetupikuid, mis paradoksaalsel kombel ometi läbi sajandite vilju on kandnud (üks vilju on ka see Alliksaare etüüd), justkui vigastatud õunapuud, mis ammugi peaks olema ära kuivanud, aga kevadest kevadesse vastu ootust ikka õide puhkeb. Ma pean silmas eshatoloogilist mõtteviisi, maailmalõpu-teadvust, mis kord eksalteeritud ootusena, kord vaikse hirmuna või moraali põhimõtete varjatud aluspõhjanaan on üle elanud ligi kakskümmend kristlikku sajandit.

Iga ajajärk, iga inimsaatus on toinud seda teadvust oma elumahlaga, andnud talle oma «sisu». Pole ime, et maailmalõpusteema ilmus imaginaarsele ajalooareenile just esimestel sajanditel, kui Antiikmaailm oma reaalsete, lukulluslike areenide rökates kokku oli varisemas. Algristikogudusele tähendas Kristuse homme-ülehomme taastulek peatset pääsemist pimedatest katakombidest valguseriiki, pisukese äravalitute karjana, ninanip-suks võimutsevale ja neid rõhuvale maailmale, kes ju sellesamas valguses ja tules huk-kuma pidi.

Sedamööda kuidas katakombidest said basiilikad — nagu maa-alusest seeneniidistiku kerkivad ühel päeval lihavad viljakehad, mis eoseid tuulde puistavad —, sedamööda kuidas ristikirik kogus võimu ja vara, muutus peatse taastuleku idee talle järjest vähem veetlevaks: sellest maailmast äraminekuga polnudki enam nii kibedat ruttu. Pühade kirjade tõlgendamine nihutas maailmalõpu sajandite taha. Seni oli aega katedraale ehitada, pilte maalida ja muusikat luua, kindlustada oma suguvõsa ausat nime ja

TÕNU ÕNNEPALU

ehtida hauakambrit — ikka põlisena ja püsivana, et see kõik viimse kohtupäevani vastu lööks. Kahlemata tuli sajandite jooksul ette eshatoloogilisi hüsteeriaid, aga neid tuhandeaastaseid murenematuid müüre vaadates ei saa küll uskuda, et ilmalõppu üldiselt millekski väga aktuaalseks peeti. Isegi piltide maalimiseks leiti õlid ja lakid, mis pidid kestma sajandeid!

Neilt sajanditevanustelt piltidelt võib leida nii mõndagi kummalist, mis lähemal vaatamisel osutub ehk hoopis tuttavaks. Muu hulgas leiame neilt ka tolle Narridelaeva, mis Alliksaare luuletuses «kihutab hukku».

Michel Foucault peatub sellel teemal pikemalt oma «Hulluse ajaloos klassitsistlikul ajajärgul» (*Histoire de la folie à l'âge classique*, 1972). *Stultifera navis* — hullude- ehk narridelaev (sks. *Narrenschiff*) — on armastatud kujutamiseobjektiks renessansiaegses kunstis ja kirjanduses. See on sümbolne laev, mille reisijateks on sümbolised tegelaskujud: inimlikud pahed. Ihusus ja Pillamine, Ebajumalakummardamine ja Laiskus, Lootusetus ja Mässumeel, Uhus ja Julmus ja kes kõik veel on renessansiaegsele inimesele hästi äratuntavad näiteks Hieronymos Boschi kuulsal «Narridelaeval». Puust, mis hea ja kurja tundmise puuna, surematusepuuna seisis kord maise paradiisi keskel, on saanud nüüd tolle deliirse laeva õõtsuv mast.

Renessansi sümbolisel narridelaeval oli — kui uskuda Foucault' d — ka reaalne eelkäija keskajas. Nimelt polnud siis kombeks hulle massiliselt kinni panna — neisse suhtuti teatava kõheda aukartusega kui võimalikku jumalikku ilmutusse meie maise «mõistuse» tühisusest. Kuid eriti palverännu sihtpunktides, kuhu hulle kogunes ajapikku palju, kujunesid nad tülikaks probleemiks ja neist lahtisaamiseks sokutasid linnavõimud neid väikese tasu eest kaupmeeste laevadele, mis siirdusid kaugematesse sadamatesse.

Niisiis: laev hiivab ankru, lastiks peale nisu, soola ja õli ka hullud — hullud, kellel pole vähimatki aimu algava teekonna mõttest, pikkusest ega sihtpunktist, hullud, kes nüüdsest on oma teekonna vangid — aga iga mereteekond sisaldas tollal ka absoluutset lahkumist, väga võimalikku hukku.

Niisiis on Narridelaev lahkunud Boschi pildilt, teinud läbi kõikvõimalikud vintsutused oma reisil läbi sajandite — et võtta meid ja meie aega pardale tolles Alliksaare luuletuses, otse kahekümnenda sajandi südamest.

Vintsutusi ja muutusi on tulnud läbi teha ka inimeste kujutelmal maailmalõpust. Kristuse päästva taastulemise asemel on nihkunud esiplaanile Antikristuse võidutsemine «viimsepäeva laupäeval». Ühtlasi on pääsemise asemel esiplaanile ilmunud kohtumõistmine: too lõpueelne vägivallaajastu peab inimestele — neile narridele — olema karistuseks nende rumaluse ja sõnakuulmatuse eest, olles ühtlasi nende arutute tegude otsene tagajärg, mitte enam niivõrd Jumala ettearvamatu ja suurejooneline žest. Pierre de Ronsard kirjeldab 1560. aasta paiku oma «Kõnes meie aja viletsustest» (*Discours des Misères de ce temps*) seda ees ootavat hädaaega nii:

Au ciel est revolée et Justice et Raison,
Et en leur place, hélas, règne le brigandage,
La haine, la rancoeur, le sang et le carnage.

Õiglus ja Mõistus on taevasse tagasi lennanud ja nende asemel võimutsevad rõõvine, viha, raev ja verepulg — eks kõla see prohvetiähvardus otsekui XX sajandi suust kukkunud. «Me oleme hilinejad» Ajaloo pidusõõgile, Õiglus ja Mõistus, mis veel kord «isaisade ajal» inimeste seltsis istusid, on lahkunud, meie osaks on armetute tilisevate kuljustena koos narridega hukku sõõsta.

XX sajandi lõpu eshatoloogilisele teadvusele on oma — reljeefse — mündi lisanud muidugi nii XIX sajandi piiritu progressiusk koos evolutsionismiga kui ka XX sajandi

suured veresaunad. Viimnepäev on saanud teaduslikuks tööhüpoteesiks. Kolmas Maailmasõda, Ökoloogiline Katastroof, Kliima Soojenemine — need on Viimseaja moodsad nimed. Skeem on sama mis Ronsard' il: maailmas võimutsevad müütilised kurjusejõud: Sõjaõhutaja, Loodusereostaja, Hüsteeriline Tarbija; Mõistuse häält ei võeta kuulda, kuigi see püüab ennast kuuldavaks teha küll rahvusvahelistel konverentsidel, küll parteiprogrammides ja propagandistlikes brošüürides. Ometi avaldatakse tihti peale lootust, et ükskord siiski «mõistus võidab». Ilmselt seesama mõistus, mis pani käima karusselli nimega Progress ja tegi valmis aatomipommi.

Moodsatel uuskonservatiivsetel mõtteliikumistel on kombeks seda vana head Mõistust ja tema venda Õiglust otsida minevikust, ajast, kui ta polnud veel «taevasse tagasi lennanud». Kui tulevik on tume (ja millal ta poleks tume, läbipaistmatu), siis minevik, isade aeg, näib olevat hoopis selgem, rääkimata isaisade ajast, mis on juba hoopis lähemal algse puhtuse legendaarsele õnneajale.

Erilise hingestatuse leidsid XIX—XX sajandi eshatoloogilised ideed Venemaal, kus Lääne tehniliste ja ühiskondlike uuenduste sissemurdmine vanasse patriarhaalsesse eluviisi külvas hinge segadust ja paanikat (loetagu vaid Dostojevskit!). Apokaliipsis on kannatava Vene Kristuse lõplik kättemaks Lääne kavalale «maailmale», mis teda ajalikes heitlustes ikka on üle trumpanud. Sotsialism või kommunism Venemaal polnud midagi muud kui maailmalõpu kavakindel elluviimine. Sõkalde lahutamine teradest stalinlikes koonduslaagrites, omaenda loodusvarade eksalteeritud läbilaristamine, lõpuks need õhukestest paneelidest üleöö püstitatud majadekobarad, mis õhuvalguses irreaalsete, ajutiste telklaagritena (tundub, et homme peab selle koha peal laiuma jälle mahajäetud tasandik) piiravad ajaloolisi linnu — eks viita see kõik veendumusele, et lõpp on lähedal, «viimse võitluse maa», kuhu viib «lahing otsustav», ei saa enam olla kaugel.

Lõpp tuligi — sotsialismile, ja see tagantjäreletarkus lisab Alliksaare hõiskavale narridelaevale omajagu kurba ja iroonilist prohvetlikkust. Nimelt võis ja võib nüüdki seda luuletust tõlgendada mitte ainult kosmiliselt, vaid ka poliitiliselt. Tõepoolest, s e e narridelaev kihutas hukku, viies endaga kaasa arvutuid inimsaatusi, arvutuid «tilisevaid kuljuseid», teiste seas ka eesti luuletaja Artur Alliksaare.

Näib, et sotsialismi kokkuvarisemine lõi päris tõsise mõra ka XX sajandi juba nii armsalt koduseks saanud eshatoloogilisse maailmapilti. Õigupoolest hakkas see pilt mõranema juba varem. Alates Rooma Klubist, «Kasvu piiridest», «Hääletust kevadest» jms. on kunagisest eksalteeritud prohvetikuulutusest, elitaarsest kibedusest saanud mingi rahvusvaheline närimiskumm, mis parajalt magusana pöörleb igamehe suus. Maailmas, mida juba aastakümneid järjekindlalt kujutatakse seisvana «sügaviku kaldal», «mage šlaager suus! ja vidukile silmad»¹ — selles maailmas on too «sügavik» ise muutunud mingiks magedaks šlaagriks, mida enam keegi liiga tõsiselt ei võta, kuid mis pealetükkivalt aina-kumiseb kõrvus, takistades kuulmast ja mõtlemast.

Kui katsuks õige vahelduseks mõelda hoopis ilma tolle «sügavikuta»? Peab tunnistama, et ega see olegi lihtne. «Sügavik», «hukk» on muutunud mõtteklišeeks, millest loobumine võib osutada sama valulikuks kui loobumine tema lahutamatu paarishärjast, lõputust progressist, inimkonna helgest tulevikust. Aga ma arvan, et see liigutus — nende klišeede heitmine üle mõtlemise parda — tasub pingutuse vaeva. See on nagu pilgu tõstmine nina eest tee pealt (kus järgmise sammu kohal võib tõepoolest haigutada ohtlik auk) maastikule: avaneb perspektiiv. Kuigi võibolla mitte roosiline perspektiiv, aga ikkagi «midagi muud» pärast seda lõputut nina ette vahtimist.

Andrei Tarkovski filmis «Ohverdamine», mille apokaliipsisekujutus tundub täna vaadates küll pisut odav, on siiski väga tähelepanuväärseid «kõrvalteemasid», mis nüüd

¹ Viivi Luik, «Rängast röömust».

moraliseeriva koore alt välja kuluvad. Nagu näiteks see postiljoni kingitus: XVII sajandi Euroopa kaart — maailm, kus inimesed kord elasid, mida nad endale kord just sellisena ette kujutasid ja mida enam pole — maailm pärast maailma lõppu.

Tõepoolest, võibolla polegi olemas ühte suurt Ajalugu, mis tormab oma suure Lõpu poole pimedas sügavikus. Võibolla on olnud arvutult ajalugusid arvutute lõppudega, ainult meie, «ellujäänud», ei mäleta neid, meile meeldib vaadelda ajalugu ühe suure arenguna, mille kulminatsiooniks on meie aeg, mille salajaseks eesmärgiks olime — meie. Edasi tuleb siis muidugi sügavik, hukk.

Võibolla on tõesti Narridelaeva õõtsuva täävi ees, seletamatu veteavaruse taga, mis varjab kiivalt oma saladusi, tuleviku saladusi — võibolla on seal veel mõnigi saar, rannik ja sadam, mõnigi «lõpp». Kui me saaksime oodata mõnes neist järgmiste sajandite sadamaist — ah, kui me vaid saaksime! — võibolla märkaksime siis seal üllatusega, et randuv Stultifera Navis kannab oma pardal, teiste meeletult hõiskavate ja narrikuljuseid kõlistavate tegelaste seas ka neid, keda me omal ajal omas sadamas olime harjunud austama Õigluse, Mõistuse ja Humanismi nime all.

OLI KEVAD, OLI SUVI. MIS ON?

Hando Runnel: «Oli kevad, oli suvi».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1992. 160 lk.

Hando Runneli järjekordset luuleraamatut mitmendat korda edasi-tagasi lugedes taban end otsimast luuletaja ühtainsatki vastukaja, ühtainsatki hüüatust vaba Eesti taastulekul. Aga ei leia. Ei leia praegu veel teisteltki tösiautoritelt, et «Lippude me, lippude me vahetust. . . ». Ju tuleb see asjaolu teadmiseks võtta, kommenteerida pole vajagi. Jääb ära ka oletus, milline Runneli värskematest luulekogudest («Laulud eestiaegsetele meestele», «Kiikajon ja kaalepuu», «Oli kevad, oli suvi») võiks olla okupatsioonija viimane, milline iseseisvusaja esimene raamat.

Runnelit on iseenesestmõistetavalt peetud isamaalaulikuks, vabadusvõitlejaks, ja seda ta muidugi ka on. Aga rohkem kui eestlaste maleva ees lippu hoidnud on ta pikka aega kord armastava, kord karmi pilguga jälginud eesti mehi, naisi ja lapsi, eriti aga eesti oma mehepoegi ja -tütreid, neid, kes «Paradigmas» (lk. 26) «viivad meid viimsesse sõtta». Runneli leib ei ole vastses Eesti Vabariigis otsa saanud, tema põhiteemat jätkub veel järjepidevalt ja kaua.

Siiski mõjub Runneli värske luuleraamat mitte põhiteema edasiarendusena, vaid kommentaaridena, viidete ja tähelepanekutena mingi teksti juurde, mida raamatus endas ei ole. Algustsüklile järgneb kolm tsükli marginaale, kujundeid, visandeid, aforisme, vastukajasid ja vahelehitteid. Kui luuletaja kommenteerib, ei ole arvustajal mõtet neid kommentaare üle kommenteerida. Keda seesugune eskiislikkus pahandab, neile on Runnel kirjutanud luuletuse «Mulle pandi pahaks» (lk. 70).

Jätkan seepärast Runneli enda vaimus, niisama katkendlikult, mosaiikselts ja vahelehitteid.

Joome «Loomingus» lõunakohvi, arutame — mida muud kui eesti poliitikat ja poliitiku. Kirume parasjagu mingeid Bo Kraghi järjekordseid «sügavaid» nõuandeid eesti majandusmeestele, kui Runnel sisse astub. Ja kohe haakub jutuga ka Hando ise: «Tallinnas enam muud ei kuulegi kui puu-kraak, puu-kraak. . . » Meie muidugi rõõmsad, et juhtusime uue luuletuse sünni juurde, aga võta

näpust, luulekogust seesugust pala ei leia. Küll on siin luuletus «Tihti»:

Tihti on nii,
et ma lausun midagi,
aga teised ei saa aru,
mis ma mõtlen sellega,
aga mõne aasta pärast
nad meenutavad seda
ja mõistavad nüüd,
aga mina ei mäleta
enam, kunas ma
niimoodi laususin
või milleks.

See luuletus kirjeldab väga tõepäraselt üht luuletaja isikuomadust: Runnel on kirjanikke, kes kogu aeg argivestluseski metaforiseerib, kujundab mõne öeldud või tähelepanud seiga otsekohe ümber oma võrdluskeelde, kujundise või keelemängu, mis lisaks intuiitvisele tabavusele on erakordselt meelde jääv. Ju ta ise unustabki paljud kujundihakatused ära ja hea, kui teised need meelde jätavad. Aga sealsamas on terve hulk neid sähvatusi, neid, mis luuletajale endale on mällu jäänud ja nõndaviisi uue luuletuse käivitunud. Värskes luulekogus on tunda, et autor on sedapuhku end täiesti usaldanudki seesuguse intuiitvise starteri metoodilise ergutuse juhtida.

Ei ole veel õnnestunud näha, aga olen kuulnud, et Viivi Luik on kirjutanud uue aabitsa. Minu arvates võinuks suurepärase aabitsa kirjutada ka Runnel. Sest Runnel on meil mnemoonilise värsistamise meister *par excellence*. Sõnastus, rütm, instrumentatsioon — kõik on tal otsekui hõlpsama meelde jäävuse teenistuses. Runneli värsid sööbivad otsekohe mällu, nagu oleks neid kunagi ammu mõnest aabitsast või koolilugemikust pähe õpitud. Ja mitte et lihtsalt eredad, selged ja meelde jäävad, — need luuletused sisaldavad sageli mingit rütmilist või instrumentatsioonilist ajalooõhngu. Runnel kirjutab täiskasvanuilegi otsekui Enno või Söödi lastelaulude helistikus. Runnel võib mõne sümfoonilise filosoofiakäigu ümber seada lõõtspilli kolme-duuriharmooniasse ja sümfoonikud ei pahandagi, sest see ei tundu vägistava lihtsustamisena, vaid mingi rahvalalgustusliku meelde jääva selgitamisena.

Luule tõlkimine eeldab kaht imet järjestik-
 ja õnnestub seetõttu harva, arvab Runnel
 («Kui sünnib luuletus», lk. 88). Runnelit on
 proovitud pikemalt tõlkida vene ja soome
 keelde, aga ega seal imet ei ole sündinud.
 Kõik luule ei ole ka tõlkimise suhtes ühesugu-
 ne. Runneli luule tõlkimatus tuleneb suures
 osas sellest, et ta on oma luule vormi nihuta-
 nud kuskile iseenda ja e e s t i lugeja vahepea-
 le, see vorm sisaldab rohket lisateavet eesti
 keelde ja kultuuri sünnist saadik juurdunud lu-
 gejaile. Peab tundma eestlust lapselalinast,
 rahva- ja lorilauludest kunstluule kõrgusteni,
 et Runneli luulevormist täit mekki saada.

Terve hulk eesti kirjanikke on pidanud
 oma pühaks kohuseks olla ühtaegu eesti keele
 ümbertõtamistehased: Aavikust, Ridalast ja
 Visnapuust Baturinini, Barbarusest, Laabanist
 Ehini ja Raudamini jne. Mul on selles suhtes
 oma iseäratsev arvamus, mis selgub kas või
 sellest heameelest, et Runnel on oma keele-
 loomes küll lähenenud peaaegu Kalju Lepiku

jooneni, aga mitte kordagi sellest üle astunud.
 Suurepärase mõõdutunne, nii Lepikul kui ka
 Runnelil!

Hando Runneli viimaste aastate luule on
 kirjutatud tema ühiskonnatöö kõrvalt, vahea-
 gadel ja volipärest oleku tundidel. On tunda,
 et põhilised pinged ei ulatu alati luuletustesse,
 et luulevorm on pidanud vastu võtma kirjani-
 ku resignatsiooni ja skeptitsismi, rõõmu lähe-
 daste inimeste üle või ka noorusigatsuse ja
 mälestuste nukruse.

Võinuks arvata, et «Oli kevad, oli suvi»
 aitab kirjanikku loogiliselt uude rolli üle min-
 na, poliitikuks ja ühiselutegelaseks muutuda,
 aga ei. Runnel oli küll tegev Eesti Komitees ja
 Põhiseaduse Assamblees, aga siis äkki ei lask-
 nud end Kirjanike Liidu juhatussegi valida
 ega kandideeri ka Riigikokku. Jäägem oota-
 ma, millal tunnustab Eesti Vabariigi taasise-
 seisvumist Hando Runnel.

Andres Langemets

K. M. SINIJÄRVE LUULE PARTEILISUSEST

Karl Martin Sinijärv: «SürWay».
 Kostabi Seltsi Kirjastus, Tartu, 1992, 93 lk.

Pikematagi on selge, et nüüdne kirjanduskriiti-
 ka on ideoloogiliselt tõmbistunud. Sootuks on
 kadunud kompromissitu komme belletristilist
 produktsiooni uurida parteilise suurendusklaa-
 si all. Tendents käteb ilmset aoloogikat, sest
 veel hiljuti, üheainsa partei aegu jälgis kriitika
 eesrindlik osa rahvuskirjanduse ühtses ideo-
 loogilises voolus voogamist pingsalt, ükski
 kõrvalnõrke ei jäänud teravdatud tähelepanu-
 ta. Ent nüüd, mil poliitilisi erakondi kihisemas
 kui kihulasi, ei huvita eri ideoloogiliste suun-
 dumuste kirjanduslik väljendus kriitikuid su-
 gugi. Ometi on parteilisel positsioonil täita
 belletristika seletamisel ja selgitamisel asenda-
 matu, sageli otsustav osa. Näiteks tagasivaata-
 vale küsimusele, milles seisnes romaani
 «Punased nelgid» või jutustuse «Kaks punast
 kaelaräti» kirjanduslik novaatorlus, võidakse
 kergesti vastus võlgu jääda, kui ei olda kursis,
 ütleme, Lembit Remmelga kuldsete kuucküm-
 nendate algul sõnastatud defineeringuga:
 «Olla novaator kirjanduses tähendab kõige-
 pealt olla aktiivne kommunismiehitaja ja kirg-
 lik kommunismi ideede propageerija.
 Novaatorlus algab kommunistlikust sisust.»

Ja kõik on paugupealt klaar. Parteiliselt
 printsipiikas hinnang võib väärtustada luge-
 matut hulka lehekülgi, mida muidu esimesel
 hoobil kirjanduseks ei peagi. Ja loomulikult ei
 kehti öeldu vaid minevikus toodetud tekstide
 kohta, kriitika peaks parteiliselt kaaluma ka tä-
 naseid teoseid. Ons keegi arvustajaist üritanud
 näiteks Miina Hindi draamat «Vanker» val-

gustada Eesti Demokraatliku Liidu programmi
 röntgenikiirtest? Ja noore, kuid palju jõudnud
 luuletaja K. M. Sinijärve tööde hindamisel on
 kriitika takerdunud umbsesse argumenteeri-
 mata glorifitseerimisse eeskätt seetõttu, et ei
 ole ulatatud Sinijärve luule ideoloogilise säsi-
 ni. Õieti pole Sinijärve poeesia poliitilisele
 olemusele kindlamalt viidatudki, ehkki luule-
 taja ise seda otse propagandistlikult nii raama-
 tute kujunduse kaudu kui pealkirjati («Vari ja
 viisnurk») kõigiti afišeerib.

Sinijärve parteilist kuuluvust tuleb määra-
 tella ettevaatlikult, sest luuletaja on avalikkuse
 ees teinud mitmeid pettemanöövreid. On ta ju
 end intervjuudes serveerinud kui ametlikku
 vabariiklast, ent kirjaniku loome intiimsemaile
 tundjaile ja noorele poeetide-poetesside põlve-
 le pole teadmata Sinijärve tegelik paleus —
 anarhism. Ja ehkki korralagetsejate must värv
 eesti poliitilisel paletil legaalselt veel puu-
 dub, ühendab noorust praegu suuresti seesmi-
 ne vaimne anarhilisus, uimerdav nihilism.
 Kohalik lõppematuna näiv kemplev riigiehitam-
 ine on paljudes kustutanud usu igasugusesse
 riigisse üldse. Sinijärv küsibki:

yks ism et vahetada vastu teise
 ei eritarkust-teadsust palju vajane
 miks vahetada - kraatiaid
 kui pysima jääb riik
 ta olemus rõõmrõovellabane

Sinijärv on, vaatamata oma sagedasele
 petlikule blaseerunud lõtvusele, siiski parteili-
 selt püstipäine ja võitlev:

— kord tõesti hommik tuleb
 nii igayks kel hambad
 kindlalt pureb
 ning ykskord
 eestin on
 anarhia
 !

Anarhismist kõnelemine toob minusuguse alalhoidliku kodanlase kokkunud mällu otsemaid teadagi Mihhail Bakunini (keda välismaised kaasröövlid raugelt Michaeliks kutsusid), hullu krahvi Kropotkini, võib-olla terroristist kirjaniku (või vastupidi) Stepnjak-Kravtšinski, aga kindlasti batka Nestor Mahno nime. Kas patsiga Sinijärv passiks nendega ühte bandesse? Aga miks mitte! Eesti mehed on kõik maailma hullused kusagil kaasa teinud, ja mitte kehvasti. Muide, Berdjajev on nimetanud kõige radikaalsemaks anarhistiks Lev Tolstoid, kuid see ei puutu sias. Mulle tundub, et ligidasemad hingesuhted saanuks Sinijärvel sellest seltskonnast ikkagi targata krahv Kropotkiniga. Bakunin ihkas lüüa platsi puhtaks, lammutada maatasu kogu vana, teha ruumi uuele hoonele, vaevumata sealjuures mõtisklema, missugune see tulevikus välja peaks nägema, sest ettemõtlemine kallutanuks revolutsioonääri kõrvale ta peatööst — lõhkumise. Kropotkin aga tahtis teada, mis sinna tühermaale tulevikus kerkib, soovis küll pidada kodusõda, kuid võimalikult väheste ohvritega. Sinijärvega on kohati ka nii, et mässab ja möllab, aga poole jõuga, mingi stiili piires, ta teab, kuidas seda tehakse ja millega see kõik kord lõpeb — akademismiga, restauratsiooniga.

«SürWay» algab lodeva, pingeta ja lihava sürriga. Sürrealism pole teatavasti kunagi olnud võitlev kunstivool ja seetõttu ei kõlba parteilise kirjanduse laadiks. Ent raamatu lõpupoole killustub Sinijärve sürr destruktii- seks futurismiks ja futurism on teadagi juba revolutsiooniline kunst, lõhkuv, pilbastav, hakkiv. Futuristid on luule anarhistid. Revolutsiooniaegne Majakovski hüüdis: «Täna on kõik futuristid. Rahvas on futurist.»

Sinijärv rahvast-futuristist ei vaimustu, pigem vastupidi. Marinetti industrialismi, ekspansionismi, tehnika ja betooni kirge ta kaasa ei põe. Vastupidi, progress on Sinijärvele mädanev ja kuu loojub vilede tsemendis vin- gus. Sinijärve futurism vastandub futuristlikule klassikale ja peaks olema seega modernne, moodne. Ent ei ole. Kõigele, mida Sinijärv teeb, võib ette kirjutada prefiksi *post*. Ent kui keegi sooviks ta viimase raamatu pu- hul kasutada katkutatud terminit *postmodernistlik*, ma protesteeriksin, õigem oleks juba — *postmodernne*. Ehkki luuletaja püüab lugejat katkematult epateerida, ta kõietriki ei elektri- seeri. Ei suuda erutada ka luulekogu sümfoo- niliseks kontrapunktiks mõeldud ohjeldamatu

eneseülistus: «...ma olen geenius mina ise/ma olen Mina Mina Mina/ ma olen geenius/ma olen suur/ ma olen parim olen säravaim/ Mina Mina/Mina — Diktaator imperaator/ Mina Diktaatorimperaator...» *etc.* Ligi veerandsa- jandit tagasi kirjutas Uno Laht J. B. Isotamme pidurdamatu enesekuulutamise kohta: «Futu- ristidest biitnikuteni, Severjaninist Allen Gins- bergi ja Pentti Saarikoskini on see niivõrd tuttav lugu, et kaotab isegi enesereklaami mai- ne.»

Luuleraamatus «SürWay» lööb tõrjuma- tult välja üks intiimne kiindumus, Sinijärve hingemattev armastus Kivisildniku vastu, ja ehkki ta Kivisildnikku mitte päris igas luuletus- ses nimepidi ei märgi, on nad küllap raamatu kestel ometi nõnda ligi, et oma luuleteo lõpul jaksab Sinijärv veel vaid roidunult sosistada: «... sven ma pisut magan/sven ma pisut ma- gan/tead ma olen armas armas...»

Nagu žurnalistlik seltskonnakroonika sõ- nas ja pildis on teatanud, olevat luuletaja Sini- järv abiellunud. Kõiki Sinijärve jänesehaake on muidugi raske lahti mõelda, seetõttu ei tea, kas ta võitis naise, et maskeerida oma armu Kivisildniku vastu või vastupidi, ent futuristlik- kus ja anarhistlikus kontekstis on naisevõit fa- taalselt ruineeriv toiming. Näiteks Suur Marinetti jättis peale esimest ilmasõda abiellu- des oma futurismi-asjad sedavõrd hooletusse, et isegi Lev Tolstoi sai Moskvas ärevaks ja kirjutas: «Marinetti suhtub liikumisse erakord- selt väheaktiivselt. Ta abiellus ja eelistab pü- hendada kogu energia sellele. [- - -] Marinetti futuristlikku gruppi ei eksisteeri enam...» Ent batka Mahnoga juhtus veelgi tähendusrikkam lugu. Kui ta 1917. aastal Anna Vasetskoga ühte heitis ja neile sündis poeg, haaras batkat seesugune perekonnaeluline tuhin, et ta oma anarhilise bande sootuks ripakile jättis. «Mus- ta kaardiväe» kaastundlikud mehed, kes batkat südamest armastasid, püüdsid teda aidata, ar- reteerisid salaja ta naise ja lapse ja pagendasid nad ilma teise otsa, aga mõningail andmeil la- sid maha. Batkale oli vennalikust abist suures- ti kasu, ta andus taas anarhistlikule võitlusele ja kahes hilisemas abielus naist revolutsiooni- le ei eelistanud.

Minu meelest on see lugu õpetlik ja anar- histlik ja futuristlik ja sürrealistlik ja sinijärve- lik ja kui see kõik poleks sündinud ega oleks kõigiti ajalooline juhtum, võinuks Sinijärv sel- lest luuletada. Sest saanuks parteiliselt sirge- selgne luuletus. Ehkki kunstiline vedru jäänuks sel ehk lõtv, nagu enamikus luuletus- tes selles kogus. Võib-olla tulnoks see luule- tus arvata «SürWay»-kogus nende kilda, mis ilma K. M. Sinijärve kõrguva nimeta trüki- väärtuslik polnukski. Aga kõige tõenäolisem- malt kadunuks luuletus raamatukese üldisesse marginaalsusesse — anarhiasse.

Vaapo Vaher

ARVUSTUSED

1287

Juhan Peegel: «Aegade jäljed. Kaks habrast jutustust».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1990 (!). 128 lk.

See hilinenult näppu sattunud kahe-jutu-vihik tekitab mitmeid irdmõtteid. Need puudutavad ennekõike muidugi Peeglit, aga üks ikka meid teisi kõiki ka. Näiteks: Peegli isik ja tema ilukirjanduslik looming ehk kuidas neid delikaatselt lahustada (millepärast tundub see võimatu). Või siis sama mõtte jätkuna: professionaalsete ajakirjanike belletristika, selle võlu ja ahistused. Aga ka selline mõte: kirjanik ja kirjandus tänases ajalohkmes ehk kuidas sellest juba ükskord üle saada.

Esimeses seoses niipalju, et tallinlasena ja ajakirjandusega lõdvalt seotud inimesena tunnen Juhan Peeglit isiklikult väga põgusalt ning ei tohiks seega kuidagi olla mõjustatud selle kuulu kohaselt lihtsakoeliste manceridega targa ja kavala ülikoolimehe legendaarsest fluidumist. Aga kuhu ma siin väikesel maal ikka mõjutustest pääsen. Mitme põlve eesti ajakirjanike poolt loodud lummas portree oma vaimsest isast avardub ja laotub (minugi jaoks!) üle kogu selle hea inimese tegevuse — ka ilukirjanduslikele teostele, mitut žanri lühiproosale ja romaanile «Ma langesin esimesel sõjasuvel». Ma ei tea, kuidas mõjuks see romaan tänase esmatrukina, ilmumishetkel oli see veel üks temaatilisi läbimurdeid keeluainete rindejoonest ja selle läbi ka väärtustunud. Siiski pean seda igati kordaläänud tööks, kunstiliseks õnnestumiseks, kus lihtsakoeline stiil ja traagiline tähendus teenivad tervikut. Mäletan tänini saadud ahistuselamust. Juhan Peegli eripalgelise jutuloomingu kohta arvan, et see on paar kraadi juhuslikum ja hõredam, kui seda omal ajal koteeriti. Mõned lood on kindlasti üle «eesti keskmise» (aga mis see tegelikult on? Saaber või Saluri, Jüri Tuulik või Kõiv?), enamasti siiski natuke alla selle, ja oluks mõne kodunurga laustu või barokkparoodia all näiteks Ilmar Sikemäe või Leo Kerge nimi, poleks kriitika kindlasti hakanud üle pingutama lisaväärtuste leidmisel. Jumal hoidku nüüd kellelgi arvamast, et näitan eesti ajakirjanduse *grand old man*'i suhtes üles õelust. Ma räägin lihtsalt ühest fenomenist. Ja lisan, et Peegli lühiproosa võimalikust ülehindamisest pole kellelegi sündinud halba, see pole kedagi eksitanud ega kõrvale tõrjunud.

Et «Aegade jäljed» oma kahe jutuga (formaalselt on need vist jutustused, teatavasti väga tujukas žanr!) on kirjutamisest ilmumiseni ja arvustamiseni läbi rappunud mitmest pöördelisest ajaaugust, pole ju kuidagi Juhan Peegli süü. Jämedalt öeldes on raamat sattunud täiesti ebasoodsasse aegruumi, kus vähemalt mitmete toonaste lisaväärtustega (vihjed, kriitiline hoiak jne.) enam midagi teha pole.

Jäävad vaid jutud — täpselt nii, nagu nad tegelikult on.

«Kolmas palat» on natuke liiga harilik haiglalugu. Palat, see on tegelikult omaette žanr, mida on viljeldud alati ja viljeldakse edasi. «Ja ongi kogu elu» on omamoodi kääbusfragmentarium (Peegli enda žanrimääratluse järgi), sisaldades episoode, portreid ja karikatuure nõukogudeaegsest — nüüd saame juba ka niimoodi ütelda — ülikoolist, ennekõike õppejõudude ringist. Lisaks stagnakriitikat ja publitsistlikke mõtisklusi. Tasub silmata mõlema jutu kirjutamisaegu — 1984—1985 ja 1979—1987. Täna, 1992. aasta kontekstis torkas mulle kusagilt juba silma ninakas torge esimese jutu ainekogu suunas. Et vaenuliku N. Liidu sõjatagala või nii. Ausalt öeldes mõjuvad säärased asjad totralt. Et Peegel nägi sõjakatelt just sellelt poolt, polnud eriti tema otsustada. Valed pooled olid need meile ju mõlemad. Aga see asi peaks probleemina ammu selge olema. . . Palatijutt on iseenesest südamluk ja ladusalt loetav, on karakterivisandeid ja mahlakat dialoogi ja surma ja armu. Aga enama kui memuaari või reportaažina on seda juttu raske võtta. Samast teemavaldkonnast meenub millepärast Kuusberg — ja märksa tihedamana ning valulisemana. Miks see jutt omas ajas ei ilmunud? Ei oska ütelda. Mingeid tsensuuriraskusi ei näi see sisaldavat. Ja ausalt öeldes polnud see ENSV tsensuur sugugi nii totaalset saatanlik ei seitsme- ega kaheksakümnendailgi (kui sealt juba Peegli romaan läbi poetus!).

Täiesti nõutuks teeb ülikoolijutt. Võib oletada, et kõige rohkem huvi ja ka äratundmisrõõmu pakub ta mõnes konkreetnes Tartu Ülikooli fakulteedis. Samuti võib oletada, milline oli käsikiri 1979. aastal ja mida autor näiteks olude paranedes 1987. aastal juurde kirjutas. (Olen ise midagi niisugust teinud, üks ikka parimate taotlustega!) Sõnumi võimalik ägedus jääb aga 1992. aasta lugejal tajumata. Tundub, et seda polegi. Asi on selles, et sedasorti sõnumid on suhteliselt ammu ja enam-vähem loomulikes kohtades välja öeldud, lauluväljakuil skandeeritud, seaduskogudes redigeeritud. Nüüd on vist tõesti käes teine aeg ja teine riik. Juttu saaks päästa vaid üks, ent ainuvõimalik ja loomulik komponent: kunstiväärtus. See aga väreleb nõrga kumana kõigi toonaste tõelausumiste ja hukkamõistude padrikus. Midagi on lahti ka kompositsiooniga, see on lõtv nagu umbkaudu ümisedud lauluviis. Ehkki leidub häid detaile (lühinägelik vanapiiga peab vastasmaja aknale tõstetud lillepotti armunud tundmatuks), on liigutatav kaasamängu eesti proosa moevooludele ja trallidele (kratt õppejõule varandust toomas ja temaga kärke viskamas), teeb see asja ainult kirjumaks. See jutt on paraku tõesti jäänud

ajaukude raputustele alla — tänases reaalsuses ta lihtsalt «ei tööta». Aga ei ava ka eilse olemust.

Aga milleks asja üledramatiseerida. Ega need, kes raamatu läbi lugesid, selle läbi solvatud ja alandatud ka pole. On ju olemas palju halvemaid ja tühisemaid raamatuid. Ning Peegli missioon belletristikas peitub ilmselt muus kui neis kahes jutus. Tema pole kunagi olnud vihane eitaja või äge võitleja. Aga ka elitaarkirjanduse keerukused pole teda tõmmanud. See jutuvalik tõestab veel kord, et Peeglile pole omased ei pikk viha ega särav sarkasm (mis ehk lahjendaski satiiriks mõeldud harali pajatuseks?). Tema on alati ja enne muud hoolinud nõrkadest ja kaastunnet vaja-vaist. Viimased kaks on kunsti jaoks vägagi

olulised (ehkki soovivatult varjatud) komponendid. Nii et — kui Peeglil uues ajas aega jääb, küllap teeb ta taas päris kunsti ka siin Eesti Vabariigis. Nõrku ja solvatuid jagub alati. Ja kunsti aeg tuleb jälle tagasi, nüüd juba varsti.

P.S. Veel üks oletus, mida ei saa endale pida. Äkki polegi tegemist proosaga, vaid filmistsenaariumidega, mis omal ajal mingil põhjusel (ideeline ähmasus? liigne patsifism? partei prestiiži kõigutamine?) realiseerimata jäid? See seletaks kompositsioonilises mõttes mõndagi. Ja miks ka mitte, filmistsenaariume on tänaseks avaldanud mitmed kirjanikud. . .

Teet Kallas

OH, MIINA EHK ISAMAA ASJAD EESTI KIRJANDUSES

Henn Mikelsaar, Ustav Mikelsaar: «Isa!». «Greif», Tartu, 1992. 126 lk.

«Oh, Miina!» on vend Jaani ahastav pöördumine oma õe Miina poole, mida romaani vältel korduvalt ette tuleb. Eesti kirjandus on midagi, mis kuulub XIX sajandisse (tõestanud Tiit Hennoste). Isamaa asjad on isamaa asjad.

Vennad Mikelsaared on kirjanikud, kes võtavad kirjutamist väga tõsiselt. Koguni nõnda tõsiselt, et võiks kõnelda missioonitundest. Nad näikse uskuvat, et kirjandusteos on sõnum, mis peab jõudma lugejateni ja panema mõtlema eesti rahva saatuse üle. Võib-olla on neil õigus, nõnda arvas juba Jakob Pärn ja ta polnud sugugi mitte paha kirjanik.

Aga vennad Mikelsaared ei jaga Jakob Pärna kombel oma rahvale otseisid õpetussõnu, vaid on võtnud nõuks jutustada elust enesest, lastes tegelastel elada mitmesuguste strateegiate järgi ja vaadates siis, mis sellest välja tuleb.

Kaarel on aus rahvuslane, ta istub klosetis kirjutusmasina taga (ühiselamutoas magavad naine-lapsed) ja paljundab küll Oskar Looritsa «Eestluse elujõudu», küll Laidoneri poliitilist testamenti. Kust ta neid saab ja kellele jagab, seda me ei tea, ei tohigi teada, sest võimul on parajasti Leonid Iljitš Brežnev ja sihukese asja eest võib kinni minna. Elukutselt on ta arhitekt, aga see pole oluline, sest teoses ei ole ta loominguplaanidest pikemat juttu.

Kaarli naine Miina armub aga kogemata Paavel Terkmanisse, kes on hoopiski kosmopoliit, sest temas on 37,5% venelast, teist niisama palju eestlast, 12,5% juuti ja niisama palju poolakat. Paavelgi on arhitekt, aga tema arvab, et tuleb arvestada objektiivset reaalsust ja et kõik rahvad sulavad nagunii ühte. Peale selle olevat elu malemärg.

Miina, kel Kaarliga juba kolm last, laseb ennast Paavelil tüdrukeseks ajaks ära hullutada, aga see ei kesta kaua, sest Paavel sõidab Viini kaudu New Yorki nagu korralik maailmakodanik. Küllap tal oli Iisraeli kutse, aga see pole enam oluline, kosmopoliit kaob silmapiirilt ega takista kauem Kaarli perekonnaõnne.

Miina vend Jaan on seevastu psühhopaa-dist eestlane, kes isa käsul küll eesti tüdruku Roosiga abiellub, ent ei suuda kuidagi loobuda vene apteekrist Innast. Autorid on Inna suhtes sallivad, ta on intelligentne venelanna, kel oma mehega neli last, ta käib võimlemas, mängib võrkpalli, teeb ametiühingutööd, on palju lugenud ja räägib eesti keelt peaaegu aktsendita. Ime siis, et Jaan tema salakavalatesse võrkudesse siplena jääb. Kes aga kord komistanud, sel ei lähe enam hästi — Jaani naine Roosi jätab Jaani maha ja abiellub hoopis soomlasega, viies kaasa ka poja Kuniberti (hüütud Pärdiksi). Nõnda jääb Jaan ilma naisest, pojast, tütrest (tütar sureb varsti pärast sündimist, sest Inna on ta ära mananud), nurja läheb ka Jaani iseseisev elu ehk talu rajamine. Ja miks ta ei peaks nurja minema, kui Jaan ostab hüti Naroova jõe äärde; loomulik, et hütt tuult ei pea ja Jaani keeldegi aina rohkem venekeelseid sõnu sigineb. Karistuseks jääb Jaan ilma ka Innast, sest Inna abiellub Jaani isaga.

Isa kaudu jõuamegi romaani võtmekujuni, ei ole autorid asjata pealkirjale hüüumärki sappa pannud. Psühholoogilises plaanis võib isale ette heita, et ta püüab ilmaasjata korraldada oma täiskasvanud laste elu, ent see oleks liiga primitiivne tõlgendus. Isa kannab suguvõsa peaideoloogi rolli ja püüab noori juhtida umbes nagu kommunistlik partei. Ise nimetab ta ennast lihtsaks tööliseks — tuttav sõnavara! —, ent väimehe Kaarli kuulutab marurahvustõbiseks, profašistliku Suur-Eesti joone järgi-

jaks. Isa loeb teost nimega «Osnovõ klinitsjeskoi psihhiatrii» ja liigitab ka Kaarli poliitiliste psühhopaatide hulka. Nõnda esindab isa seda osa eesti rahvast, kes punapropagandal ennast tõhusalt töödelda laskis ja on kogu kurja juur.

Teisalt propageerib isa naiste võrdõigusslikkust ja nõuab, et Kaarlit-Miinat kahe lapsega piirduksidki, kuna Miina on ikkagi haritud naine ja pidavat ennast ka oma erialal realiseerima. Õnneks hakkavad noored siingi isa diktaadile vastu ja romaani lõpulehekülgedel on oodata koguni neljandat last. Pettunud isal ei jää muud üle kui ise oma teooriad ellu viia ja rajada Inna abiga kindel eesti-vene perekond.

Kõik venelaste ohjeldamatu migratsiooni tagajärjed on teoses üles loetud: venelaste suurem iive — Innal on juba neli last, ootab viiendat; sünnitusmajas vastab telefonile vene õde, naaberrõdult tervitab Maria Filippovna Bogdanova ja miilitsaski aidatakse lapsevarast otsida vene keeles. Rääkimata sellest, et akna all lauldakse «Õhtuid Moskva lähistel» ja pea kohal mürisevad vene sõjalennukid. Seesugused detailid pole enne kodueesti kirjandusse pääsenud, seitsmekümnendate aastate olmest annab teos päris hea ülevaate. Sinnamaani välja, et prussakate kolimiseks Õismäe korterisse kulus vähem kui kaksikümmend kuud.

Mäletan, et omal ajal klassifitseeriti hulk jutukaid olmekirjanduseks ja leiti, et neil on paljude puuduste kõrval vähemalt üks voorus — nad annavad pildi oma ajastust. Annavad küll, aga see on kui kõverpeeglist vaadatuna. Suurem osa detaile on muidugi õiged, me saame täpse ülevaate, kuidas üks eestlane sõi, jõi ja abielu rikkus, ent meil jääb lugemata, kuidas ta polikliinikus pidi vene keelt purssima

või kuidas ta suhtus eelmainitud LIB tundidepikkustesse teleesinemistesse. See kõik tuleb takkajärele kirja panna.

Millega ma ei taha sugugi õelda, et venda-de Mikelsaarte romaan oleks just nimelt retro-olmekas, see kõlaks kuidagi halvustavalt. «Isa!» on pigem ideededraama, kus perekonnanakonfliktid mängitakse maha võimsate rahvuslike kollisioonide taustal. Kaarel kui eestluse personifitseerunud idee saavutab moraalse võidu isa kui degenerereuva diktaatori üle. Kõige selle kohal valvab KGB valvas silm kui jumal taevas — ega's KGB kontor ilmaasjata Tallinna tähetorni pole paigutatud.

Kujutavas kunstis on hõlpsam, seal on olemas suund nimega naivism, kirjanduses seda terminit ei kasutata. Kuigi Mikelsaarte romaani puhul kõlbaks kasutada küll; kõigis neis kollisioonides peitub mingi vaikne võlu, mingi kaugeleulatu nostalgial («Kaarlile jäi kurvast sündmusest kõige enam meelde purihamba sarnane tsementpink. [- -] Kui algupäraselt osati Eesti-ajal selliseidki asju teha!»). Armulood on lihtsad ja liigutavad, illustreerides kaht tendentsi eesti rahvuslikus liikumises. Kosmopolitism saab lüüa, rahvuslus jääb kenasti peale. Lugeja võib juurde mõelda epi-epiloogi, kus Kaarel ERSP liikmena kandideerib Eesti Kongressi, Miina kogub allkirju Raekoja platsil, isa ja Inna aga hääletavad muulastele kodakondsuse andmise poolt, jäädes lõplikult vähemusse. Ei mingit postmodernismi ega kahtlemist metanarratiivides. Tuleva sajandini on veel tükk maad.

Astrid Reinla

KROONIKAT

21. juulil anti Jakob Hurda nimeline kultuuripreemia tagajärjeka ja mitmekülgse folklooristikaalase tegevuse eest Kristjan Toropile.

30. juulil otsustas Tartu linnavalitsus anda endine KGB maja Vanemuise tänaval tasuta allrendi õigusega kasutamiseks Eesti Kirjanike Liidule. Maja kuulub õigusjärgselt Kirjanike Liidule.

1. augustil maeti Metsakalmistule Pedro Krusteni põrm. Põrmu töid Eestisse kadunu lesk Edla Krusten ning tütre Eva ja Maarja. Pedro Krusten suri 14. jaanuaril 1987 Arlingtonis Ameerika Ühendriikides.

KRIITIKUTE SEMINAR JYVÄSKYLÄS

13.—15. juunini toimus Jyväskylä Põhja- ja Baltimaade kirjanduskriitikute seminar, mis jätkas aasta tagasi Tallinnas Tuglase majas toimunud samalaadset üritust. Ühtlasi oli see väikene osa kogu linna haaranud suvefestivalist. Selle aasta seminaril käisid Eestist Anu Saluäär, Barbi Pilvre, mulluse Tallinna-seminari peamine korraldaja Andres Langemets ja Märt Väljataga. Seminar koosnes kolmest istungist teemadel «Rahvuskirjanduse probleemid», «Kirjandusliku retseptiooni probleemid» ning «Kirjandus, ühiskond ja tsensuur». Seminari töökeeleks oli inglise keel, mille variatsioonideküllust võis vaid imetleda. Kõiki istungeid juhatas Soome kirjandusteaduse suur vanamees Kai Laitinen, kes oskas kohati liiga spetsiifiliseks kiskuvale arutelule anda alati mõne tsitaadi või mälestuskilluga üldnimiliku mõõtmise.

Olen tihti pidanud igasugustes seminarides, kõnecoosolekutes, žanriaruteludes, kirjanduspäevades jms. ettevõtmistes pettuma ja seepeärast olen õppinud neilt ka mitte väga palju ootama. Need on tõepoolest ülimalt harvad hetked, kui sellistel üritustel tekib intellektuaalset pinget pakkuv mõttevahetus. Just nagu mingi termodünaamilise seaduspärasuse mõjul kipub diskussiooni tase iga sõnavõtuga langema ning igavikulisest küsimusepüstitusest alanud arutelu mandub olmeliseks ja kustub siis. On ju tuntud tõsiasi, et vestluse taseme määrab ikka kõige rumalam osaleja.

5. augustil saabus neljakuuliselt Jaapani fondi stipendiumireisilt Rein Raud.

7.—15. augustini oli Kirjanike Liidu kutsel Eestis eesti kirjanduse saksandaja Horst Bernhardt Soomest. Ta tutvus siin uema eesti kirjandusega ning viimistles koostöös Viivi Luigega «Ajaloo ilu» tõlget.

ÕNNITLEME

2. september — Eha Lättemäe 70
8. september — Einar Sanden 60
15. september — Boris Kabur 75
25. september — Adolf Rammo 70

Näib, et see ei ole ainult kohalik seaduspärasus, vaid puudutab ka rahvusvahelisi konverentse. Hiljuti juhtusin lugema, et Hannah Arendt olevat kunagi öelnud, et konverentside raudreegel on järgmine: kui tuleb kokku nelikümmend geeniust, siis nad räägivad vaid lolusi. Mulle on jäänud mulje, et veel kakskümmend aastat tagasi sündis teaduskonverentsidel huvitavaid ideesid, mis muutsid maailma, kuid nüüdseks tõuseb ka selliste ürituste ainus tulu seltskondlikust suhtlemisest, aadresside ja publikatsioonide vahetamisest ja tutvuste sobitamisest, mitte aga istungisaalis toimuvast. Huvitavam osa sünnib lõunalauas, paadisõitudel, jalutuskäikudel, bankettidel. Aga eks ole tegelikult asi seegi.

Minusugusele madala ootushorisonidiga osalejale jättis Jyväskylä toimunu igatahes hea mulje. Selgus, et tõsine huvitus ja üksiteisemõistmine ei olegi päris võimatu ja et rahvusvaheline kultuurivestlus võib olla ladusamgi kui kodune.

Enamik sõnavõtjaid oli seadnud endale eesmärgiks anda ülevaade oma maa kirjanduse või kriitika praegusest seisust. Petõris Zirnitis Lätist kõneles viimase viiekskümnend aastat kirjanduse ümberhindamise vajadusest, kriitika teoreetilise nõrkusest, praegustest kirjastamisprobleemidest jm. meie jaoks väga tuttavast. Kogu jutt oleks võinud vabalt käia ka Eesti kohta, v. a. kõneleja väide, et viimaste aastakümnete kirjanduskriitika täitis neil ideo-

loogilise nuudi aset. Seda Eesti kohta nagu väita ei julgeks, kuigi meil on näiteks Johnny B. Isotamm samasuunalisi märkusi teinud. Kuid võimalik, et Zirnitis arvas inglise-ameerika tava järgi kriitika alla ka nn. kirjandusteaduse. Sel juhul ei tohiks siingi lahknemisi olla. Ühest asjast ei saa ma aga siiani päriselt aru — kellele seda uut hinnangut viimase poolsajandi kirjandusele nii väga vaja läheb. Kas kooliõpetajatele, kes ilma kõrgemalt poolt tuleva hinnanguta ei saa aru, et näiteks Aadu Hint polnud suurem asi kirjanik? Pole ju karta, et keegi meil 40-ndate ja 50-ndate kirjandust ülehindama kipuks. Seda võivad teha ainult inimesed, kellele see on aastaid elukutseks olnud. Aga see on ju — vähemalt senikaua, kui nad vagusi püsivad — nende oma mure.

Teine lätlane, 21-aastane Andris Akmetiņš, kõneles noorest läti luulest ja suutis jätta mulje, et hoolimata kirjastamisprobleemidest on seal midagi põnevat teoksil, eriti mõjuv oli kõneleja usk luuletaja missiooni, mis ei olevat taandatav sotsiaalsele kasule. Kõneleja kritiseeris läti kirjanduskriitika vaimset suletust, samuti kultuurilmas valitsevat nostalgiat, kangelasliku stagnaaja ja harmoonilise iseseisvusa järele, illustreerides seda hoiakut väikese naljaga — rühm hulle otsustab hullumajast põgeneda. Kokkulepitud hommikul aga hakkab üks hull hädaldama: «Me ei saagi põgeneda, sest plank on maha kistud.» Akmetiņš võrdles praegust olukorda nullpunktiga, kust tuleb julgelt tulevikku vaadata — see kõlas nagu Hasso Krulli üleskute viikingiretkele inimkogemuse viimaste piiride poole.

Leedulane Almantas Samalavičius rääkis leedu kultuuri nüüdisaegsetest suundumustest. Ta oli veelgi murelikum nostalgiliste tendentside üle teatava osa leedu intellektuaalide seas. Kui rahvusromantism ja uuspaganlus olid sajandi alguses vaimses mõttes viljastav nähtus, stimuleerides humanitaarsete edenemist, siis nüüdseks on nad mandunud irratsionaalseks utopismiks, mis ammutab inspiratsiooni sajandialguse leedu-prantsuse luuletaja Oskar Miloszi nägemusest, mille kohaselt Vilniusel on eriline missioon saada Põhjamaade Ateenaks. Kõneleja meelest on kahetsusväärne, et säärane romantism, mis on kirjanduse sfääris veel talutav, on leidnud tee ka poliitikasse. See viivat Leedut avatud ühiskonnast kaugemale. Siiski leidis kõneleja, et liberaalsed hääled leedu ajakirjanduses on hakanud tasakaalustama ajakirja «Põhjamaade Ateenas» ümber koondunud grupi traditsionalismi. Teine leedulane Laima Skeiviene püüdis kõneleja karne hinnanguid mahendada. Kolmas, Ramunas Korsakas, vältis oma ettekandes poleemilisust, andes faktirohke ülevaate Leedu kultuuriajakirjadest, kirjastamisest ja kirjanduspreemiatest.

Kirjastamisprobleemid ja kultuuri finantseerimine olidki selleks punktiks, kus kõige

enam kattusid Balti- ja Põhjamaade kriitikute mured. Soomlased kurtsid, et neil on ainult üks kirjandusajakiri — «Parnasso» — ja seegi ei tunne ennast eriti hästi. Mahuka kultuurilisa ajalehe «Uusi Suomi» läinudaastane hinguseleminek oli soome intellektuaalidele tõsine hoop, millest nad ei ole siiani toibunud. Ka Soome kirjastused on majanduskriisi tõttu hakanud oma plaane kokku tõmbama.

Rootslane Peter Lutheresson ja norralane Kjell Olaf Jensen kurtsid kirjanduse kahaneva mõju üle oma kodumaal — kõik on küll lubatud, kuid miski ei lähe kellelegi korda. Massimeediumid manipuleerivad kütniliselt publikuga, ajakirjandus on huvitatud vaid skandaalidest ja kirjanike biograafilistest seikadest, mitte kirjandusest. Ja samas on ka kirjandus ise kaotanud oma relevantsuse ja võime kõnelda publikuga tähtsatest asjadest otse.

Taanlanna Susanne Bjertrup kõneles sellest, kui raske on taani kirjanduses uuesti elavnenud realistlikul laadil läbi lüüa. Kriitika eelistab kas hermeetilisi eksperimentaalromaanide või siis traditsioonilist panoraamset realismi, mis kirjeldab elu ühiskonna võimukeskmetes — poliitilistes sfäärides või majandusmagnaatide seas. Uued realistid aga on valinud oma teemaks just ühiskonna- ja hingeelu marginaalsused. Samasugusest probleemist rääkis ka rootslane Birgitta Göranson, kes tõi näiteks Rootsi eestlase Mats Miljandi äsjase raamatu, mis, olemata küll meistriteos, on siiski väärt suuremat tähelepanu, kui talle nii rootsi kui ka väliseesti ajakirjanduses osaks sai. Samas oli Susanne Bjertrupil Rootsi ja Norra ametikaaslastest palju muretum hoiak kirjanduse tuleviku suhtes. Taani lehtede kultuuriküljed aina paisuvad ja lõppude lõpuks teab iga lugeja ise, kas ta loeb väärtkirjandust või uusi lugusid printsess Diana enesetappudest. Seepeale vallandus diskussioon negatiivse ja positiivse vabaduse üle ning vaibus alles söögiajaks.

Mul puudus oma esinemises õnneks vajadus anda ülevaadet eesti kirjanduskriitika lähiajaloo. Seda oli Andres Langemets suurepäraselt teinud lühikeses essees, mis ilmus seminari puhuks väljaantud ingliskeelses kogumikus. Sellepärast rääkisin hoopis sellest, et Eestis puudub veel nn. avalikkuse sfäär, mis peaks olema see keskkond, kus vaba kirjanduslik dialoog ja ka poliitiline arupärimine saaks toimida. Avalikkuse sfääri eelduseks peaks olema intellektuaalne ajakirjandus, sh. kirjandusajakirjad. Siit sain ma juba viia jutu «Vikerkaarele» ja selle kestmise vajalikkusele. Paraku on ajakirjad siiski vaid avalikkuse sfääri eeldus, praegust eesti ajakirjandust ei iseloomusta niivõrd valgustav dialoog, kuivõrd «vastastikune kõhukinnisus» (Paul-Eerik Rummo). Viimast seisukohta ma küll otse nende sõnadega välja ei öelnud ja sestap loodan, et mulle ei inkrimineerita «eidelikku

kommet käia välismaal oma kodust musta pesu pesemas». Pealegi sõandasin ka väita, et dialoog ja kultuurivestlus ei tohiks olla veel peamine väärtus — nii nagu nad on Läänes, kus kirjanikke hinnatakse esmaajoones nende võime järgi ajakirjanduslikku kultuurivestluse sekkuda ja kus kirjandusest rääkimine on tihti tähtsamgi kui kirjandus ise.

Eesti kriitika hädadest ei pääsetud mööda ka järgmise päeva retseptisiooniteemalisel istungil. Nimelt oli soomerootsi kriitiku Elisabeth Nordgreni ettekande pealkirjaks «Lahknevused retseptisioonis: Viivi Luik ja Jaan Kaplinski Eestis ja Soomes». Tegelikult ei jõudnud kõneleja viimati nimetatud kirjaniku käsitlemisele, kogu ettekanne puudutas Viivi Luige «Ajaloole ilu» isesugust vastuvõttu siin- ja sealpool Soome lahte. Kuigi erinevalt Elisabeth Nordgrenist ei pea ma Viivi Luige teost kordaminekuks, hakkasid ka minule vastu paar Eestis ilmunud moraalilugevat arvustust. Loomulikult on kirjandusel moraalne ja poliitiline tähtsus, seda eitavad vähesed. Kuid üks asi on olla angažeeritud kriitik, teine asi on olla vulgarisaator. Seepärast ei ole täpne, kui meie kirjanduskriitika uued dogmaatikud oma oponente millegipärast esteetideks nimetavad. Niisiis nõustun igati Nordgreni ühe järeldusega: «Me vajame esteetilise lähenemise kõrval ka poliitilist ja moraalset kriitikat, kuid mitte vulgaarsel või dogmaatilisel moel.»

Samal istungil rääkis Ivo Iliste Baltimaade kirjanduse retseptisioonidest Rootsis ja Anu Saluäär Põhjamaade kirjanduse vastuvõttu Eestis. Juttu oli ka sellest, kuidas Põhjamaade Nõukogu kirjanduspreemia saanud teoseid on

tähele pandud Norras ja Soomes ning mida teha, et preemia prestiiž avalikkuse silmis tõuseks. Islandlane Ingi Bogi Bogason rääkis, kuidas toimib raamatuturg tollel 250 000 elanikuga saarel. Jyväskylä ülikooli uurimistühma juht Katarina Eskola andis ülevaate empiirilistest retseptisiooniuuringutest Soomes, millest selgus näiteks, et sajast küsitatud soomlasest on vaid kaks lugenud mõnda eesti kirjaniku teost. Katarina Eskola töögrupil on kavas veel väga suurejooneline projekt — anda viiesajale inimesele viiel maal (sh. Eestis) lugeda kolme lühiproosa pala, et siis uurida küsitluslehtede abil lugejate hoiakuid ja teha neist järeldusi kirjanduse ja kultuuride kohta.

Rahvusvahelise Kriitikute Assotsiatsiooni (AICL) viitsepresident norralane Kjell Olaf Jensen jutustas oma kokkupuudetest tsensuuri all kannatanud Ida-Euroopa intellektuaalidega. Üsna vapustavalt mõjus kõneleja kirjeldus olukorrast Rumeenias, kus telefonikõnede pealtkuulamised, ähvardused, tsensuur ja isegi poliitilised mõrvad on endiselt osa Iliescu režiimi all elavate intellektuaalide elust. Selle järel oli lausa kosutav kuulda Lätis elava noore venekeelse kirjaniku, ajakirja «Rodnik» peatoimetaja Andrei Levkini mõtisklust sellest, kuidas on olla vene kirjanik Lätis.

Sellela oli seminar läbi, arutati veel edasise plaane ja lõpuks võttis istungi juhataja kolm päeva kestnud mõttevahetuse kokku kuldsete sõnadega: kirjandus oli, on ja jääb.

Märt Väljataga

KIRJANDUSE ASENDIST TÄNAPÄEVA ROOTSIS

kõneles Jyväskylä kriitikasümposiumil Lundi kirjandusteadlane ja «Sydsvenska Dagbladeti» kirjanduskriitik Peter Luthersson. Tema kõne märksõna number üks oli kirjastuskriis, mille üle kurdavad rootsi kirjastajad. Kauplustes jääb müümata mägede kaupa raamatuid, eeskätt seda laadi kirjandus, mida saadavad epiteetid «kitsas», «tõsine» või «väär». Kirjastajad muidugi tahaksid oma kulusid tasa saada või isegi kasuga kaubelda. Viimastel aastatel on tunduvalt muudetud raamatute levitamise tingimusi. Kunagine nn. abonemendisüsteem, mis garanteeris, et suur hulk kauplusi võttis vähemalt ühe eksemplari igast väljaantud raamatust, on kaotatud. Mõistagi tabas see kõige valusamini just «raskaid», «kitsaid» või «väär» raamatuid. Sama võib täheldada ka raamatukogude sisseostude puhul. Hoolimata positiivsest kriitikast ostavad Rootsi 270 kommuuni 3000 raamatukogu mõningaid kultuuriajaloo-, poliitika-, ajaloo-,

luule-, kunsti- jne. raamatuid näiteks kas 9, 28, 63 või 78 eksemplari. Ilukirjanduse olukorda on Sven Delblanc iseloomustanud sõnadega: «Tõsine kirjandus on haige. Bestsellerlus ja kirjasõna mehkeldamine visuaalse meediaga on kõik, mis on jäänud. Noored kogunevad salkadesse nagu hävinguohus metsloomad ja uluvad, et riik kannab Kultuuri ees vastutust. Kultuuri vastu, mis on muutumas klaaspärlimänguks, on rahvas niisama ükskõikne kui heraldika või pistrükujahiteaduse vastu.» Ja Delblanc, kes ise ei kuulu nende «klaaspärlimängijate» hulka, lõpetab: «Ma ei räägi hapudest viinamarjadest, mina olen leidnud tee paljudeni. Seda kibedam on mu meel äratundmisest, et praegu on päike sõnakunsti rohtaia kohal loojumas.»

Lennart Hagerfors, kes ei ole veel prohveta kuulus ei omal ega võõral maal, kuid ometi Rootsis hea kriitika saanud mõtisklusrämatu autor («Elu on see, mis käib, kui me

tegeleme millegi muuga» — seda raamatut ei ostetud ega loetud), kurdab omaenda kibedate kogemuste põhjal: kirjaniku osa ühiskonnas pole see, mis vanasti, tänapäeval ei ole ta enam enesestmõistetav osaline sotsiaalses või poliitilises mängus. Enam ei saavuta keegi ainult oma loomingu toel seda positsiooni, mis omal ajal kuulus Vilhelm Mobergile, Ivar Lo-Johanssonile või Artur Lundkvistile.

Vastupidi, raamatuturul domineerivad autorid, kes on kõike muud kui kirjanikud — seega tagab positsioon või tuntus ühiskonnas ka raamatu edu. Kõige suurem menu on poliitike memuaaridel, aga kaubaks lähevad ka veinide ja kastmete käsiraamatud, lahjutamisõpikud ning populaarsed reisijuhid, mis õpetavad, kuidas Maroko taksojuhiga hinnas kokku leppida.

Peter Luthersson pakub tühe seletusena olulist ühiskonnamuutust: haritud kodanluse kui ühiskonnakihi kadumist. Enam ei ole gümnaasiumiõpetaja või jaoskonnaarsti enesestmõistetav kohus osta ja lugeda kriitikutelt kiitust saanud uudisteoseid. Haritud kodanlase raamaturiigis olid reas klassikute kogutud teosed (kas ei kestnud tänu «sotsialismile» Eestis see «haritud kodanlase» mentaliteet oma paarkümmend aastat kauem? Vaadake oma riigilisel Tolstoi, Balzaci, Tammsaare, Tuglase ja Vilde jadasid!), ja jõuluks kingiti ja saadi kingiks Olle Hedbergi värsked romaanid. Nüüd püüavad juba raamatukogudki tolmu koguvaid Hedberge välja rookida — kas tervitada seda kui uue, avatuma kultuuri värsket tuuleõhku?

Rootsi Akadeemia korraldatud rahvusvahelisel sümposiumil «Väärtkirjanduse asend karmistuvast kultuurikliimas» öelnud Hans Magnus Enzensberger: «Me elame ajal, kus keegi ei imesta, kui taksojuht süveneb sõitude vaheajal Dantesse, samal ajal kui poliitikud ja töösturid võivad jõuda kaugele ja kõrgele, olles peaaegu kirjaoskamatud.» Lutherssoni arvates on Rootsis vastavaid näiteid küllalaga ja erandid jäävad aina harvemaks. Haritus on muutunud karjääri takistavaks, selle asemel et karjääri edendada. «Parteid ja ettevõtted tahavad noori nägusid, roosadid põski ja päikeselist pilku, mitte isikuid, kes raiskavad oma parimad aastad tudengikambrites, et siis kahvatutena, hõredate juustega ja vormituna välja ronida, soovides kah sõna sekka öelda.» Pole enam need ajad, mida meenutab vana karm rahandusminister Gunnar Sträng mälestusteviikis «Varased kohtumised raamatuga», mainides lugupidamisega oma noorpõlvekaaslastena Heidenstami, Jules Verne'i, Jack Londonit, Martin Andersen-Nexød ja Lev Tolstoid. Uue aja poliitikas ei ole enam tähtsust lugemisel, vaid peaaesjalikult välisel *image*'il. Poliitilist kultuuri asendab enesekiitus, mille loomulik paariline on eksimatuse müüt. Moodsad meistermõtletajatest poliitikud samas-

tavad ettevaatuse jõuetusega, kõhkluse puuduliku kompetentsusega, nüansseerimisvõime piisamatu veendumusega. *Image* asendab asjalikku mõttevahetust.

Seega, leiab Peter Luthersson, ei ole kirjastuskriisi nimi mitte kirjastuskriis, kriis valitseb vaid ühel tegevusalal, nimelt sellel, mis tegeleb «kitsa», «tõsise» või «väärtkirjandusega». Tegemist on liberaalse läänemaailma kultuuriprobleemiga, ilusa ideega ühiskonnast, mis kujuneb arukate mõtete konkurentsis vabal turul.

Musta stsenaariumi on lihtne koostada. Noorsugu, kes võõrdub tõsisest kirjandusest, saab võrreldamatult kergemini osa rokilauljate või filmiloojate sõnumist. Väärtkirjandus muutub aina rohkem kultuurimälestiseks, samal ajal tema loojad muutuvad ühiskonnas aina marginaalsemaks. Põlgus osutub vastastikuseks, sest kirjanik vastab publiku huvipuuksel Mats Gellerfelti sõnul sellega, et «tõrjub teadlikult oma publikut akadeemiliste kriitikute ergutuskisa saatel, kes enamasti kuuluvad nendessesamadest kirjanduslikesse rühmitustesse. Seetõttu on kirjandus muutumas osaks tavalisest riiklikust tegevusest — raamatute elu garanteerib riiklik toetus ja kirjanike elu kirjandusfond.»

«Stipendiumikirjandus» on rahutuks teinud mitmeidki suuri kirjanikke, nende hulgast tsiteerigem taas Sven Delblanci: «Kirjandusturu kriis on tõsine oht. Ei ole teist sõnavabadust kui see, mille aluseks on turg; Strindbergile andsid vabaduse suured lugejate hulga ja muinasjutulised sissetulekud.»

Väärtkirjanduse muutumine kultuurimälestiseks algas Lutherssoni arvates Olof Palme avaldusest, kes 1968. aastal kultuuri- ja haridusministrina küsis: «Kas ei ole tegelikult raamat, eriti traditsiooniline ilukirjandus kui kunstivorm juba alla jäämas moodsatele teabekanalitele, mis võtavad temalt üle keske informatsiooni- ja elamusteallika rolli?» Kindlad raamatuhinnad kaotati, raamatukauplused võisid vähendada enamõutavate raamatute hindu vähemõutavate arvel, nii et tänapäeval saab rahvusvahelisi bestsellertelliskive osta mõnekümne krooni eest, samal ajal kui mõni õhuke rootsi debüütroman maksab 200—250 krooni. Vastukaaluks loodi samal 1968. aastal Riiklik Kultuurinõukogu, mille ülesandeks sai tootmistootuse maksimine kvaliteetsete kirjastajatele. Nii jõuti olukorda, kus väärtkirjandust kaitseb riik ja see ei sõltu enam turust, kus domineerivad kuulsuste memuaarid, veinid, soustid ja triviaalkirjandus.

Mõistagi langes sotsiaaldemokraatide kultuuripäästmisprogramm ägedate rünnakute alla. Tuntuimaks sai Carl Rudbecki repliik: «Hea liberaalne poliitik peab poliitikuna nii põhimõtteliselt kui ka praktiliselt püsima ükskõiksena või vähemalt neutraalsena ja laskma mul vabalt valida Rambo ja Rimbaud' vahel.»

Poliitikud olid küll nii nutikad, et ei võtnud kirjanduse kvaliteedi üle otsustamist enda peale, vaid kasutasid selleks kirjandusnimeste otsustusi, samuti nagu uue lennuki ostmisel kasutatakse spetsialistide abi. Kui aga juhtubki eksitus, siis läheb vilets romaan maksu- maksjatele maksma 30 000 kuni 40 000 krooni, samal ajal kui uue sõjalennuki hankimiseks kulub 58 miljardit. Kirjandustoetust makstakse igal aastal välja kokku 31 miljonit krooni. Seega võrdub sõjalennuki maksumus 1871 aasta muutumatu kirjandustoetusega.

(Et väärtkirjandus riigikassale siiski liiga ei tee, selgub faktist, et populaarkirjanduse hea läbimüük toob Rootsi riigile maailma kõrgeima raamatu-käibemaksu kujul aastas sisse 600—700 miljonit krooni.)

Niipalju arvudest. Kuidas jääb aga siis turu ja vabadusega?

Carl Rudbeck meenutab romaani kuldaega Samuel Richardsoni ja Marcel Prousti vahel ning arvab oma kaasajast: «Et see, mille tänased kriitikud on kirjanduslikuks normiks ülenandanud, ei paku oma autoritele talutavat äraelamist, on kurb fakt, mida võib tõlgendada vähemalt kaht viisi. Tavaliselt öeldakse, et rafineeritud kultuur on nii rafineeritud, et ta turul läbilöömiseks ei leia küllaldaselt lugejaid. Aga asi võib olla ka nii, et ta on muutunud niivõrd rafineerituks, et on kaotanud relevantsuse; ta on kaotanud lugejad sellepärast, et tal pole midagi öelda kellelegi teisele kui elukutselistele kriitikutele.»

Peter Lutherssoni meelest on tõdemus kaheldav, kuid kibe. Ta mõõnab, et mõningane osa väärtkirjanduse raskustest võib tööpoolest tuleneda «üleväetamisest». Ohtu näeb ta ka selles, kui mõni «tõsise» raamatu autor, kes ei leia lugejaid, saab oma enesetundele kompensatsiooni sellest, et nädalalehed ja televisioon teevad temast staari, ilma et keegi vaevuks süvenema tema teosesse. Meediumide sekkumine muudab raamatu, kogu «tõsise» kirjanduse, vaid ettekäändeks portreele või intervjuule. Nõnda leiab nii mõnigi noor paleeründaja või väärjumalakukutaja end ootamatult hoopis palee pidusaalist stipendiaadina, hoolimata sellest, et keegi pole tema teost lugenud. Ajalehtede kultuurileheküljed annavad aina enam ruumi intervjuudele selle või tolle kirjanikuga, nende raamatuid ei jaksa varsti enam keegi ei lugeda ega arvustada.

Kas nii loojubki Läänes päike sõnakunsti rohtaia kohal?

Või meenutada hoopis sama laadi kurtmisi aastakümnete või aastasadade tagant? Aastal 1844, norra rahvusliku kirjanduse koidikul, nurises suur norra luuletaja Henrik Wergeland raamatukaupmeeste üle, kes müüvad kõiksugu tobedat pahna, ja kurvastas «surte masside teadmiste ja lugemismaitse» halva seisukorra üle. Aga tulemas olid Bjørnson, Ibsen, Kielland ja Lie, Hamsunist rääkimata.

Anu Saluäär

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, J. KROSS,
A. LANGEMETS,
T. LIIV, M. LOODUS,
P. OLESK, P.-E. RUMMO,
T. TOOMET, M. TRAAAT,
U. UIBO, E. VETEMAA

Peatoimetaja:
ANDRES LANGEMETS
tel. 44 32 62

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 44 13 65

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 44 07 81

Ilukirjanduse osakond
MART MÄGER
ASTA PÖLDMÄE
tel. 44 07 82

Publitsistika osakond
OTT RAUN
tel. 44 07 80

Kriitika, kirjandusteaduse
ja informatsiooni osakond
UDO UIBO
tel. 44 13 65

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 44 07 80

Korrektor
INNA LUSTI
Sekretär
BRITT PERENS
tel. 44 13 65

Toimetus: EE0090, Tallinn, pk. 66,
Harju tn. 1.

Kirjastus "Perioodika",
Tallinn, Pärnu mnt. 8.
Ladumisele antud 31. 07. 1992.
Trükkimisele antud 02. 09. 1992.

Trükiary 5230.
Ofsetpaber, 60x70/8.
Trükipoognaid 18,0.
Tingtrükipoognaid 14,04.
Arvestuspöognaid 14,05.
Tellimise nr. 2885.

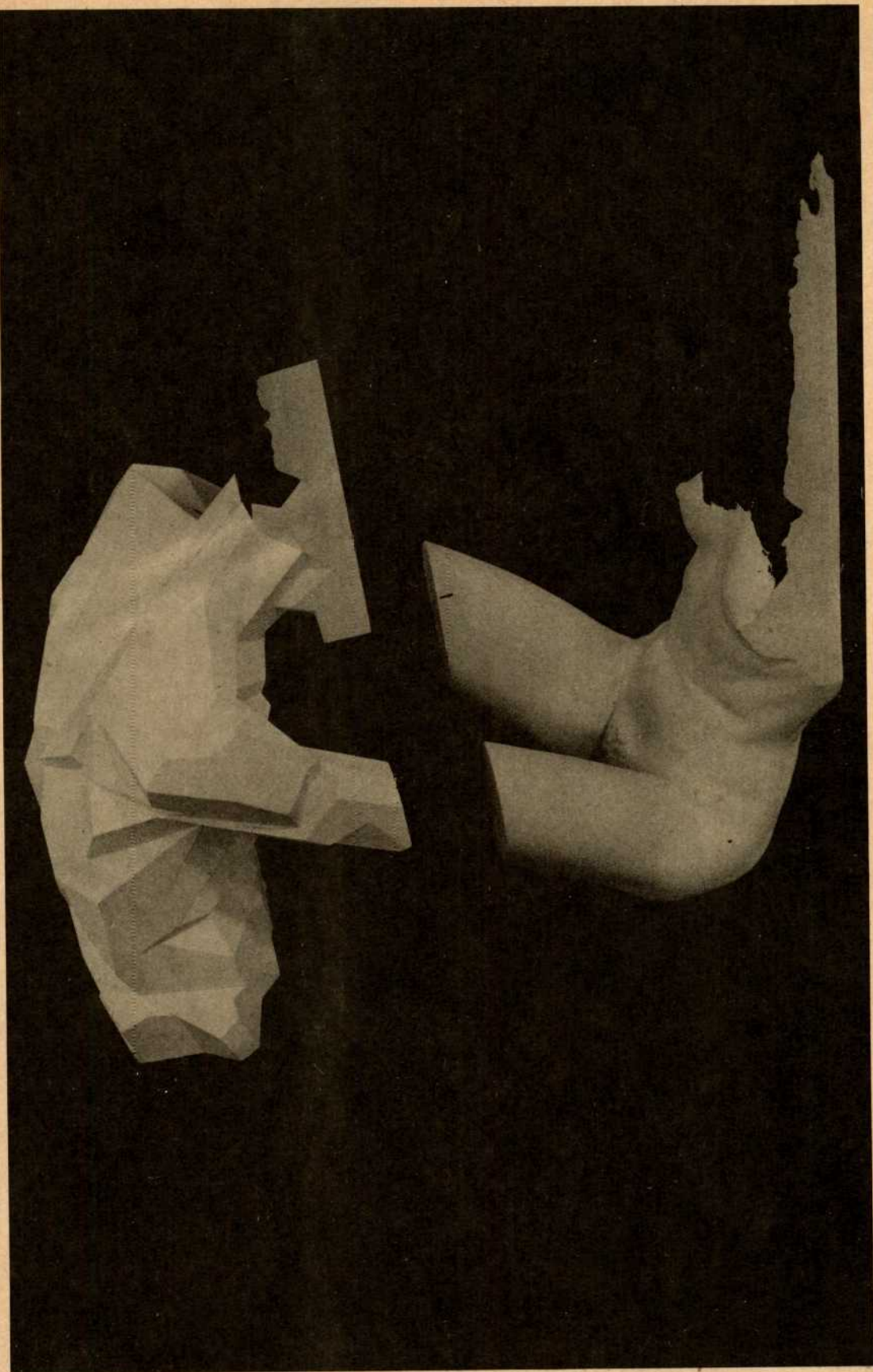
Ajakirjandustrükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.

"Looming" nr. 9,
september 1992.

Hind 3 krooni

Praaeksemplari korral
pöörduda TKO-sse Pärnu
mnt. 67-a, tel. 68 14 11.

- 1155 M. TRAAAT
Kuletuspäiv
Võõrass äidse jt. luuletusi
- 1159 V. ANSLAN
Tollaste mängureeglite järgi
- 1189 E. MIHKELSON
* Me vajame üht laipa näidiseks et
* Surmale eelneb alati mäng kuid nimi on
jt. luuletusi
- 1194 T. ÖNNEPALU
* Maastikud, mida kägistab kevad
Noore munga laulud kevadisel palveteekonnal
piiskopi hauale
- 1200 A. RAMMO
Viimased jaamavahed
- 1207 J. KALDMAA
* Ei küsi peale surma mitte keegi
* Päev pooldus. Hirmsat haldjat olin kohanud
- 1209 L. PEETS
Saadia päev
- 1212 VESIPAPP
Vetelkäija
paljas saar jt. luuletusi
- 1214 I. B. SINGER
Tulekahju
- 1218 A. KIRBI
Mihklipäev
- 1226 L. VASKA
Maalikunstnik
- 1243 A. PURJU
Ääremärkusi turu ja turumajanduse mõistmiseks
- 1249 M. ILMJÄRV
Balti liidu loomine, tegevus ja pankrot
- 1261 Gustav Suits ja Eduard Vilde diplomaadi rollis
- 1269 M. KALDA
«Semendivabrik» ei olnud lastekirjandus
- 1273 O. KRUIUS
Mis on saanud «rahvuskirjanikest»?
- 1281 T. ÖNNEPALU
Narridelaeva teekond maailma lõppu
- 1285 A. LANGEMETS
Oli kevad, oli suvi. Mis on?
- 1286 V. VAHER
K. M. Sinijärve luule parteilisusest
- 1288 T. KALLAS
Teise aegruumi sattunud
- 1289 A. REINLA
Oh, Miina ehk Isamaa asjad eesti kirjanduses
- 1291 RINGVAADE
- 1193 A. PÖDER. Kevad '92
(Kips, kile) 1992
- 1208 A. PÖDER. Hüvasti, kollane allveelaev
(Kips) 1992
- Esikaane siseküljel:
E. VÄLI. Kuuvalgus I
(Kips) 1992
Tagakaane siseküljel:
E. VÄLI. Kuuvalgus III
(Kips) 1992

EKKE VÄLI. Kuuvalgus III

(Kips) 1992

ISSN 0134—4536

LOOMING

3 kr.

78 174

92-930a
23.09.92